PROF. DR.
SEMİH GÜNERİ

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

CUMHURİYETİN 100. YILINDA YENİ BİR TÜRK TARİH TEZİ

KABALCI

PROF. DR. SEMİH GÜNERİ

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA YENİ BİR

'TÜRK TARİH TEZİ'

KABALCI YAYINCILIK

Tarih Dizisi

Prof. Dr. Semih Güneri

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

Cumhuriyet'in 100. Yılında Yeni Bir

'Türk Tarih Tezi'

© Kabalcı Yayıncılık 2024 İstanbul

Kabalcı Yayıncılık Birinci Baskı Ekim 2024

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Ceyişakar

Editör: Ahmet Z. Bayburt

Kapak Tasarımı: Semih Güneri

Ön Kapaktaki figür 1

Amur Neolitik mask modeli (Güneri 2024, 57, Res. 34)

Ön kapaktaki figür 2

Lena Neolitik geyik modeli (Mel'nikova vd 2011, 237, B1)

Arka kapaktaki figür

Amur Neolitik mask modeli (Güneri 2024, 55, Res. 33. 1)

internetten satış: www.kabalcikitap.com

Sertifika No. 21894

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

Cumhuriyet'in 100. Yılında Yeni Bir

'Türk Tarih Tezi'

Güneri, Semih

1.Türk Tarihi 2. Arkeoloji 3. Altay

ISBN 978-625-8214-73-4

Baskı-cilt

Ertem Basım Yayın Dağıtım San. Ltd. Şti

Sertifika No: 48083

Her hakkı saklıdır. Bu kitabın tamamı, bir kısmı ya da özet olarak hiçbir bölümü, telif hakkı sahibinin ve yayınevinin yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

PROF. DR. SEMİH GÜNERİ

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

Cumhuriyet'in 100. Yılında Yeni Bir 'TÜRK TARİH TEZİ'

KABALCI YAYINCILIK

CUMHURİYET'İN 100. YILINA ARMAĞAN

İÇİNDEKİLER

I. BAŞLARKEN 11

Otak (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) 13

'Otak'tan 'Türk Tarih Tezi'ne (1994-2024) 17

Resmi İdeoloji Avrasya Türk Araştırmalarına Nasıl Bakıyor? 17

'Genel Türk Tarihi' Sorunu 19

II. TÜRKLERİN PREHİSTORYASI YENİ BİR 'TÜRK TARIH TEZİ' MİDİR? 23

Mustafa Kemal Atatürk'ün *Türk Tarih Tezi* 25

'Türk Tarih Tezi'ni Taşıyan Üç Temel Ayak Nedir? 29

1) Yazılı Kaynaklar 30

2) Yazılı Kaynakların Belirlediği Arkeolojik Belgeler Topluluğu 34

3) Anayurt 36

'Türk Tarih Tezi' Bugüne Kadar Yapılmayan Neleri Yaptı? 37

1) 'Türk Tarih Tezi', *'Arkeolojik Kültürel Stil Kritik Yöntemi'dir* 37

2) 'Türk Tarih Tezi', *Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Tarihsel Yazılı Belgeleridir.* 38

3) 'Türk Tarih Tezi', *Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Arkeolojik Kültür Belgeleridir.* 40

4) 'Türk Tarih Tezi', *Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Antropolojik Belgeleridir.* 40

5) 'Türk Tarih Tezi', *'Anayurt' Adresini Gösteren Bir Rehberdir.* 41

6) 'Türk Tarih Tezi', *Kültürel Sürekliliğin Takipçisidir* 44

7) 'TÜRK TARİH TEZİ' *Antropolojik Sürekliliğin İzleyicisidir.* 44

III. 'İNANILMAZ VAROLUŞ'UN ARKASINDA UZANAN KÜLTÜREL BİRİKİM 47

'İnanılmaz Varoluşun Hikâyesi' 49

Yazıtlar Grubu 52
Issık Kurganı Yazıtı 52
Issık Kurganı Runik Yazıtlı Gümüş Tası Neden Önemlidir? 54
Stel-Heykel-Dikilitaş Grubu 68
Kaya Resimleri Grubu 71
Ölü Gömme Âdetleri 72
Yazara Ölümcül Soru 74
Yazarın Yanıtı 74

IV. KLASİK TÜRK DÖNEMİ'NDEN PALEOLİTİK ÇAĞLARA GİDEN KÜLTÜR ZİNCİRİ 77
Göktürk (Tujue)-Taştık (Dingling) Kültürel İlişkiler 81
Taştık-Tagar Kültürel İlişkiler 92
Tagar-Karasukkültürel İlişkiler 100
Karasuk-Okunyev Kültürel İlişkiler 108
Okunyev-Taştık Özel İlişkileri 114
Afanas'yev-Proto Okunyev Kültürel İlişkiler-İlişkisizlikler 121
Eneolitik-Neolitik Kültürler Arasındaki İlişkiler 137
Üst Paleolitik-Neolitik Kültürler Arasındaki İlişkiler 145

V. ANAYURT YENİSEY-LENA HAVZASI 151
Anayurt Yenisey-Lena Bölgesinde Erken Seramik Üretimi 165
Neolitik Çağlarda Anayurt Yenisey-Lena İle Sayan-Altay Arasındaki İlişkiler 175
Baykal Bölgesi Türk Halkları 177
Anayurt Yenisey-Lena Faunası 179
Anayurt Yenisey-Lena Kaya Resimleri 179

VI. UZUN YÜRÜYÜŞ HİPOTEZİ VE GÖÇ YOLLARI 201
'Uzun Yürüyüş' 203
Göçler 210
Birinci Dalga Göçler: Son Üst Paleolitik-Mezolitik Göçler 210

Batı Göç Yolu: Üst Paleolitik Sibiryalı Avcı-Toplayıcıların Yakın Doğu Seyahati 211
Doğu Göç Yolu 212
Sibirya'dan Kuzey Amerika'ya Göçler 212
Kuzey Amerika Göçleri: Uzun ve Kısa Kronoloji 213
Amur Göçleri 223
Güney Göç Yolu-1 227
Güney Göç Yolu-2 228
İkinci Dalga Göçler Erken ve Orta Tunç Çağ Göçleri: Okunyev Kültürü Yayılması 228
Üçüncü Dalga Göçler Son Tunç Çağı Göçleri: Karasuk Kültürü Yayılması 229
Dördüncü Dalga Göçler Demir Çağı Göçleri: Sibirya Sanatı-İskit Kültürü Yayılması 229
VII. SONUÇLAR 231
Sonuç 1 233
Sonuç 2 233
Sonuç 3 233
Sonuç 4 234
Sonuç 5 242
VIII. SÖZLÜKÇE 243
KAYNAKÇA 273

I.
BAŞLARKEN

Antik Yunan ve Roma tarihini ölümsüz kılan, onlardan geriye kalan zengin etno-kültürel birikimidir. Aynı şey yaşayan kaç kültür için söylenebilir?

*

Türkler, bin yıllar öncesinden günümüze zengin etno-kültürel birikimini aktarabilmiş yaşayan nadir uluslardan biridir.

*

Büyük Avrasya Bozkırında eski Türklerden kalma etno-kültürel birikimin sınırları nedir?
Yatay stratigrafik sınır bütün Büyük Avrasya Bozkırıdır. Dikey stratigrafi Üst Paleolitik'ten Orta Çağlara kadardır.

*

Yüzlerce yazıt, binlerce kurgan, yüzbinlerce arkeolojik belge:
Bu inanılmaz maddi kültürel zenginliğe karşılık geçen yüz yıl içinde ülkemizde akademik ortamda hazırlanmış kaç eser vardır?

*

Türklerin Avrasya'daki prehistoryasını doğrudan hedefleyen geçen yüz yıl içinde kaç bilimsel toplantı yapıldı?

*

Geçen yüz yıl içinde Türk kültürünün maddi kültür birikimini hedefleyen kaç uygulamalı arazi araştırmaları desteklendi?

*

Resmi kurumlar, üniversiteler, Avrasya Erken Türk Kültür Tarihi konusunda geçen yüz yıl içinde ne yaptı?

*

Üç sözcüklü adının ikisi 'Türk Tarihi' olan resmi kurumumuz ne iş yapıyor?

*

Üniversitelerimizin Tarih bölümleri 'Avrasya Erken Türk Kültür Tarihi' konusunu hangi kaynaklardan işliyor?

I.
BAŞLARKEN

OTAK
(ORTA ASYA'DA TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARI)

Birkaç yıl öncesinden Cumhuriyetimizin 100. yılında, yani geçtiğimiz yıl 2023'te Avrasya Türk kültür tarihi adına ne yapacağımızı planlıyorduk. Mutlaka bir şeyler yapılmalıydı. Bizim ICEA (International Congress of Eurasian Archaeology) toplantılarımızın yedincisini yapabilirdik. 100. yılı onurlandırmak için yakışır bir projeydi. ICEA 2023'ü İzmir'de yapmak üzere harekete geçtik. Görüşmeleri başlattık. Ancak pek yakın gelecekte yapılacak olan genel seçimler ve hemen sonrasına denk gelen yerel seçimlerin telaşı bu işten vaz geçmemiz gerektiğini bize hatırlattı. Bir diğer proje ise en son çalışma alanlarımız olan Baykal bölgesinde ve/veya Moğolistan'nın Gobi çölünde, 100. yıla armağan yeni bir keşif gezisi düzenlemekti. 2022 yaz aylarında Gobi bölgesindeki kaya resimleri çalışmalarımız sırasında ve Baykal bölgesi ziyaretlerimizde 2023 çalışma programımızı ayrıntılı olarak yapmıştık. Türkiye'ye döner dönmez bu çalışmalar için gene ön görüşmelerin içinde bulduk kendimizi. Ancak genel seçimlere sadece birkaç ay kalmıştı ve gene seçim telaşı, görüştüğümüz kurumların dikkatlerinin projelerimize odaklanmasına engeller oluşturdu. 2023 genel seçimleri gerçekten önemliydi. Neredeyse herkes, her

kurum, pek çok nedenle seçimlerin içindeydi. Bu arada olan bizim Cumhuriyetin 100. yılı kutlamalarına oldu. Diğer taraftan resmi düzeyde Türkiye'de 100. yıl kutlamaları da yapılmadı maalesef. Bizler 100. yıla armağan hiçbir şey yapmadık mı? Elbette yaptık. 100. yıla armağan bir kitapta bir makalemiz yer aldı[1]. 'Türk-Altay Kuramı' kitabımızın üçüncü baskısı gene Kabalcı'dan 2023'te çıktı. Ama Cumhuriyetimizin 100. yılını onurlandıracak Avrasya'da bir keşif gezisi organize edemedik. Olmadı.

Yeni bir Türk tarih tezi olarak 'Türk-Altay Kuramı' kitabımızın Giriş bölümünü yeniden düzenleyip kitapçık haline getirmek gibi bir düşüncemiz vardı. Yakın çevremden gelen yoğun istek, bu çalışmayı bugün tamamlamamızda etkili oldu:

'TÜRKLERİN PREHİSTORYASI / TÜRK TARİH TEZİ' çalışmam -bir yıl gecikmeyle- Cumhuriyetimizin 100. yılı onuruna armağandır.

*

1990'lı yılların başlarındaydı. Hacettepe Üniversitesi'nde yaptığım doktoramın sonlarına yaklaştığım günlerde, doktora biter bitmez üzerinde çalışmalara hemen başlamayı düşündüğüm bir proje, içeriğiyle, adıyla kendiliğinden ortaya çıkmıştı: "Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi".

1994-1995 döneminde doktora bitti ve koltuğumun altında OTAK projesi dosyası, Ulus'tan Bakanlıklar'a, TİKA'dan Yesevi'ye, ilgili gördüğüm ne kadar resmi kurum varsa hepsini tek-tek dolaştım. İnsanlar projeyle yakından ilgilendiler. Daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından üstlenilecek olan OTAK projesi, TÜBİTAK onayıyla sevk edilen Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yatırım programına işte o yıllarda alındı. O günlerde Sovyetler Birliği'nde Perestroyka döneminin sonuna gelinmiş, o günün

[1] Güneri 2023

yaygın deyimiyle 'Orta Asya Türkî cumhuriyetleri' tek-tek bağımsızlıklarını almaya başlamıştı. Orta Asya Türkî cumhuriyetlerine ilgi yüksekti. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) bu ülkeler ile ilgili kültürel ilişkilerin eşgüdümünü üstlenmişti. Bu kurumlara ilginç gelen projem Türk tarihini Sibirya'dan başlayarak bütün Orta Asya'da arkeolojik belgeler üzerinden araştırmayı hedefliyordu. Ne yapacağımı çok iyi biliyordum. Master ve doktora sürecinde Orta Asya Türk kültürü tarihi ile ilgili yapılmış çalışmaları listeledim. V.V. Bartol'd'un en eski kaynaklar üzerinden yazdığı "Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii (Türkler: Orta Asya Türk halklarının tarihi üzerine on iki ders)" ve Rus resmi ideolojisinin L.N. Gumilyov'a yazdırdığı "Drevniye tyurki (Eski türkler)" türünden beylik çalışmalar dışında yabancı dilde bu alana yönelik yazılmış bir eser zaten hiç olmadı. Türkçe kaynaklar arasında Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu gibi yazarlara ait (Türkçe'ye çevirilen bir-iki kitabı da bunlara ilave edelim) 1927-70'li yıllarda hazırlanmış, İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ile ilgili kitaplar vardı. Onların hepsini gözden geçirdim. Okudum. Notlar aldım. Sorular sordum. Yanıtlar aradım. Yapmak istediğim ilk şey, adı geçen kitaplarda yazanlarla Sibirya'daki maddi kültür varlıkları arasında bağlar kurabilmekti[2].

---

[2] Anılan Türkçe kaynaklarda yazılanlar ile Sibirya'da karşılaştığım şeyler arasında ne ilk anda ne de daha sonra bir eşleşme kuramadığımı burada belirtmeliyim. Özellikle bugün hâlâ Türk üniversitelerinde kaynak kitap olarak okutulan ve Türk Tarih Kurumu tarafından sürekli (en son 2014) yeni baskıları yapılan Bahaeddin Ögel'e ait "İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre" adlı kitapta yer alan prehistorik tespitlerin hiçbirinin maalesef isabetli olmadığını, yazarın bu alana yönelik tespit ve alıntılarının pek çoğunun Ruslar tarafından yapılan kazıların raporlarının çevirilerinden ibaret olduğunu, bu raporlarda işaret edilen

Bunu yapabilmenin tek yolu Sibirya'ya gitmekten geçiyordu.

1994-1997 arasında tüm Orta Asya ülkelerinde, Doğu Türkistan (Çin Halk Cumhuriyeti)'da, ülkelerin bilimler akademileri arkeoloji enstitülerinde, ulusal kütüphanelerinde toplam dört hafta kadar bağımsız araştırmacı olarak ön çalışmalar yapma fırsatı buldum. Sevgili Rektörümüz Fethi İdiman hocamızın çabalarıyla 1997-1998'de Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Kafkasya & Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi (KAM) kuruldu. Nihayet 2001 Ağustosunda Güney Sibirya'ya ayak bastım. Aynı tarihlerde Sibirya çalışmaları ile bağlantılı olarak Erzurum bölgesinde arkeolojik kazılar başlattım. Doğu Anadolu çalışmalarımda bölgesel kültürlerin Kafkasya ve Orta Asya çağdaş kültürleri ile ne gibi ilişkiler içinde olduğu konusuna odaklandım. Çalıştığım alan Avrasya bozkır kültürlerini bir şekilde içine alıyordu. Bu alanda başkanlığındaki ekiplerle uzun yıllar Kültür Bakanlığı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu, DPT, TÜBİTAK'ın maddi ve bilimsel desteğinde aktif arazi çalışmaları yürüttüm.

OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları)'tan "TÜRK TARİH TEZİ"ne (1994-2024) uzanan otuz yıllık süreçte yürüttüğüm arazi çalışmaları boyunca Doğu Anadolu'dan Kuzey Kafkasya'ya, Güney Sibirya'dan Angara-Baykal bölgesine, Doğu Türkistan'dan Tibet'e, Moğolistan Altay dağlarından Gobi çöllerine, Çin'in Helan dağlarına, geniş alanlarda sayısını hatırlamadığım aktif arazi çalışmaları gerçekleştirdim.

Bugün, yeni ilavelerle ayrı bir çalışma olarak hazırladığım bu kitabın nasıl bir bilimsel arka plana sahip olduğunu okuyucuya sunmak istedim.

---

arkeolojik "kaynak ve buluntuların" hangi gerekçelerle Türklere ait edilmesi gerektiğinin açıklanmadığını, bütün o arkeolojik mazemenin gerçekte de Türklere ait olmadığını burada bir kez daha vurgulamalıyım.

'OTAK'TAN 'TÜRK TARİH TEZİ'NE (1994-2024)

'Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları'ndan 'TÜRK TARİH TEZİ'ne (1994-2024) uzanan sürecin kısa hikâyesi budur. OTAK Projesi ile başlayan otuz yıllık aralıksız araştırmalar süreci 'Türk-Altay Kuramı' gibi bir külliyata evrilmiştir. Bu çalışmamda Doğu Anadolu'da ve Orta Asya'da yürüttüğüm arkeolojik çalışmalarımın ürünü olan 'Türk-Altay Kuramı' adlı kapsamlı kitabımın küçük bir bölümünü yeni ilavelerle ele alacağım.

'TÜRK TARİH TEZİ', Kuzey Asya'da kökleri Üst Paleolitik Çağlara uzanan Türk kültürünün prehistoryasını anlamaya çalışan arkeolojik bir süreçtir. 1985-1995 arasında yaptığım master ve doktora çalışmalarım Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Tunç Çağı arkeolojik-kültürel ilişkileri üzerineydi. Erzurum ovasından başlayan, Doğuya doğru sürüp giden arkeolojik araştırmalarım yıllar içinde beni ta Baykal gölü bölgesine sürükledi. Burada yaptığım tek şey içinde bir şekilde kendimi bulduğum kültürel süreçleri, kültürlerin ürettiği orijinal arkeolojik belgeler üzerinden tanımaya, tanımlamaya çalışmaktır. Daha da önemlisi kültürler arasında gelişen ilişkileri anlamaya, öğrenmeye çalışmaktır. Bugün hâlâ yaptığım şey odur. O nedenle 'TÜRK TARİH TEZİ' de bir sonuç değil bir süreçtir. Kültürel ilişkileri anlamaya, öğrenmeye çalışan süreçlerin toplamıdır.

RESMİ İDEOLOJİ AVRASYA TÜRK ARAŞTIRMALARINA NASIL BAKIYOR?

Bizlerin söz konusu süreçleri anlama, öğrenme çabaları resmî kurumlarda ne kadar yankı buldu? 1938'den sonra, Türklerin kültür tarihinin sistemli, kapsamlı, kurumsal projeler içinde köklüce araştırılması düşüncesi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ne

akademinin kaygısı olmuş ne de siyasal politikaların kültür programlarında kendine yer bulabilmiştir. Üç sözcüklü adından ikisi 'Türk Tarihi' olan resmi araştırma kurumumuzun gerçek Türk tarihi araştırmalarıyla ne kadar ilgilendiğini, uluslararası toplantı izlencelerinde sıralanan bildiri başlıklarına göz attığımızda hemen anlarız. Dört yılda bir yapılan 'Türk Tarih Kongresi' program kitapçıklarında mercekle aradığınızda bulabileceğiniz bizlerin -eğer varsa- küçük bireysel katkıları dışında Avrasya erkenTürk kültürü tarihi kurumsal araştırmalarına dair iz bulamazsınız. Bu kurumun -hâlen- sahip çıktığı, desteklediği projeler arasında her türlü milletin kültürel araştırmalarına yer vardır: Hitit'i, Helen'i, Roma'sı, Bizans'ı. Son yıllarda o listelerde Avrasya erken Türk kültür tarihini ilgilendiren bir tek proje yer almamıştır. Helenistik ve/veya Roma kalıntılarının araştırılmalarına maddi destek veren bu kurum Avrasya erken Türk kültürü tarihi araştırmaları konusunda bizim gibi işini düzgün yapmaya çalışan akademisyenler tarafından hazırlanarak verilen projeleri her defasında komik gerekçelerle reddetmiştir. Kayıtlardadır. Bunu kuru bir yakınma olsun diye söylüyor değilim. Acı bir gerçeğin bir kez de burada kayda geçirilmesi adına tekrarlıyorum. Ve bu anlamsız tutum, -yazıktır ki- yalnızca bizimki gibi az gelişmiş ülkelere özgü bir durumdur. Uzun yurtdışı deneyimlerimden iyi biliyorum.

Modern uluslar elbette Helenistik-Roma gibi evrensel kültür tarihinin bileşenlerini öğrenirler. Öğretirler. Konu ile ilgili uzman yetiştirirler. Uluslararası alanda yerlerini alırlar. Ama gene modern uluslar önce kendi tarihlerinin kaynaklarını araştırırlar. Araştıranlara kulak verirler. Öncelerler. Yatırımı öncelikle ona yaparlar. Kendi tarihlerine değgin projeleri mutlaka dikkate alırlar. Görmezden gelmezler. Akademinin en gözde yöneticilerini bu alanda çalışanlardan seçerler. Projelere önceliği de bu ölçütü dikkate alarak verirler. Buna ilave olarak Bizans'tan Paleolitik'e

uzanan tarihsel araştırmalarında da kimseden geri kalmazlar. Ama öncelik daima ulusal arkeolojinindir. Ulusal kültür tarihinindir.

Örneğin Avrupalı meslektaşlarımızın Göbeklitepe'de, Çatalhöyük'te, Hitit başkenti Hattuşa'da, Bergama antik kentinde, Batı Anadolu'nun Roma tiyatrolarında vs yüzyıldan fazladır neden kazılar yürüttüklerini zannediyorsunuz? Muhteşem eserler ortaya çıkartıp, onları Türk müzelerine teslim edebilmek için mi? Onlar kendi Hint-Avrupalı prehistoryalarını kazıyorlar. Onlar her yıl milyon dolarlık bütçeleriyle yatırımı kendi tarihlerine yapıyorlar. Doğrudur ya da değildir, Göbeklitepe'de, Çatalhöyükte ve diğer yerlerde PPN (Seramiksiz Neolitik) dönemden Klasik Çağlara Hint-Avrupalı maddi kültür izlerini görmek istiyorlar. Bu arada 2020-2022'de biz de bireysel çabalarımızla Sibirya-Göbeklitepe arasında bütünüyle somut maddi veriler üzerinden kültürel bağlantılar kuran bir dizi çalışmalar gerçekleştirdik. Kaç kişi biliyor? Saman alevi gibi parladı ve söndü. Çünkü ulaştığımız ipuçlarını izleyemedik. Çünkü keşiflerimizi geliştiremedik. Çünkü çalışmalarımızla ilgilenen olmadı.

'GENEL TÜRK TARİHİ' SORUNU

Türk üniversitelerinin tarih bölümlerinde anabilim dallarının tanımlanmalarında tuhaflıklar vardır. Örneğin Avrasya bozkırında Türk kültürünü temsil eden zengin yazılı kaynaklar ve onların tanımladığı maddi kültürel birikimin yapıldığı tarih, 'Genel Türk Tarihi' başlığı altına alınmıştır. Türk tarihi Türk tarihidir. Geneli, özeli olmaz. Bunun en az benim kadar bilindiğinden şüphem yoktur. Lakin deyim Z.V. Togan döneminden kalmadır. Yazarın 1927'de İstanbul Üniversitesi'nde "muallim muavinliği" görevi ile işe başladığı bölümün adıdır. 1951-52 döneminde İstanbul Üniversitesi'nde kurmak istediği ve ama kuramadığı "Umumi

Türk Tarihi Enstitüsü"nün de adıdır. Deyimin ilk yazılı anılışı yazarın 1929-1938 arasında yaptığı çalışmalarının ürünü olan 1946 tarihli 'Umumî Türk Tarihine Giriş' kitabındadır. Bu ayrı bir konu. Diğer taraftan gene Türk üniversitelerinin tarih bölümlerinin kurumsal şemasına göz attığımızda, hemen hepsinde Ortaçağ tarihi, Yeniçağ tarihi, Yakınçağ tarihi diye üç anabilim dalı görürüz. Hepsi Selçuklu-Osmanlı tarihi konularını içerir. İşte asıl bu bilim dallarını tanımlaması gereken deyimdir 'Genel Türk tarihi'. Çünkü Selçuklu tarihi de, Osmanlı tarihi de Türk tarihidir. Yeryüzünde yalnızca biz Türkler onlara 'Türk tarihi' demeyiz[3]. Avrupa ve Rusya tarihinde, bilimsel araştırmalarda, hatta Rus klasiklerinde[4] örneğin bizim "Osmanlı-Sırp savaşı" (1876-1877) dediğimize onlar "Türk-Sırp savaşı" derler. "Osmanlı-Sırp savaşı" demezler.

Durum buyken Selçuklu-Osmanlı tarihinin hangi başlık altına alınacağı konusu beni birinci derecede ilgilendirmiyor. Ama yürürlükte olan anlamsız 'Genel Türk Tarihi' deyimi, yerini kesinlikle ve en kısa zamanda -Orta Çağlardan Paleolitik'e uzanan kültür evrelerini anlatan- 'Avrasya Erken Türk Kültürü Tarihi' kurumsal deyimine terk etmelidir.

'Avrasya Erken Türk Kültürü Tarihi' başlığının altını dolduran kaynaklar zengindir. Sınırsızdır. Çeşitlemelidir. Türk kültürünün yazılı belgeleri MÖ 1. bin ortalarına kadar gider. Arkeolojik kültür tarihinin ise sınırı yoktur. Yalnızca taş heykeller, ciltler dolusu korpuslar yazar. Yalnızca Moğolistan Altaylarına ait petroglifler ile onlarca ciltlik külliyatlar oluşturulabilir. Yalnızca Klasik Türk Dönemine ait kurganların kazılarıyla elde edeceğimiz arkeolojik malzemeyi nesiller boyu yaza-yaza bitiremeyiz. Yalnızca

[3] İnternette "Türk-Sırp savaşı" araması yapıldığınızda karşınıza bir tek kaynak çıkmaz.

[4] L.N. Tolstoy'un "Anna Karenina"sında Kont Vronskiy'in gönlüne kahrederek katılmaya karar verdiği savaş "Türk-Sırp savaşı" olarak adlandırılır. Ve çağdaş diğer eserlerde de.

eski Uygur şehirlerinin planlarını yapmak yıllarımızı alacaktır. Bırakalım kazılarını. Abartıyor muyum? İnanmayan gider, kendi gözleriyle görür. Bunların bütünü öz-be-öz Türk kültürünün maddi ürünleridir. Avrasya Türk maddi kültürü denizinde sadece bir damla olan 'Türk-Altay Kuramı' çalışması[5] işte bu zengin ve sınırsız kaynakların sağladığı ilhamla yazılmıştır.

Şöyle bağlıyorum: Avrasya'da günümüzde devamı olan hangi 'antik' kültüre bakarsanız bakın. Hiçbiri o topraklarda Türklerin olduğu kadar zengin arkeolojik ve yazılı kaynaklara sahip değildir. Ve ne yazık ki hiçbir millet bizim kadar kendi kültür tarihinin kaynaklarına bu kadar yabancılaşmış da değildir. Gene de Türkiye'de neden Avrasya erken Türk kültürü tarihi araştırmalarına bu kadar yabancılaşılır, değer-destek verilmez, diyerek yakınıp duracak değilim. Zamanımı bu saçma söylemle harcamam. Uzunca bir süredir Avrasya topraklarında sayısız arkeolojik arazi projeleri yürütmüş, Asya'nın en büyük müzelerinde, bilimler akademilerinin enstitülerinde, kütüphane ve laboratuvarlarında çalışmış, bu süreçte 'Türk-Altay Kuramı' gibi kapsamlı bir eseri tamamlamış bir araştırmacı olarak bu gibi yakınmalara ihtiyacım olmaz. Ama hiç değilse bu kadarını dile getireyim. Aksi halde tarafımdan geliştirilen 'TÜRK TARİH TEZİ'ni koyacak doğru yeri bulmakta zorlanabilirim.

---

[5] Güneri 2024.

II.
TÜRKLERİN PREHİSTORYASI YENİ BİR 'TÜRK TARİH TEZİ' MİDİR?

'TÜRK TARİH TEZİ', Kuzey Asya'da Türklerin erken tarihine adanmış bütünüyle arkeolojik bir çalışmadır.

•

'TÜRK TARİH TEZİ' Avrasya erken Türk kültürü tarihi araştırmalarında bugüne kadar ilk kez kullanılan 'Arkeolojik Kültürel Stil-Kritik' bilimsel araştırma yöntemidir.

•

1930'lu yıllarda Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları tarafından üzerinde çalışılan *Türk Tarih Tezi* (ve *Güneş Dil Teorisi*)'nden sonra çalışmamız yeni bir 'TÜRK TARİH TEZİ'dir.

•

Türk Tarih Tezi ve 'TÜRK TARİH TEZİ' arasında ilginç benzerlikler vardır.

•

Eski Türkçe yazılı kaynaklar, o yazılı kaynakların tanımladığı arkeolojik birikim bizi

Yenisey-Lena (Angara-Baykal) Anayurt coğrafyasına sürükler.

•

'TÜRK TARİH TEZİ', eski Türk kültürünün tanımlanmış tarihsel yazılı belgeleridir.

•

'TÜRK TARİH TEZİ', eski Türk kültürünün tanımlanmış arkeolojik kültür belgeleridir.

•

'TÜRK TARİH TEZİ', eski Türk kültürünün tanımlanmış antropolojik belgeleridir.

•

'TÜRK TARİH TEZİ', 'anayurt' adresini gösteren bir rehberdir.

•

'TÜRK TARİH TEZİ' antropolojik sürekliliğin izleyicisidir.

•

'TÜRK TARİH TEZİ' kültürel sürekliliğin takipçisidir.

•

II.
TÜRKLERİN PREHİSTORYASI YENİ BİR 'TÜRK TARİH TEZİ' MİDİR?

Bu kitapta tek tırnak içinde ve büyük harf ile 'TÜRK TARİH TEZİ' şeklinde verilen ifade bu kitabın yazarına aittir ve arkeolojik belgeler kullanılarak Kuzey Asya'da Türk dili konuşan halkların prehistoryasının sorgulanmasını konu alan bir çalışmadır. 'TÜRK TARİH TEZİ', Cumhuriyetimizin yüzüncü yılı onuruna armağan edilen yeni bir kuramsal çalışmasıdır. 'TÜRK TARİH TEZİ' 1930'ların *Türk Tarih Tezi* ile ilişkilidir. *Türk Tarih Tezi* kısa zamana sığdırılmış Türk ulusal diriliş projesidir. Önemlidir. Yüz yıl önce sahip olunan sınırlı bilgi birikimi çerçevesinde hazırlanan bir hipotezdir. Buna rağmen *Türk Tarih Tezi*, kimi hükümleri, bizim kendi çalışmalarımız üzerinden son yıllarda ulaştığımız kimi bilimsel sonuçlarla ilginç biçimde örtüşen bir hipotezdir.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN *TÜRK TARİH TEZİ*[1]

Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı, onun sonuçları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ile Türk Tarih Kurumu'nun (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) kuruluşu arasında sekiz yıl kadar kısacık süre geçmişti. Türk ulusal diriliş hareketi hazırlıklarının tamamlandığı

[1] Bu kitapta yatık/italik olarak verilen ifade (*Türk Tarih Tezi*), Mustafa Kemal Atatürk'ün 1930'lu yılların başında tartışmalara açtığı hipotezdir.

yıllar. Doğrudan Mustafa Kemal Atatürk tarafından tasarlanan ve hayata geçirilen ulusal diriliş hareketinin kültür kolunu oluşturan ulusal dil ve ulusal tarih çalışmaları devam ediyordu. Ulusal dile ve ulusal tarihe yönelik araştırmalar sorunu Atatürk'ün bu kısacık hazırlık süreci içinde birdenbire aklına gelmiş olan şeyler değildi. Şuna da hiç şüphe yok, Cumhuriyet'in kurulduğu tarihlere kadar Atatürk dil ve tarih konularında az şey okumuş, biriktirmiş değildi. 1931'den çok önce, anlaşılan o ki Atatürk tarih ve dil konusunda yapılması gerekenlerin ana başlıklarını kafasında netleştirmişti. Yoksa bu kadar kısa zamanda bir yandan somut iktisadi atılımları sevk ve idare ederken diğer yandan Türk Tarih Kurumu (1931), Türk Dil Kurumu (1932) gibi ulusal kültür projelerinin bilimsel alt yapılarını oluşturmak, onların kuruluşlarını gerçekleştirmek öyle çok da kolay işler değildi. Son hamle 1935'te muhteşem Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşudur. Türk ulusal kültür araştırmaları, kültür devrimi hazırlıklarının akademik ayağı da böylece gerçekleştirilmişti. Ulusal kültürel diriliş projelerini taşıyacak temellerin atılması tamamlanmıştır. Bu işler bir yandan ilerliyorken diğer yandan Atatürk'ün zihnini bir süredir meşgul eden *Güneş-Dil Teorisi* ve *Türk Tarih Tezi* diye literatüre geçen iki temel konuda da ön çalışmalar belli bir olgunluk seviyesine ulaşıyordu. Birbiriyle bağlantılı bu iki temel hipotezin fikri alt yapısının hazırlanması, gelişimi ve nihayet bunların 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde tartışılması birkaç yıl içine sığdırılmıştı.

1930'da 'Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti' kuruldu ve projeyi yürüten kurul toplantısında Afet İnan Türk ulusunun Altaylar ve Orta Asya'daki kültür kökenlerine dikkat çekti, Türklerin Anadolu'daki (Yakın Doğu) tarihinin binyıllar öncesine dayandığını ifade etti. Aynı yılın sonunda kurul 606 sayfalık *Türk Tarih Tezi* metnini ortaya koydu. Yüz adet basılan kitap eleştirilere sunulmak üzere ilgili kişilere iletildi. On bir bölümden

oluşan hipotezin metni en erken çağlardan itibaren Türk tarihinin kökenlerini ve akışını içeriyordu. Ertesi yıl proje *Türk Tarihinin Ana Hatları: Medhal Kısmı* adı altında özetlendi. Millî Eğitim Bakanlığınca okullara dağıtılmak üzere basıldı. *Türk Tarih Tezi* özetle, Cumhuriyet öncesinde yurt içinde ve Batı'da Türk ulusal tarihinin bilinçli olarak aleyhinde geliştirilmiş saçma sapan hipotezlere karşı bir haykırıştır, bir dur deyiştir.

Türk Tarih Tezi doğrudur-yanlıştır, bilimseldir-değildir, bunlar ayrı zeminlerde hiç şüphesiz tartışılacaktır ama *Türk Tarih Tezi* Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki Türk kurtuluş savaşının kültür alanında başarıyla yürütülmüş bir parçasıdır. Buna rağmen *Türk Tarih Tezi*, 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'ndeki 'tatsız' tartışmalar dışında bir daha gündeme getirilmemiş, herhangi bir sonuca da bağlanmamıştır.

Tartışmaların kaynağı Zeki Velîdî Togan'dır. Yazar, söz konusu tezin bazı ayrıntılarına karşı çıkmıştır. Tezi savunan kongre üyeleri de bu karşı çıkışa karşı çıkmışlar, tartışmalar uzamış gitmiştir. Kısaca yazarın itirazı, 'iklimde kuruma' konusu üzerindendir ancak karşı olduğu aslında 'Türk halklarının anayurdu' konusudur ve 'anayurttan dünyaya dağılan göçler' varsayımıdır. Yazar, kongre öncesinden beri zaten *Türk Tarih Tezi*'ne karşı olduğunu bildirmiştir. Haklıdır ya da değildir[2]. Ne ki yazar, tartışılanın, son derece stratejik, tarihî ve 'özel bir konu' olduğunun farkında değildir. Yazarın kafası başka yerdedir. Neredir? Bunu bilmek gerçekten zor. Kongredeki genel davranış biçimi bizlere (okuyucuya) karşı en ufak bir aidiyet hissi, Cumhuriyet coşkusu, heyecanı yansıt-mamak-ta-dır. Bir bilim insanı, bir araştırmacı, bir Türk aydını için

[2] Z.V. Togan o günün koşullarında, iyi yetişmiş bir tarihçi olarak kabul edilebilir. Ne ki onun şiddetle karşı çıktığı *Türk Tarih Tezi* ile ilgili 'kuruma' konusunda ve diğer bazı ayrıntılarda ne kadar yanıldığına, konuyu bilerek ya da bildiğini düşünerek nasıl saptırdığına, yakında çıkacak kitabımda kesinlikle yer vereceğim.

zaman coşku zamanıdır. Sanki kendisi başka bir ülkenin bilim insanıdır da sıradan bir toplantıya sunum yapmak için Ankara'ya gelmiştir. Yenice kurulmuş Cumhuriyet'in, 'kul'dan 'vatandaş'a yükseltilen halk yığınlarının ulusal kültür bilincini oluşturacak projelerden biri olduğu gerçeğini anlamamakta direnmiştir. Oysa o yıllarda Dil Kurumu ve Tarih Kurumu kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti arkasına muhteşem bir rüzgâr almıştır. Tarih çalışmaları başlamıştır. Arkeolojik kazılar başlatılmıştır. İstanbul (Üniversitesi)'da 'Umumi Türk Tarihi Bölümü'nün kuruluşu gerçekleşmiştir, Ankara'da DTCF kuruluş hazırlıkları neredeyse tamamdır. Biraz kafası çalışan, Cumhuriyet heyecanı duyan, farkındalık sahibi her başarılı bilim insanına ihtiyaç vardır ve bütün bu yeni kurumların kapıları onlar için açıktır. O heyecanı yüreğinde hisseden başarılı genç insanlardan bazıları seçilerek tarih-arkeoloji alanında öğrenim almak üzere işte tam da o yıllarda yurtdışına gönderilmiştir. Buna karşılık yazarın ulusal farkındalık düzeyi sıfırdır. Yazar, Orta Asya'da kuruma olmuştur-olmamıştır kısır tartışmalarını inatla sürdürmüş, toplantıya katılanların gösterdiği sert tepkilere rağmen, tatsız, anlamsız, hatta patavatsız biçimde karşı çıkışlarından vaz geçmemiştir. Yazarın kongre öncesindeki ve kongre boyunca sergilediği bu anlaşılmaz, sevimsiz tutumu, onu, İstanbul'daki işinden olmasına, bir sonraki aşamada ise apartopar Türkiye'den kaçmasına kadar maalesef sürüklemiştir.

Türkiye'de Z.V. Togan'ın geleceği aslında parlaktır. 1925'te intikal ettiği Türkiye'de kısa sürede istediği her şey yerine getirilmiştir. Onun yakın arkadaşı, yaşdaşı, meslektaşı Fuad Köprülü de aslında o kongrede yazar ile aynı fikirdedir. Söz konusu teze içerik olarak o da karşıdır. Ancak o bu özel toplantıda nasıl davranılması gerektiğini bilmektedir. Ve Z.V. Togan gibi ulusal aidiyet duygusu eksik değildir. Farkındalığı yüksektir. *Türk Tarih Tezi*'ne karşı çıkmış olması F. Köprülü'nün zaman içinde Dışişleri Bakanlığı'na,

Başbakan Vekilliği'ne yükselmesine engel oluşturmuş değildir. Bu kapılar Z.V. Togan için de ta baştan beri açık değil midir? Ne ki yazarın aklı başka yerlerdedir.

Son derece sığ ve basit konu başlığı üzerinde muhalefetini inatla sürdüren Z.V. Togan'ın toplantılarda yaydığı negatif enerji dışında, *Türk Tarih Tezi*' o gün için başarıya ulaşmış bir harekettir. Bilimsel eksikliklerine rağmen *Türk Tarih Tezi* bugün bile genç tarihçileri ateşleyen bir ruha sahiptir. Unutmayalım.

Burada çok kısa olarak vurgulamak isterim, Z.V. Togan'ın kongredeki anlamsız ve sevimsiz muhalefeti ile ilgili ayrıntılar başta olmak üzere, *Türk Tarih Tezi* ve 'TÜRK TARİH TEZİ' arasındaki ilginç benzerlikler konusunu, 1932'nin sıcak yaz günlerinde gerçekleştirilen I. Türk Tarih Kongresi'ndeki diğer ateşli tartışmaların içeriğinde yakında, bir başka çalışmamda büyük bir keyifle ve kesinlikle tartışacağım.

Şimdi geçelim 'TÜRK TARİH TEZİ'nin ana hatlarına: 'TÜRK TARİH TEZİ'ni, Türk dili konuşan halkların Kuzey Asya'da Klasik Türk Döneminden Neolitik Çağlara uzanan kültür tarihini arkeolojik belgeler üzerinden açıklayan, uzun zamana yayılmış uygulamalı araştırmalar sürecinin bugün geldiği son noktasıdır, diye tanımlıyoruz. Başta belirtelim, 'TÜRK TARİH TEZİ' tahmine, temenniye, efsaneye, bilimsel olmayan referanslara dayandırılan bir 'kurgu' değildir. TÜRK TARİH TEZİ, yazılı kaynaklar ve arkeolojik belgelerin temelleri üzerine yükseltilen Türklerin Kuzey Asya'daki erken varoluşunun gerçek hikâyesidir.

'TÜRK TARİH TEZİ'Nİ TAŞIYAN ÜÇ TEMEL AYAK NEDİR?

Ulusların erken kültür tarihi, eğer şu üç koşul sağlanmışsa yazılabilir: 1) yazılı kaynaklar kümesi, 2) yazılı kaynakların tanımladığı maddi kültür belgeleri kümesi, 3) bütün bunlarla bağlantılı

olarak gösterilebilecek bir anayurt coğrafyası. Yazılı kaynaklar yoksa dolaylı kaynaklar bu çabada sadece sınırlı ölçülerde yol gösterici olabilir. Bu durumda tanımlanmış arkeolojik belgelerden söz edilemeyeceğine göre yapılacak bir şey de yoktur. Anayurt coğrafyası ise doğrudan ilk iki koşulun sağlanmasına bağlıdır.

Eski Türk kültürü işte bu üç koşulu ilginç biçimde ve eksiksizce barındırıyor. Eski Türkçe yazılı kaynakların en belli başlıları doğrudan arkeolojik bilgi kaynağının yani ölü gömme adetleri uygulamalarının ortasında yer alır. Ölü gömme adetleri ise dikilitaşlardan heykellere, seramik sanatından madencilik sanatına, plastik buluntulardan kaya resimlerine ve ölünün mezara bırakılış biçiminden mezar mimarisine, kültürü temsil eden her türde arkeolojik ve antropolojik belge gruplarını içeren bir sistemdir. Bütün bu maddi kültürel dizi geniş Avrasya coğrafyasında Türk kültürüne ait yazılı belgeler tarafından eksiksizce tanımlanıyor. Kimliklendiriliyor.

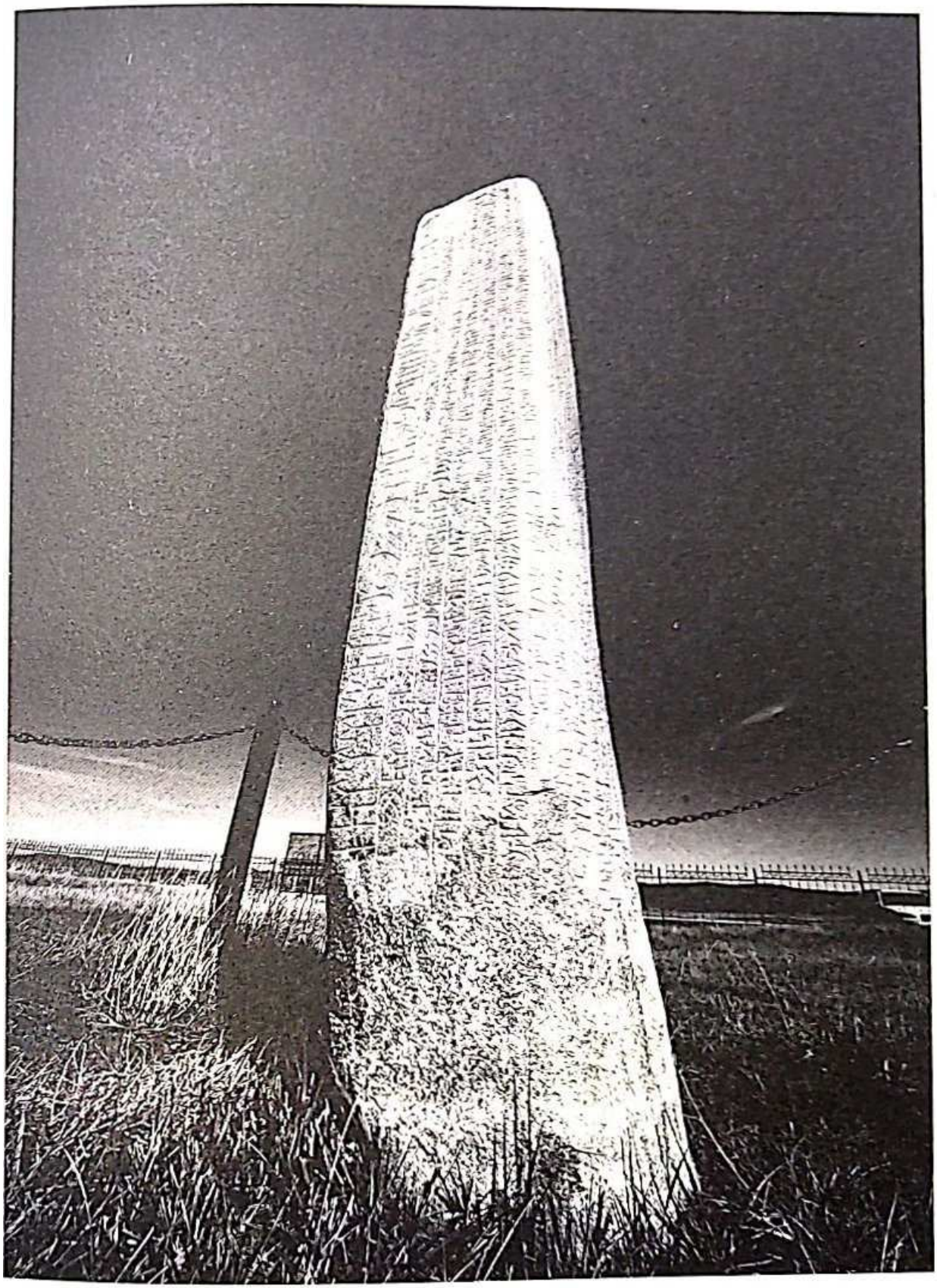
Asya'da erken Türk tarihini arkeolojik belgeler üzerinden yazan 'TÜRK TARİH TEZİ' bu üç sarsılmaz ayak üzerinde yükseltilmiştir. Artık Türklerin erken tarihine açılan kapıları aralayarak gidilebilecek en uzak mesafelere gitmek üzere zaman yolculuğuna çıkabiliriz.

1) YAZILI KAYNAKLAR

Altaylardaki Klasik Türk Dönemini temsil eden Orhun Yazıtları diye bildiğimiz Klasik Türk Döneminin Türk Runik yazı biçimiyle yazılmış 'tarihî metinleri', TÜRK TARİH TEZİ'nin ilk ayağını oluşturan temel olgudur (Res 1)[3].

Başka bir yerde bulamayacağınız bir bir bilgiyi burada vereceğim: Runik yazı biçimi Göktürk (Klasik Türk Dönemi-I)

3 Tonyukuk 1 yazıt (OTAK Arşivi).

Res. 1:

halklarına Taştık (Klasik Türk Dönemi-II) halklarından geçti. Taştık Türk-Altay kültürü yazıyı biliyor, kullanıyordu. Bu kesin bilgidir. Taştık Kültürüne ise bir önceki Türk-Altay kültürü evresinden kalmış olmalıdır: İskit-Tagar evresi. İskit-Tagar'da yazı yok. Buna karşılık aşağıdaki bölümlerde görülecektir Issık gümüş tası üzerindeki Türk Runik yazı dönemin temsili bakımından önemlidir. Dikkatli, ilgili okuyucu özellikle de Minusinsk bölgesinde henüz okunmamış yazıtların var olduğunu bilir. Bunlar arasında -hiç şüphesiz- MÖ 1. binleri temsil edecek örneklerin var olduğu ihtimal dâhilindedir. Sonuçta Türk Runik yazı biçimi Göktürklerden önce de Türk-Altay kültürü içinde biliniyordu ama Göktürk bilgeleri tarafından geliştirildi ve kullanıldı. Rınik yazı biçimi MÖ 1. bin Türk-Altay kültürlerine nereden ve nasıl geçmiş olabilir? Bu konuda kesin kanıtlanmış bilgi ne yazık ki elimizde yok. O halde şöyle bir tahmin yürüteceğiz: Runik yazının kaynağı hiç şüphesiz Yakın Doğu'dur. En erken çağlardan beri Asyalı bozkır kültürleri ile yerleşik Mezopotamya-Mısır kültürleri arasında ticarî, dostça-düşmanca ilişkiler süregidiyordu. Bunu Mezopotamya bilgi kaynaklarından biliyoruz. Şimdilik elimizdeki en erken Türk Runik yazı örneği kabaca İskit dönemine (MÖ 1. binin ortalarına) ait olduğuna göre bu yazı biçimi MÖ 1. binde Yakın Doğu'da yoğun olarak şu ya da bu nedenle bulunmuş olan Asyalı göçebe kültürler aracılığı ile Altaylar kültür coğrafyasına taşınmış olmalıydı.

Türk Runik yazıtlar, zaman içinde geniş Avrasya coğrafyasının hemen her tarafına yayılmış muazzam bir arkeolojik kültürel birikimini niteler. Tanımlar. Kimliklendirir. Kimi çevrelerce, sadece kendi dönemini aydınlatır, diye küçümsenen bu tarihî metinler, Orhun nehri vadisinde ilk keşfedildiği günlerde Slav ve/veya Fin halklarına ait olduğuna inanılmıştı ve bu nedenle büyük heyecan yaratmıştı. Çünkü o gün orada Slav ve Fin halklarını

temsilen araştırmacılar bulunuyordu. Sonra gerçek ortaya çıktı[4]: Eski Türkçe yazıtlar. Klasik Türk Döneminin bu tarihi metinleri, nitelediği arkeolojik belgeler çokluğu bizi daha erken kültürel evrelere Demir Çağlarına, Tunç Çağlarına ve daha erken çağlara ulaşabilme imkânı tanıyor olması nedeniyle değer biçilmez bir hazinedir. Eğer, Türklere ait tarihî metinler o steller üzerine kazınmamış olsa idi bugün arkeolojik belgeler üzerinden erken Türk tarihi konusunda en azından bizim yazacak çok fazla bir şeyimiz olmayacaktı.

Klasik Türk Döneminin tarihî metinleri, sadece runik yazı üzerinden bile kültürü MÖ 5. yüzyılların Issık kurganı buluntularına, neredeyse bin yıl öncesine bağlıyor. Issık kurganında gün yüzüne aralanan savaşçı prense ait gümüş bir tas (ya da kepçe) üzerindeki runik yazılar, hem bu yazı biçiminin kullanıldığı erken tarihler için, hem de Türk-Altaylı yerli halkların arkeolojik mevcudiyeti ve zenginliği için MÖ 5. yüzyıla bir *terminus ante quem* koyar. Bu da Issık tasının MÖ 5. yüzyıldan daha erken dönemlerin bile tanığı olabileceğini düşünmemizi gerektirir[5].

Klasik Türk Dönemi tarihî metinleri Türk tarihinin sadece belli bir evresini aydınlatıyor ve ama bizim için önemli bir şey daha yapıyor. Geniş alanlara yayılmış arkeolojik belgeler grubunu destekliyor. Niteliyor. Kimliklendiriyor. Bir arkeolog için bu bulunmaz bir hazinedir. Çünkü eğer arkeolojik stil gelişimi yöntemini kullanmak için çıkış noktamızı erken ya da geç, çok iyi tanımlanmış belgelerden alamıyorsak işimiz zor. Bu bakımdan söz konusu tarihi metinlerin nitelediği tanımlanmış maddi kültür belgeleri bize sağlıklı çıkış noktaları sağlaması bakımından önem kazanıyor. Orhun yazıtları geç bir dönemi temsil ediyordu ama Orhun yazıtlarının

[4] Güneri vd 2018.

[5] Güneri 2005a.

nitelediği arkeolojik belgelerin izlenmesi bizi Orta Çağlardan alıp erken çağlara götürebilecek potansiyele de sahipti.

2) YAZILI KAYNAKLARIN BELİRLEDİĞİ ARKEOLOJİK BELGELER TOPLULUĞU

'TÜRK TARİH TEZİ'ni taşıyan ikinci temel ayak Klasik Türk Dönemi tarihsel metinlerinin nitelediği, tanımladığı, kimliklendirdiği arkeolojik belgeler topluluğudur. Klasik Türk Dönemi dediğimiz evreyi temsil eden kültür belgeleri grubu başta Sayan-Altay ve Moğolistan topraklarının bütününe, Avrasya'nın en Batısından en Doğusuna kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu yayılma inanılmaz bir varoluşun da işaretidir. Bunu aşağıdaki satırlarda detaylarıyla göreceğiz.

Klasik Türk Dönemi için verilen yuvarlak zaman 200 yıl (MS 6.-8. yüzyıllar) kadar olmasına rağmen, kültür evresi MS 2.-8. yüzyıllar olmak zorundadır. 'Türk-Altay Kronolojisi'ne göre söz konusu evre Taştık kültürü[6] ile başlar Uygur dönemine (MS 8. yüzyılın sonuna) kadar devam eder. Yani en az 500 yıllık bir kültür sürecidir.

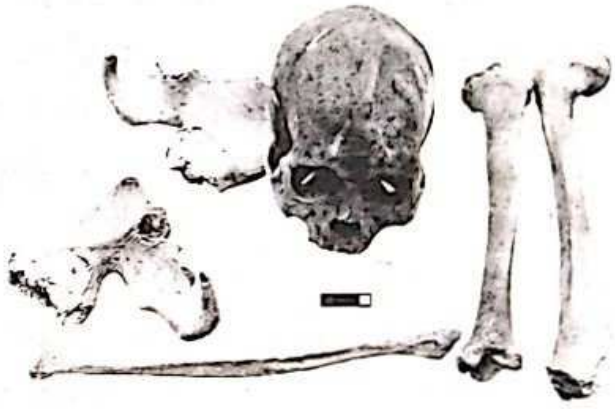
Neden ikinci önemli temel dayanağımızdır bu? Çünkü tanımlanmış bu muazzam arkeolojik birikim, bizim Klasik Türk Döneminden daha erken zamanlara doğru yol alabilmemizde en değerli aracımız olacaktır. Mevcut yazıtların ışığında geçmişte ancak belli bir evreye seyahat edebiliriz. Tarihi metinlerin nitelediği tanımlanmış maddi kültür belgesi ise bizi çok daha uzaklara götürebilme potansiyeline sahiptir. Örneğin Klasik Türk Dönemi ölü gömme âdetleri içindeki at gömmesi geleneği, -aşağıda da sözünü edeceğiz- ufkumuzu MÖ 1. binin ilk yarısına doğru aydınlatacaktır. Binyılın ortaları ve ikinci yarısındaki Pazırık kültürünün

6 Taştık kültürü, Geç Tagar kültürü (MÖ 3. yüzyıl) içinde ortaya çıkar ve gelişir.

ölü gömme geleneklerinde, kurganların Doğu kenarına sıralanan balballar dizisi uygulaması Pazırık kültürünü Klasik Türk Dönemi kültürü ile ilişkilendirir. Pazırık balbal dizilerinin kurganlardan Doğuya doğru sıralanması durumu, iki kültürü birbirine yaklaştırmamızı gerektiren önemli bir husustur. Pazırık ve Klasik Türk Dönemi kurganlarında ele geçirilen iskeletlerin aynı antropolojik özellikler yansıttığını artık biliyoruz. Bu iskelet tipi bizim T-AF ('Türk-Altay Fenotipi') diye tanımladığımız, antropologların *meso-brachy crany* sınırı teknik terimi ile sınıfladıkları bu fenotip, Mongoloid özellikleri ağır basan Türk-Altay halklarının antropolojik tipinin eksiksiz tanımıdır aynı zamanda (Res. 2a-b)[7].

Res. 2a

Res. 2b

Diğer taraftan merkezî Moğolistan'ın Klasik Türk Dönemi kültürü ile Minusinsk vadisinin Taştık kültürü hem çağdaştır hem de bu iki kültürel birikim arasında doğal olarak ortak pek çok uygulama tespit edilmiştir. Taştık kültürü ile aynı alanın daha erken Tagar, Karasuk hatta Okunyev kültürü arasında da ilginç bağlantılar kurmamız mümkün olmuştur. Bu bağlantılar

[7] Angara-Baykal bölgesinden Neolitik kafatası (Fotoğraf: 2019, İrkutsk, OTAK Arşivi,).

gene arkeolojik, antropolojik belgeler ve ölü gömme âdetleri üzerindendir.

'İkinci temel ayak' diye ortaya koyduğumuz tanımlanabilir arkeolojik belgelerin izlenmesi bu bakımdan ve hatta 'anayurt' (*Urheimat*) toprak parçasının keşfi çalışmalarının temelini teşkil ediyor olması açısından da son derece önemlidir.

3) ANAYURT

'TÜRK TARİH TEZİ'nin ağırlığını taşıyan temel ayaklardan üçüncüsü, arkeolojik belgelerin bizi götürdüğü en eski zaman aralığı ve onun yayıldığı mekânlar üzerinde yaptığımız çalışmaların sonuçlarıdır. Klasik Türk Döneminden başlayarak tarihin erken evrelerine doğru izlediğimiz maddi kültür belgeleri bizi zaman olarak Neolitik Çağlara, mekân olarak ise Batıda Yenisey vadisi, Kuzeyde Angara nehri, Doğuda ulu Lena ve Güneydeyse Baykal gölü ile çevrelenen, içinde mikro-klima dar çevreler içeren izole hayat alanlarına götürür. Biz bu daraltılmış coğrafyayı kısaca ve daha genel anlamda 'Yenisey-Lena' hayat alanları diye tanımlıyoruz. 1994'ten başlayarak 2001'e kadar teorik düzlemde, bu tarihten itibaren ise şu satırları yazdığım günlere kadar geçen aktif arazi uygulamalı çalışmaları ve kütüphane, laboratuvar süreci arasında uzanan araştırmalarımız, Türklerin anayurduna doğru yolumuzu adım adım aydınlatmıştır. Başlangıçtaki araştırmalarımızın bizi çıkardığı yer Sayan-Altay'ken[8], ileri araştırmalarımız önümüze bambaşka bir ufuk açtı: Burası Yenisey-Lena hayat alanlarıdır. Türk dili konuşan halkların dünyaya yayılmadan önceki en eski yurtlarıdır bu topraklar. Türk-Altay kültürünün yayıldığı hayat alanlarının Doğusundaki ucudur. Neolitik Çağ öncesinde tüm dünyaya yayılan göçlerin merkezi Yenisey-Lena'ydı.

[8] Güneri 2005a, 15 vd.

Bu durumda Türk tarihinin bölgedeki erken evrelerine ulaşabilmemiz mümkün görünüyor. Bu koşullara bir de 'özel coğrafi koşulları' da ekleyebiliriz: Altaylar, Kuzeyden Güneye Sayan ve Altaylar ile kapatılmış, Batıdan Doğuya geçilmez taygalar ile çevrelenmiş, bu haliyle tam anlamıyla 'izole' bir yaşam alanıdır. Steplerden steplere geçit veren bir yol kavşağı değildir. Farklı kültürlerin hareketlerine kolayca geçit veren bir coğrafya parçası değildir. Bu özelliği nedeniyle burada gelişen kültürler korunmuştur. Dış kültürel etkilere açık değildir.

'TÜRK TARİH TEZİ' BUGÜNE KADAR YAPILMAYAN NELERİ YAPTI?

1) 'TÜRK TARİH TEZİ',

'Arkeolojik Kültürel Stil Kritik Yöntemi'dir.

Avrasya erken Türk kültürü tarihi araştırmalarında bugüne kadar kullanılmamış bir bilimsel araştırma yöntemidir. Arkeolojik belgelerin gerçekliği tartışılmazdır. Onun kimliği bellidir. Asıl kimliğin üzerindeki alt kimlik veya kimlikleri tespit edebiliriz. Örneğin Okunyev kültüründe veya Afanas'yev kültüründe ölü gömme âdetlerindeki iki farklı uygulamadan sadece birine bakar da diğerini görmezden gelirsek kültürü tanımlarken çelişkilere düşeriz. Çelişkilerin bizi ciddi hatalara sürüklemesi kaçınılmaz olur. Örneğin Hurri kültür tarihini araştırırken Kuzey Suriye Hurri-Mitanni kültürü evresinin maddi kültürel birikimini ele alır da Karaz arkeolojik kültürünün köklerine değinmezsek kültürü tam olarak tanımlamış olmayız. Kültürel bağlantıları tanımlarken eksik halkaları bulup çıkartmak 'Arkeolojik

Kültürel Stil Kritik Yöntemi'nin işidir. Burada yaptığımız çalışmayı bir bakıma, parçaları çoktan dağılmış eski bir saati, onun her bir parçasını bir yerlerden bulup sonra doğru yerlere monte ederek işler hâle getirebilme çabasına benzetebiliriz. Orijinal parçaları her zaman bulabile-me-me riski bir yana, var olanları yerli yerine yerleştirmede başarılı da olamayabiliriz. Yapılan işe, kimi noktalarda 'kurgu' da denebilir: Zaman içinde kaybolmuş kültür süreçlerini elimizde mevcut materyal yardımıyla önce bağımsız olarak tanımlar, kullanılabilir hâle getiririz. Bu başlı başına bir iştir. Sonra onların birbirleriyle nasıl birleşebileceğinin yollarını ararız. Bu süreçlerde kimi parçalar, eklenmesi beklenen bir diğer parça ile tam olarak birleşebilirken kimilerinde uyumsuzluklar ortaya çıkar. Burada sorun kültür zincirinin kayıp halkalarıdır. Kayıp halkaların gene sahip olduğumuz maddi verilerin ışığında, ara formüller yaratarak yenilerini kurgulamayı deneriz. Bir şekilde her bir kültür evresinin tıpkı 'legolar' gibi diğer evrelere bağlanabilip bağlanamayacağına bakarız. Hemen hatırlatalım, bu her zaman mümkün olmaz.

2) 'TÜRK TARİH TEZİ',

'Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Tarihsel Yazılı Belgeleridir.

'TÜRK TARİH TEZİ', yazılı kaynakları kullanarak Türk kültürünün en erken evrelerine ulaşmada yol katetti. Hint-Avrupacı hipotezlerin temelini oluşturan Eski Ahit, Yeni Ahit, Vedalar ve Avesta türü bilimsel olmayan referanslar kullanmadı. Diğer taraftan Hint Avrupacı hipotezlerin gene merkezlerinde hayâlî dil verilerinin araştırma yöntemleri vardır. Böyle 'dolaylı dil verileri' ve onun yöntemleri, kültürel tanımlamalarda bizim çalışmalarımızda kullanılmadı. Buna gerek duyulmadı. Çünkü dile dair analizlere

dayalı cılız verileri maddi kültür verilerine bakarak 'kişiliksiz' buluyorum. Onları kullanarak örneğin gerekiyorsa Altaylı Türkçeyi Avrupalı bir dil ile belki biraz zorlanarak kâğıt üzerinde akraba yapabilmemiz mümkün olabilir. Altaylı Hurrice'nin hipotetik düzlemde Avrupalı Ermenice'ye akraba edildiği gibi. Dünyadaki bütün dilleri tek bir dile indirgememiz bile bu yöntem ile mümkün. Yapılmıyor değil. O nedenle dile dair dolaylı veriler arkeolojik malzeme üzerinden kültürel tanımlama yapanlar için belirleyici bir yöntem değildir ama genel anlamda ve duruma göre tamamlayıcı olabilir. Maddi kültür belgesini eğip bükemez, istediğimiz forma sokamayız. Çünkü dile dair dolaylı veriler gibi 'kullanışlı' ve 'esnek' değildir. İki ayrı arkeolojik kültür arasındaki farklılığı kültür belgesi bize gösterir. Bu farklılığa kültür belgesinin 'tarzı'/'stili' diyoruz. İki stili teorik düzlemde dahi bir etnik temele indirgememiz mümkün değil. Örneğin Doğu Anadolu'da Karaz kültürü halkları Geç Kalkolitik Çağdan (MÖ 3700'ler) Erken Demir Çağına (MÖ 1100/900'ler) uzanan 2500 yıl boyunca kaplarını yaparlarken çark kullanmadılar. Çarkın ne olduğunu kuvvetle muhtemel bildikleri halde. Çarkın Anadolu ve Yakın Doğu'da en yoğun kullanıldığı Erken Demir Çağında bile bu böyleydi. Kaplarını bu uzun süre içinde hep aynı tip seramik fırınlarında ürettiler. Karaz kaplarının en az 2500 yıllık değişmeyen kapkara yüzü ve kırmızı-siyah kombinasyonunun teknik nedeni özel fırınlama koşullarıydı. Kültürel nedeni ise hiç şüphesiz onları diğerlerinden ayıran dilleriydi. Şu ya da bu nedenle, adamlar bıkmadan usanmadan, dile kolay, en az 2500 yıl hep aynı fırınlama tekniğini kullandılar. Karaz halkları hep aynı bezeme modellerini, aynı formda ürettikleri aynı renklerdeki kapların yüzeylerine vurdular. Bu ayrıntılar Karaz kültürünü -yakın ya da uzak- çevre kültürlerden farklı kıldı. Karaz kabını, bu nedenlerle, başka bir kültüre indirgeyemezsiniz. Karaz kapları ilgisiz diyebileceğimiz en uzak noktalarda görülse dahi, Filistin'in

Hirbet Kerak yerleşmesinde örneğin, Karaz halkı buralara kadar göç etmiş, deriz. Başka da bir yorum yapamayız. Gerçekten de Karaz halkı Filistin'e kadar göç etmişti de kapların gelenekleri de o yüzden oralardaydı. Hiç şüphem yok ki böyle bir ileri sürüşe itirazlar gelecektir: Nasıl Miken boyalı kaplarının Tokat-Artova Maşat'ın Hitit yerleşmesinde ortaya çıkması, onu yaratan halkların Maşat'ta -sistemli biçimde- bulunduğunu göstermiyorsa aynı şeyin Karaz seramiği ve Karaz halkları için de geçerli olduğu söylenebilir. Söyleniyor da. Dikkat edelim. Filistin'de bulunan, Maşat'ın ithal Miken kapları gibi tekil kültür ürünü değildir. Bütünsel bir kültür kompleksidir. Tıpkı Malatya Aslantepe VIB1'de ortaya çıkan, bizi şaşırtan benzer bütünsel bir kültür kompleksi olduğu gibi.

3) 'TÜRK TARİH TEZİ',

Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Arkeolojik Kültür Belgeleridir.

'TÜRK TARİH TEZİ', arkeolojik stil gelişim yöntemini kullanarak mevcut arkeolojik belgeler üzerinden Türk kültür tarihinin en erken evrelerine ulaşmayı başardı. Angara-Baykal ile Sayan-Altay arasındaki alanlarda Orta Çağlardan Üst Paleolitik Çağlara uzanan en az 12,000 yıllık zaman içinde gelişen Türk kültür tarihini, en erkenden Neolitik'e kadar hipotezler üzerinden, Neolitik'ten Orta Çağlara kadar maddi kültür belgeleriyle açıklayan yeni bir Türk tarih tezi olarak kayıtlara geçmiştir.

4) 'TÜRK TARİH TEZİ'

Eski Türk Kültürünün Tanımlanmış Antropolojik Belgeleridir.

'TÜRK TARİH TEZİ', en geç Klasik Türk Dönemi'nden başlayarak en erken Son Üst Paleolitik Çağın Mal'ta çocuğuna kadar, antropolojik verilerin devamlılığını gözlemlemiştir. Bu çalışmalar da

Türk kültür tarihi araştırmaları sürecinde bir ilktir. 'TÜRK TARİH TEZİ', bilimsel laboratuvar analizleri sonuçlarını dikkate alarak 'Türk-Altay Fenotipi (T-AF)'nin Türk-Altay halklarına özgü bir antropolojik tip olması gerektiğini öne sürmüştür. Antropolojik belgeler de Altaylar kültür coğrafyasındaki kültürel sürekliliğin diğer tanıklarıdır. Karasuk kültüründe de örneğin, kültürün uzak mesafe yayılımları nedeniyle köken konusunda tartışmalar olmuştur. Kimileri, kültürün kökenini Yakın Doğunun Doğusunda bir yerlerde ararken diğerleri Çin topraklarını işaret etmiştir. Her ikisinde de bazı belgeler ortaya konulmuştur. Antropolojik veriler Karasuk kültürünün Sayan-Altay'da doğmuş ve gelişmiş yerli Altaylı bir kültürel evre olduğunu doğrular. Öncesindeki ve sonrasındaki Altaylı kültürlerle ilişkili olduğunu kanıtlar. Ünlü araştırmacı M.P. Gryaznov bazı somut kültür belgelerini göstererek Karasuk ile genetik bağlarını kabul ettiği merkezî Kazakistan'ın Begazı-Dandıbay Son Tunç Çağı kültürünü ilişkilendirmiştir. Ye.Ye. Kuz'mina'nın Begazı-Dandıbay Kültürünü *Prototürkler*'e bağlayan kıyıda-köşede kalmış ve bir daha da dillendirilmemiş[9] ifadeler, Rusların ünlü Hint Avrupacı araştırmacısından başkasına ait değildir. Karasuk ile Begazı Dandıbay kültürünün devamı Tasmola kültürü arasında antropolojik verilerin de aynılığı tartışılmazdır[10].

5) 'TÜRK TARİH TEZİ'

'Anayurt' Adresini Gösteren Bir Rehberdir.

Bugüne kadar Türklerin anayurdu sorununa çözümler konusu Batılı araştırmacıların gösterdiği coğrafyalar üzerinden yürütüldü. 'TÜRK TARİH TEZİ', anayurt konusunda burada çok

[9] Bayburt 2022.

[10] Bayburt 2022

önemli bir açıklamada bulunuyor. Altaylar kültür coğrafyası dışındaki anayurt önerilerini reddediyor. Türklerin anayurdu meselesine bugüne kadar ya kırık-dökük dolaylı dil verieri (sözcükler, sözcük analizleri vs vs) üzerinden ve ama daha çok olsa-olsa yöntemi ile öneri sunuldu. Dil verileri elbette önemlidir. Dolaylı ya da doğrudan dil verileri. Tek koşulla: O doğrudan ve/veya dolaylı dil verilerini doğrudan destekleyecek birinci elden arkeolojik veriler mevcutsa. Yoksa eğer öneri havada kalır. Olsa-olsa yöntemine girer. Örneğin kimi yazarlarca sırf laf olsun diye önerilen anayurt coğrafyası Urallar bölgesi ve/veya Andronovo kültürü bölgesidir. Sözü edilen alanlarlara hâkim olan Andronovo, Sintaşta gibi baskın kültürlerin Türklerle, Türkçe konuşan halk gruplarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Mevcut bilgiler Andronovo ve Sintaşta'nın önce Hint-Avrupa kültürlerinden olmadığını bize söylüyor. Ve bir Türk-Altay kültürü de kesinlikle olmadığını zaten son çalışmalarımızda açıkladık. Andronovo'nun Türklüğü konusu Bahaeddin Ögel'den kalma bir söylemdir. Yazar, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre (1962) adlı kitabında Andronovo kültürünü doğrudan Türklere bağlarken dolaylı olarak Afanas'yev kültürüne de benzer atıflarda bulunur. Yazarın bu görüşü veriye dayanmaz. Diğer taraftan İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (1977) adlı kitabında Andronovo ve ilave olarak Afanas'yev kültürünün doğrudan Türkler tarafından temsil edildiğine hükmetmiştir (Araya sıkıştıralım: Anılan iki kültür, hem coğrafya hem de kültürel yapılanma bakımından birbirinden uzaktır, aralarında benzerlik, paralellik yoktur). Veriye dayanmayan bu görüşlerin neye dayanılarak sarf edildiğini elbette bilecek durumda değiliz. Sonuçta Andronovo grubu kültürler Türk-Altay kültürlerine yabancıdır dolayısıyla arkeolojik, antropolojik belgelerin, ölü

gömme adetlerinin analizleri sonuçlarına göre anılan bölgenin Türklerin anayurdu kesinlikle olamayacağını söyleyebiliriz.

Türklerin anayurdu geniş anlamda Yenisey-Lena bölgesidir. Dar çerçevede ise Baykal golü ile Angara nehri arasında kalan alanlardır. Bu kitapta açıklanıyor. Birbirini tamamlayan farklı türde bilimsel veriler olmadan yapılacak anayurt önerisi dikkate alınamaz.

'TÜRK TARİH TEZİ'nin anayurt önerisinin başlangıç noktası Klasik Türk Dönemi (Göktürk) yazılı kaynaklarının nitelediği, tanımladığı Klasik Türk Dönemi arkeolojik kültürü kompleksidir. Hemen hatırlayalım, Çinli, Rus ve pek çok Batılı (hatta kimi Türk) yazarlar Türklerin Altaylar bölgesine başka bir yerlerden gelip yerleştiklerini söylediler. Bu, bilimsel destekten yoksun bir söylemdir. Göktürkler Altaylar kültür coğrafyasına MS 6. yüzyılda gökten düşmüş değildir. Orta Çağ Göktürk halklarının, aynı bölgede Demir Çağlarına, Tunç Çağlarına, Neolitik Çağlara giden yerli Altaylı kültürlerin her biriyle arkeolojik kültürel bağlantıları vardır. Aşağıda gösterilecek olan bu kültürel bağlantılar Göktürk-Taştık, Taştık-Tagar, Tagar-Karasuk, Karasuk-Okunyev üzerinden devam edip giden kültür zincirini oluşturmuştur. Bu kültür zincirinin en erken halkaları Üst Paleolitik'ten itibaren anayurt Yenisey-Lena'da oluştu, Sayan-Altay'da büyüdü ve gelişti. Neolitik öncesi çağlarda Yenisey-Lena'da başlayan Türk-Altay kültürel yapılanması, bu kitapta açıklanan bir dizi sosyal, ekonomik, çevresel-ekolojik nedenlerle Neolitik'ten sonra Sayan-Altay'a sürüklendi. Neolitik-Eneolitik Çağlar boyunca arkeolojik kültürü kimlik kazandı, gelişti. Büyüdü. Bu sürüklenmenin hangi kültürler üzerinden, hangi koşullarda ne kadar sürede gerçekleştiğini, kültürel aşamaların detaylarını aşağıdaki satırlarda göreceğiz.

6) 'TÜRK TARİH TEZİ'

Kültürel Sürekliliğin Takipçisidir

'TÜRK TARİH TEZİ', Altaylar kültür coğrafyasında, Orta Çağlardan Üst Paleolitik Çağlara uzanan en az 12,000 yıllık süre içinde gelişen kültürel oluşumların aralarındaki bağlantıları arkeolojik tarihsel kaynaklar, arkeolojik belge kümeleri, antropolojik veriler üzerinden tanımlamıştır. Kültürel süreklilik, kaynak suyunun göze değiştirdiği gibi bazı evrelerde gözden kaybolur ve ama kendine bir başka yol bulduğunda -her zaman bulamaz- yakında ya da uzakta bir yerlerden tekrar görünür olabilir. Böyle gözden kayboluş süreçleri, kültürel zincirin 'kayıp halkaları' diye tanımlıyoruz. Bu kayboluşlar geçicidir. Sorun eksik ya da hasarlı halkaların izlerine ulaşmak, onlara tanımlanabilirlik kazandırmaktır ve sürekliliği iyi izleyebilmektir. Yapılması gereken tam olarak budur: Önce var olan halkaları doğru yerlere monte edebilmek, olmayan halkaları ise onların neye benzediğini var olanların ışığında ölçüp biçerek en doğru biçimde var etmek ve yerlerine en doğru biçimde yerleştirebilmektir. Bu da elimizdeki sayısız halkaların özelliklerini çok iyi bilmekten ve tanımlamaktan geçiyor.

7) 'TÜRK TARİH TEZİ'

Antropolojik Sürekliliğin İzleyicisidir.

Altaylar kültür coğrafyasındaki en az on iki bin yıllık kültur zincirini oluşturan halkalar, zamandizinsel sıra içinde ilk kez 'TÜRK TARİH TEZİ' üzerinden birbirlerine eklemlendirildi. MÖ 12,000-6,000 Son Üst Paleolitik-Proto Okunyev dönemi ile başlayan ve MS 6.-8. yüzyıl Klasik Türk Dönemine ulaşan Altaylar kültür coğrafyası yerli kültür evreleri arkeolojik belgeler kullanılarak birbirlerine bağlandı. Halkaların birbirlerine bağlanışları

farklı olabilir. Örneğin kimi bağlantılarda ilişkiler sıkıdır. Kiminde zayıftır. Ama kültür zincirinde kopukluklar yoktur. Diğer yandan bağlantıların her evre için eksiksiz ve mükemmel olmasını bekleyemeyiz. Örneğin Eneolitik Çağın Afanas'yev kültürü evresinin öncesi ve sonrasıyla ilişkileri genel anlamda karmaşık olabilir. Sorunların boyutları konuya hangi açıdan baktığımıza bağlı olarak değişkendir. Örneğin sadece Afanas'yev kültürünün varoluş koşulları, kökeni meselesinde bile pek çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Sürülmektedir. Bu çalışmada en fazla zorlandığımız, üzerinde en fazla 'kafa yorduğumuz' başlık da budur. Bağımsız olarak bile Afanas'yev kültürünü tanımlamak çok kolay değildir. Kültür süreci, içinden çıkılamayacak kadar karmaşıktır. Bu, insana her an hata yaptırabilir. Diğer taraftan, genel anlamda somut kültür belgeleri ve antropolojik malzeme üzerinde yorum yapılamaz. Somut belge ve antropolojik veri her neyse odur. Süre giden bir kültür akışkanlığı da ortadadır. Yapacağımız tek şey bu akışkanlığın nerelerde hangi yönlere doğru evrildiğini, nerelerde gözden kaybolup nerelerde görünürlük kazandığını iyi takip etmektir. Bunu yapabilmek için kültür belgelerini, antropolojik verileri iyi tanımlamak ve izlemekten başka çıkar yol yoktur. Kültür belgesini iyi tanımlamak için sadece yayınları takip etmek yetmez. Aynı zamanda malzeme türlerini farklı kazı yerlerinde incelemek, onların bağlamını (kontekstini) görmek, onlara dokunmak, kazıları yürüten ekiplerle sıkı tartışmalara girebilme imkânlarını yakalamak gerekir.

III.
'İNANILMAZ VAROLUŞ'UN ARKASINDA UZANAN KÜLTÜREL BİRİKİM

Büyük Avrasya Bozkırı: Bir ucu Karpatlarda, diğer ucu Pekin'de. Kuzeyde Mamut Bozkırlarından Güneyde Anadolu'ya, İran'a uzanan uçsuz bucaksız step coğrafyası.

*

Klasik Türk Dönemi arkeolojik kültürünün bu topraklardaki yayılışı inanılmazdır. Bu denli geniş bir başka etno-kültürel yayılış tarihte görülmüş değildir.

*

Yazıtlar, yazıtlarca desteklenen, tanımlanan sayısız, sınırsız arkeolojik belgeler.

*

Ölü gömme âdetlerini temsil eden mezar mimarisi, heykeller, steller, seramik, altın, gümüş, tunç, demir, ağaçtan eserler.

*

Klasik Türk Dönemi-II (Göktürk) maddi kültür birikimi Altaylar kültür coğrafyasına kökensizce, bir anda gökten düşmüş olabilir mi?

*

Pek çok bilim insanı, evet Türkler MS 6. yüzyılda Altaylar kültür coğrafyasında birden ortaya çıktı, diyor.

*

Asyalı, Avrupalı bilim insanlarının hemen tümü böyle düşünüyor.

*

Öte yandan kültür yasaları, arkeolojik stil gelişimi araştırma yöntemlerinin ilkeleri ise şöyle söylüyor:
"...Gelişkin, yayılımcı kültürler birden bire ortaya çıkmazlar.
Onlar mutlaka bir yerlerde bir ön gelişim aşaması yaşarlar...".

*

Arkeolojik stil gelişimi araştırma yöntemleri ile mevcut birikimin stilinden hareketle daha erken evrelere ulaşılabilir, diyor.

*

'TÜRK TARİH TEZİ' arkeolojik stil kritik üzerinden Altaylar kültür coğrafyasındaki Klasik Türk Dönemine ait kültürel birikimin inanılmazlığına dikkat çekiyor.

*

Yazıtlarıyla, çeşitli kültür belgeleriyle, anılan zengin kültürel birikimin yalnızca Türkler için geçerli olduğunun altını çiziyor.

III.
'İNANILMAZ VAROLUŞ'UN ARKA PLANINDA UZANAN KÜLTÜREL BİRİKİM

'İNANILMAZ VAROLUŞUN HİKÂYESİ'

Yukarıdaki satırlarda, kültürün izlerini sürebilmek için erkende ya da geçte çok sağlam çıkış noktalarımız olmalı, aksi halde kültürün gelişimini izleyebilmek mümkün olmaz, demiştim. Şimdi Türklere ait bu çıkış noktasının ayrıntılarını tanımlamaya çalışacağım.

Bilge Tonyukuk döneminde Avrasya coğrafyasına geniş açıdan baktığımızda Çin'in Merkezî Ovalarından Balkanlara, Yukarı Lena'dan Tibet'e uzanan geniş alanlardaki Türk yayılışını görürüz. Ve bir kültürün bu muazzam coğrafyaya yayılışının arkasındaki tetikleyici gücün ne olduğunu, uzun mesafeli göçlerin, '...gözü kararmış göçebe halkların sıradan hareketleri...' deyip geçebileceğimiz türde gözlemler olup olmadığını sorgularız.

Tarih, zorbalıktan başka bir şeyden anlamayan, at üstünde ok fırlatıp yerleşme yerlerindeki hazır besini, malı-mülkü yağmalamak dışında mahareti olmayan barbar göçebe hareketlerinin sonuçlarını kaydetmiştir. Oysa biz, gittiği yere kendisiyle birlikte dilini, kültürünü, göz kamaştırıcı sanatını götüren, yerleştiği topraklarda kök salan, tarihi Yenisey-Lena'da Son Üst Paleolitik Çağlara kadar giden baskın bir hareketten bahsediyoruz. Koskoca

bir kıtaya bu şekilde yayılmanın kalıcılığının, bu 'inanılmaz varoluş hikâyesi'nin arka planına bakıyoruz.

Erken Orta Çağlarda Çin'in Merkezi Ovaları'ndan Avrupa sınırlarına dayanan bu kültür yayılmasının 'mantıklı' bir açıklaması olmalıydı. Ama diğer taraftan tarih, silahının ucunda önünde dünyaları açmışken çıktığı bozkıra gerisin-geri dönen, giderek yalnızlaşan *lonely planet* ulusların ibretlik hikâyelerini de kaydetmiştir. Hiç kuşku yok ki etnik ve arkeolojik kültürü bu kadar geniş coğrafyalarda yüzlerce yıl var eden, kalıcı ve baskın kılan temel itici güç ne vahşi barbarlık ne de silah zoru idi. Güç dildi. O dil Türkçe'ydi. O dilin temelleri üzerinde yükseltilen de bizim tanımlamamızla 'Türk-Altay' kültüründen başka bir şey değildi.

Türkçe konuşan halkların ana vatanı hiç şüphe yok ki Kuzey Asya'dır. Bir yandan Lena, Yenisey, Angara nehirleri ile Baykal gölünün çevirdiği topraklarda, diğer yandan Sayan-Altay mikroklima hayat alanlarında Türkçe kökenli dilleri konuşan halkların Neolitik Çağdan Orta Çağlara uzanan kesintisiz kültürel gelişimlerini, bu inanılmaz varoluşu izliyoruz.

Şimdi okuyucuyu, bu 'inanılmaz varoluş'un, içinden geçtiği kültür evrelerine yani 'TÜRK TARİH TEZİ'nin bir kısmına temel teşkil eden Altaylar kültür coğrafyasının prehistorik çağlarına doğru bir seyahate çıkarmak istiyorum:

Popüler dilde 'Göktürk' dediğimiz ama teknik terminoloji ile 'Klasik Türk Dönemi/*Classical Turkic Period*' yıllarından başlayarak daha gerilere, sadece arkeolojik belgelerin konuştuğu, ölü gömme âdetleri uygulamalarının önümüzü aydınlattığı Demir Çağlarına, Tunç Çağlarına ve nihayet Eneolitik ve Neolitik Çağların derinliklerine doğru yol almaya. 'Sayan-Altay' derken günümüz coğrafyasının dört büyük ülkesini kapsadığını, kültürün ise yukarıdaki

satırlarda ifade ettiğimiz 'Göktürk Dönemi'nde Rusya'nın büyük bir kısmını, Moğolistan'ın bütününü, Çin'in Merkezi Ovalarına kadar olan kısmını ve Kazakistan'ın bütününü kapsadığını unutmayalım.

'TÜRK TARİH TEZİ', Sayan-Altay'da yerel kültürler zincirini oluşturan halkaların birbirlerine nasıl mükemmel biçimde bağlandığı üzerine geliştirilen tanımlamalar ve açıklamalar bütünüdür. 'TÜRK TARİH TEZİ', MS 6.-8. yüzyıl Göktürkler'inden daha öncesine, Türklerin prehistorik çağlarına uzun, zahmetli, yorucu, hatta hayâtî tehlikelerle ve ölümcül kazalarla dolu aktif arazi araştırmaları sürecini kapsayan, çoğu yeni ve neredeyse tamamı birinci elden incelenen arkeolojik malzeme ışığında, ortamın yarattığı heyecana kapılmadan, o topraklarda her nesneye 'Türk gözlüğü' arkasından bakma saflığına ve nihayet bütün bunların yarattığı gizli ve açık tuzaklara düşmeden bu 'inanılmaz varoluş'un uzun arka planını arkeolojik kazıbilim yöntemleriyle analiz ederek bir dizi sonuca ulaşmaya yönelen arazi-masabaşı çalışmalarımızın doğrudan kendisidir.

Şimdi 'TÜRK TARİH TEZİ'ne zemin teşkil eden erken kültürel ilişkiler konusuna, önceki yıllarda yapılan gerçek arazi çalışmalarına dayanan, bölümler hâlinde özet bilgiler vereceğim.

Araştırma alanımız Sayan-Altay'da 2001'den beri yürüttüğümüz sistemli arkeolojik çalışmalarımız başta olmak üzere, farklı uluslararası bilim çevrelerinden işini iyi bilen bilim ekipleri pek çok bireysel ve ortak arazi araştırmaları tasarladılar ve uyguladılar. Tamamen tarafsız, nesnel ve bilimsel ölçütler temelinde bir bakışla alanda yer alan her türlü arkeolojik varlığın bütününü hedefleyen araştırmalardı bunlar. Şimdi arkeolojik belgeler arasından 'yazıtlar grubu'nu seçerek söz konusu araştırma sonuçlarına bakalım.

YAZITLAR GRUBU

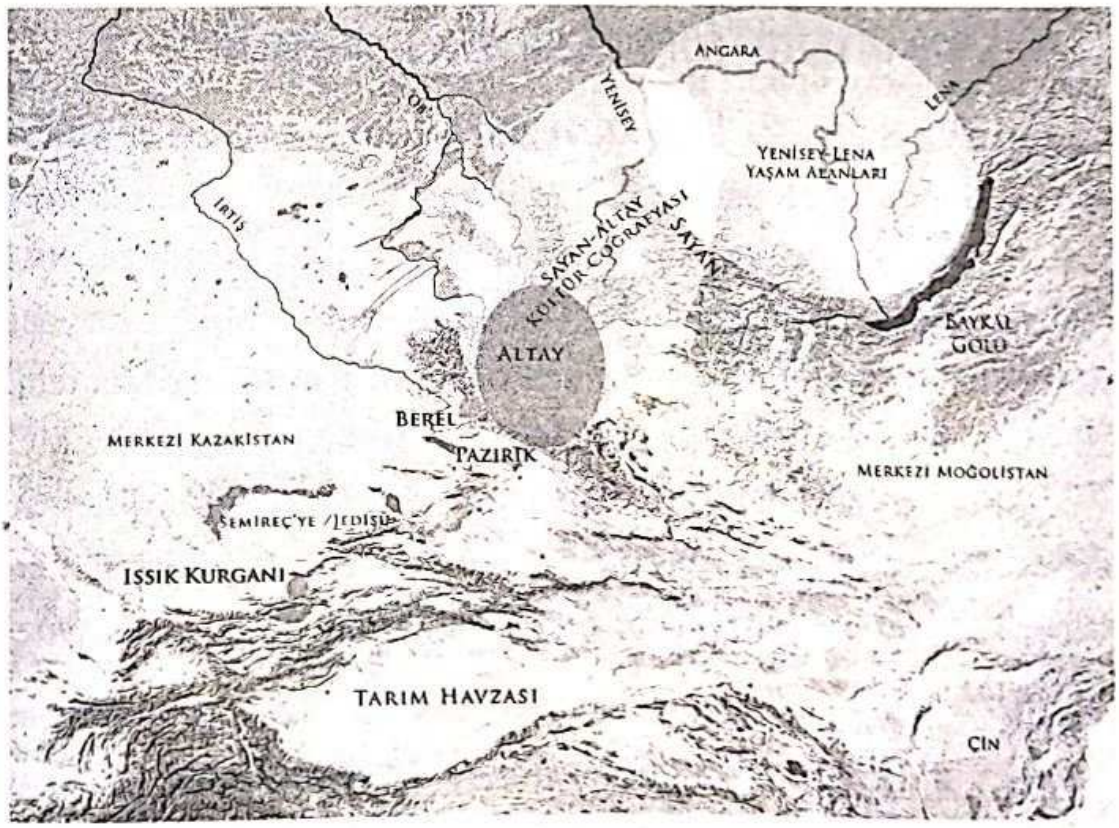
Bu tür belgelerin keşiflerinin yapıldığı surveylerin tarihi neredeyse üç yüzyıl öncesine gider. Altaylar kültür coğrafyası ve Orta Asya'nın diğer pek çok noktasında yer alan yazıtlar, taşınabilir ve sabit taşların ve her çağdan dikili taşların yüzeylerine, sabit kayalara, taşbabalar üzerine ve her türlü arkeolojik malzeme üzerine yazılmıştır. Bunların hepsi önce 'arkeolojik belgeler'dir. Dünyanın her yerinden pek çok araştırmacı ekip tarafından bu tür keşif gezileri hâlâ yapılmaktadır. Araştırmalar sırasında keşif ekiplerinin ellerine hangi tür yazılı belgeler geçmiş olabilir, tahmin edebilir miyiz? Evet. Tanımladığımız geniş alanlarda keşfedilen sadece Türklere ait yazıtlardır. Bölgede neden Türklerden başka kültürlere ait yazıtlar bulunmuyor? Çünkü Avrasyalı göçebe kültürler içinde başka antik kültürlerin bilmediği ve kullanmadığı yazı sistemi sadece Türklerde vardı. Yazıtlar etno-kültürel aidiyetin saptanmasında şüphesiz en etkili tek arkeolojik belge türüdür. Türk Runik abecesiyle yazılmış Türk yazıtları. Issık kurganı buluntusu gümüşten kâse üzerinde bulunan yazıtlardan Erken Taştık Dönemi (MS 2.-3. yüzyıl) kayın ağacı kabuğu içine kazınmış yazıtlara, oradan Klasik Türk Döneminin boy-boy stelleri üzerine hak edilmiş yazıtlarına varana kadar. Başka türde yazıtlara da alanda rastlamışızdır elbette ancak bunlar yakın çağların bizi ilgilendirmeyen, tarihî değerleri olmayan yazıtlardan başka bir şey değildir.

ISSIK KURGANI YAZITI

Issık kurganı kazılarında bulunan gümüş tasın (/kepçenin) dış yüzüne kazınmış yazıt üzerine bugüne kadar pek çok okuma denemesi yapıldı. Buna karşılık, Issık'ın yazıtlı gümüş tasını, birlikte tanımlanan genel malzeme grubu içinde arkeolojik kültür, antropolojik ve genetik araştırmaların ve laboratuvar

analizlerinin sonuçları ile birlikte geniş kültür coğrafyası konteksti içinde bugüne kadar değerlendirilmedi. Dolayısıyla burada, yazıtlı gümüş tasın etno-kültürel tanımına katkıda bulunma çabası sürecinde soruna arkeolojik stil açısından bir bakış kazandırmayı deneyeceğiz.

Issık kurganı, Alma-Ata'dan Minusinsk'e, Urallar'dan Baykal'a, Berel'den Tarım havzasına uzanan, kabaca 3.000 (D-B) X 1.500 (K-G) kilometrekarelik dikdörtgen alanın Güneybatı (C) köşesinde yer alır. Dikdörtgen'in merkezinde dört ülkenin birleştiği, bir bakıma ortak noktası olan Tavan-Bogd zirveleri vardır. Son Üst Paleolitik'ten Orta Çağlar'a uzanan süreçlerde birbirleriyle aralarında farklı biçimlerde iletişim sağlamış yerel kültürlerin yayıldığı bu alan geniş anlamda bir 'Altaylar kültür coğrafyası'dır. (Res 3)[1]

Res. 3

[1] Harita: Ahmet Z. Bayburt.

Merkezî gömmesi çok önceleri soyulduğu anlaşılan Issık kurganının Altın Adam'ının bulunduğu taşra (*periferie*) gömmesi, daha önce (1969'da) çeşitli nedenlerle ciddi boyutlarda tahrip edildikten sonra aynı yıl sistemli kazıları yapılmıştı. O gömmede ölüye ait tam bir iskeletin bulunamayışının da bir nedeni o ciddi tahrip hadisesidir[2].

Issık Demir Çağı kültürünü Altaylar kültür coğrafyasında Pazırık kültürü kuşağı içinde değerlendiriyoruz[3]. Dolayısıyla Pazırık kültürünü anlamadan Issık gümüş tasının etno-kültürel kaynağını salt yazıtların okunmasına bağlayıp anlayabilmemiz mümkün gözükmüyor.

ISSIK KURGANI
RUNİK YAZITLI GÜMÜŞ TASI NEDEN ÖNEMLİDİR?

Pazırık kültürü, 'TÜRK TARİH TEZİ' içinde özel bir yer verilmiş, ölü gömme âdetleriyle dikkat çeken yerli Altaylı bir kültür evresidir. Kültür Moğolistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Kazakistan ve Rusya Federasyonu topraklarında, Altay dağları bölgesinin her dört tarafında konumlanan kendine özgü kurgan mezarlarla temsil edilir. Yapılan C14 ve ağaç halkası yaşlandırma analizleri MÖ 7.-5., MÖ 7.-6., MÖ 8.-6., MÖ 9.-6. yüzyıllar gibi farklı tarihler de vermiştir ancak Pazırık Kültürünün tarafımızdan benimsenen erken evresi MÖ 5.-4. yüzyıllara, geç evresi ise MÖ 3.- erken 2. yüzyıllara tarihlenir[4].

---

[2] K.A. Akişev 1974; K.A. Akişev 1978; A.K. Akişev 1984; A.K. Akişev 1978; A.K. Akişev 1981; Akişev ve Akişev 1981.

[3] Güneri 2024.

[4] Güneri 2024.

Pazırık halkları ölülerini mezara büzülmüş (*hocker*) ve baş Doğuya doğru yönlendirilmiş biçimde, yanlamasına bırakıyorlardı. Bu gömme biçimi MÖ 3. ve 2. bin Okunyev kültüründen beri Sayan-Altay'ın geniş bir bölümünde uygulanmıştır. Pazırık halkı ölülerini ağaç kütüklerinden yaptıkları mezar odalarına gömüyordu. Bu gelenek Tagar/İskit kültüründen aktarılan bir uygulamadır. Ulu Salbık kurganının (Большой Салбыкский курган) mezar odası da ağaç kütükleriyle inşa edilmişti. Tek fark Tagar/İskit'teki taş sandık mezar Pazırık'ta ahşap lahit olmuştur. Buna karşılık, Altay dağlarının çeşitli noktalarında taş sandık Pazırık mezarları elbette vardır[5]. Pazırık kültürü, ölü gömme gelenekleri uygulamaları önceki (Karasuk, Okunyev) kültürel evrelerinkilerle uyum içinde olmasına rağmen, uluslararası literatürde kültürün kökeni konusu tartışmalıdır. Geniş bir araştırmacı kitlesi, hiçbir inandırıcı kanıt olmadığı halde Pazırık kültürünün Hint-İranlı olduğu konusunda inançlıdır. Buna karşılık bir grup Rus araştırmacı Pazırık kültürünün köklerini Kazakistan'ın Sakaları'nda, Doğu Türkistan kabilelerinde ararlar. Kimilerine göre Pazırık halkı Çin kaynaklarında geçen Yüeçiler'dir. 'TÜRK TARİH TEZİ'ne göre ise Pazırık kültürü, Türk-Altaylı kültür zincirinin en sağlam halkalarından birini oluşturmaktadır[6]. Bu konu 'TÜRK TARİH TEZİ' içinde yeteri kadar analiz edilmiştir. Onların ayrıntılarını burada tekrar etmeyeceğiz. Onun yerine Pazırık kültürünün daha erken Türk-Altay kültürel evreleriyle olan ilişkilerini arkeolojik, antropolojik ve genetik laboratuvar analizlerinden alınan sonuçların kısa özetleri üzerinden değerlendireceğiz. Ve Issık'ın yazıtlı gümüş tası yerli Altaylı bir ürün müydü yoksa kurgan gömme envanteri içinde, kontekst ile hiçbir bağlantısı olmayan ithal bir obje olarak mı bulunuyordu?

[5] Güneri 2024.

[6] Güneri 2024.

Onu irdeleyeceğiz. Şimdi Neolitik'ten başlayarak Issık buluntularının tarihlendiği Demir Çağı Pazırık kültürü evresine uzanan kültürel sürekliliğe çok kısa olarak arkeolojik malzeme üzerinden göz atalım.

A.P. Okladnikov tarafından "Neolitik yayılma" diye adlandırılan, Angara-Baykal'dan Urallar'a uzanan kültürel kaynaşma süreci daha sonra pek çok araştırmacının doğru bulduğu, onayladığı ve temel bir arkeolojik terim olarak kullandığı "Angara stili" kültürel fenomeni temelinde açıklanmaktadır. Stilin en iyi izlendiği alan Mezolitik dönem Amur petroglifleri ile bağlantılı Angara-Baykal Neolitik kaya resimleri ve Neolitik "portable art" diye de adlandırılan küçük hayvan heykelcikleridir. Stilin kaya resimleri üzerinden ayrıntılı tanımına ve maddeler halindeki özelliklerine, konuyla ilgili son çalışmalardan birinde ayrıntılıca yer verilmiştir[7]. "Angara stili" arkeolojik fenomeninin bize açtığı en ilginç pencerelerden biri Okunyev kültürünün Angara-Baykal Neolitik kültürleri içinden çıkıp Sayan-Altaylar'da geliştiği konusudur. Pek çok araştırmacının *"Okunyev kültürünün Altaylara Batıdan* ('Güney Rusya'dan) *geldiği, Hint-Avrupalı olduğu"* iddiaları karşısında bu bizler için son derece stratejik bir sonuçtur. Okunyev kültürünün Angara-Baykal bölgesinin Neolitik kültürleri içinden çıktığı olgusu seramik analizleriyle de ortaya konulmuştu[8].

Okunyev kültürü evresi yerini MÖ 15. yüzyıllarda Karasuk kültürüne bırakır. Her iki kültür evresi arasındaki bağlantılar son çalışmalardan birinde detaylarıyla tartışılmıştır[9]. Altaylar kültür coğrafyasının Karasuk kültürü ve Merkezî Kazakistan'ın çağdaş Begazı-Dandıbay kültürü evrelerinin pek çok yönden

---

7 Güneri 2024.

8 Güneri 2024.

9 Güneri 2024.

Tasmola/İskit kültürünün başlangıcını oluşturduğu ise bir başka yeni çalışma içinde değerlendirilmiştir[10]. Tasmola/İskit kültürüne ait kurgan mezarlarda[11], Besşatır ve Çılıktı-5 kurganlarında[12] gördüğümüz Doğu[13] yöne uzanan dromoslar bölgede mezarların güneşe göre konumlandırılması uygulamasının Son Tunç Çağından Erken Demir Çağına aktarıldığını gösterir. Issık kurganını Doğu ve Güneydoğu Kazakistan ile Altaylar'daki Erken Demir Çağı komplekslerinden ayıramayız[14]. Issık kurganının hâfiri K.A. Akişev, mezar odasının Doğu kısmının eşyalardan arındırıldığını ve ölen bireyin kemikleri ile kaplar arasında bir geçiş alanı bırakıldığını belirtir[15]. Hâfire göre mezar odasının girişi Doğu yönüne göre ayarlanmıştır ve bu özelliğiyle Besşatır kurganlarını andırır. Dromos yapılmamış olsa bile mezarın yönlendirilmesine dair önemli bir veridir. Benzer bir durum MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Issık Kurganı ile çağdaş Altaylardaki Pazırık kurganları için de geçerlidir. Dromosu bulunmayan Pazırık kurganlarında Doğu yönüne doğru uzanan balbal sıraları, yönlendirme uygulamasının devam ettiğini gösterir[16]. Aynı Doğu yönlendirmesi Klasik Türk Döneminde taşbaba ve balballarıyla artık değişmez bir kural hâlini alacaktır.

[10] Bayburt 2019.

[11] Beysenov vd 2016.

[12] Kızlasov 1977.

[13] Araştırmalarda yön belirlenirken Kuzeydoğu ve Güneydoğu yönleri ile karşılaşmaktayız. Doğu yönüne göre konumlandırma gün doğumunda güneşin aldığı pozisyonla ilgili olmalıdır. Güneydoğu ve Kuzeydoğu şeklindeki yön sapmaları, kış ve yaz gün dönümlerinde güneşin pozisyonunun değişmesiyle açıklanabilir.

[14] Bayburt 2019.

[15] K.A. Akişev 1978.

[16] Bayburt 2019.

Issık kurganını, arkeolojik bütün içinde MÖ 1. binin ikinci yarısının geç İskit, Orta Yenisey vadisi için Geç Tagar Türk-Altay kültürü kuşağında değerlendiriyoruz. Örneğin Klasik Türk Dönemi (Göktürk) ölü gömme âdetleri içindeki at gömmesi geleneği ufkumuzu MS 8. yüzyıldan MÖ 5. yüzyıla kadar aydınlatır. MÖ 1. binin ortaları ve ikinci yarısına ait Pazırık kurganlarının Doğu kenarından Güneşin doğduğu yöne doğru sıralanıp giden balballar dizisi uygulaması ve ölülerin yönlendirmeleri Pazırık kültürünü Klasik Türk Dönemi kültürüne bağlar. Bu önemlidir. Klasik Türk Dönemi anıtlarının, kurganlarının ve temsili mezarların (kereksur/hirgisür) ünlü balballarını bilmeyenimiz yoktur. Ne ki arkeologlar da dâhil Pazırık kurganlarının aynı türde balballarını bilenimiz neredeyse yoktur. Pazırık kurganının balballarına yayınlarda mümkün mertebe yer verilmez. Nedenini biz bilmiyoruz. Yayınlamayanlara sormak lazım. Altay dağlarının 2500 metre yüksekliklerindeki Pazırık kurganlarına bizim gibi yolu düşenler dışında o balbalları kimsenin görebilme şansı yoktur[17]. Pazırık ve Klasik Türk Dönemi kültürlerinin ölü gömme âdetleri içinde yer alıyor olması ve bu iki özel uygulamayı (at gömmesini ve balbalları) bir daha hiçbir kültürün ölü gömme âdetlerinde göremeyişimiz iki kültür evresini erken ve geç olarak birbirine bağlamamızı gerektiren önemli hususlardır.

Pazırık kurganlarıyla ilgili bütün araştırmaların sonuçlarına bakıyoruz, başta ölü gömme âdetleri olmak üzere, arkeolojik bulguların ve aşağıda verilecek olan antropolojik ve genetik analizlerin sonuçları Pazırık kültürünün Türk-Altay kültürü zincirinin en sağlam halkalarından biri olduğunu açıkça gösteriyor[18].

[17] Güneri 2018; Güneri 2024.
[18] Güneri 2024.

Şimdi de gelelim antropolojik ve genetik araştırmaların sonuçlarına. Bölgede en erken arkeolojik kültürlerin geliştiği özel coğrafya Yenisey-Lena yaşam alanlarıdır. Bu alanlarda antropolojik çeşitlemenin ortaya çıktığı evre kabaca Son Üst Paleolitik dönem olarak ifade edilebilir[19]. Güney Sibirya'nın Doğu kesimini oluşturan Angara-Baykal bölgesinde keşfedilen Mal'ta çocuğu mezarına ait antropolojik malzeme içinden birkaç yıl önce alınan örneklerin genetik laboratuvar analizleri sonuçlarına[20] göre bu evrenin tarihsel ifadesi GÖ 30,000-24,000'lerdir[21]. Hemen hatırlatalım, bu evre aynı zamanda 'Arkaik Yenisey-Lena Kültürü' evresi olarak tanımlanıyor[22]. Meslektaşımız, antik genetik uzmanı Eske Villerslev ve arkadaşlarına ait son laboratuvar çalışmalarından[23] ve yazarın bizlere yaptığı özel açıklamalardan Mal'ta çocuğu'nun antropolojik tipinin özel bir kategori olduğunu daha iyi anlıyoruz. Bu fenotip alt kümelere ayrılan Mongoloid tipin bir üyesidir ve bu özel fenotipin ilk tanımlaması T.A. Çikişeva'ya aittir: "Güney Avrasya Antropolojik Formasyonu"[24]. Bu fenotip Neolitik çağlarda Angara-Baykal bölgesinden Sayan-Altay coğrafyasını içine alarak Urallara, oradan Orta Asya steplerini kapsayan bir coğrafyaya yayılır. Yerli Angara-Baykal'lı Kitoy ve Serovo Neolitik halkları, Kuznetsk Altay Neolitik kültürü coğrafyası üzerinden Urallara kadar geniş bir alana yayılmıştır[25]. Bu coğrafya aynı zamanda Demir Çağı sonrası Türk dili konuşan halkların da temel yayılım alanlarıdır. Daha da önemlisi son araştırmalara göre aralarında sıkı arkeolojik kültürel

[19] Güneri 2024.
[20] Sikora vd. 2017; Sikora vd. 2019; Willerslev, Raghavan 2013.
[21] Güneri 2018; Güneri 2024.
[22] Güneri 2024.
[23] Sikora vd. 2017; Sikora vd. 2019; Willerslev, Raghavan 2013.
[24] Chikisheva 2010.
[25] Chikisheva 2010.

bağlar kurulabilen sırasıyla Okunyev-Karasuk-Tagar-Taştık-Klasik Türk Dönemi kültürel evreler zincirinin de ortak antropolojik tipi bu fenotiptir. A.S. Güneri tarafından bu fenotip burada yeniden tanımlandı: Türk-Altay Fenotipi (T-AF)'.

Son antropolojik araştırmaların da Okunyev kültürünün kökenleri hakkında aynı yönde sonuçlar verdiğini görüyoruz. Antropolog A.G. Kozintsev, antropolojik veriler ışığında Okunyev halklarının Mal'ta-Buret Son Üst Paleolitik kültürlerinin devamındaki Altaylar'ın Krasnoyarsk-Kansk Neolitik kültürleri ile ilişkili olduğunu bir kez daha son makalelerinden birinde vurgulamıştır[26]. Yazarın burada dikkat çektiği antropolojik tip, T.A. Çikişeva'nın "*Güney Avrasya Antropolojik Formasyonu*" diye tanımladığı bu tipoloji 'Türk-Altay Fenotipi (T-AF)' fenotipinden başka bir şey değildir. T-AF, aynı zamanda Tunç Çağları boyunca bölgenin Yüksek Altaylar'da Karakol, Yukarı Ob'da Samus, Kuzey Kazakistan'da Yelunino, Baraba'da Krotovo, Tuva'nın Turan yaylasında Çaa-Hol, Aymırlığ, Sarıs Hol, Batı Moğolistan'da ve Kuzey Çin'de Çemurçek gibi Okunyev kültürü grubu halklarının da antropolojik temelini oluşturur.

Tam bu noktada, Okunyev kültürü ile Pazırık kültürü evrelerini kapsayan dönemi temsil eden Tarım havzası Tunç ve Demir Çağı kültürlerine ait antropolojik malzemelerden alınan örnekler üzerinde yürütülen son genetik laboratuvar analizlerinin sonuçlarına değinmem gerekiyor:

Çinli meslektaşlarımız tarafından gerçekleştirilen genetik laboratuvar analizleri[27] sayesinde, Tarım havzası Tunç Çağı bireyinin yıllardır iddia edildiğinin tersine Avrupalı olmadığını, T-AF'ni temsil eden Üst Paleolitik yerli Sibiryalı halkların kültürleriyle

[26] Kozintsev 2020.

[27] Zhang vd. 2021, 251 vd.

bağlantılı olduğunu, dolayısıyla bizim yıllardır savunduğumuz hipotezi neredeyse bütünüyle desteklediğini öğreniyoruz. Söz konusu genetik analizlerde MÖ 2100-1700'lere tarihlenen Tarım havzasının Lop-Nor bölgesinde yer alan Xiaohe kum mezarlarına ait 13 bireyden alınan örnekler incelenmiştir[28]. Bireylerin dişlerinde tespit edilen süt proteinleri araştırmacıları, bireyin üyesi olduğu toplulukların pastoral yaşam tarzını benimsemiş yerli halklar olduğu fikrine yöneltmiştir. Genetik olarak izole bir topluluk olduğu tespit edilen Tarım havzası yerli halkları bölgede nehir vahaları boyunca tarımı da kapsayan pastoral bir yaşam tarzı geliştirmiştir. Genetik analizlerin sonuçları Tarım havzası halklarının "Proto Hint-Avrupaca konuşan beyaz insan grupları"yla hiç bir ilgisi bulunmadığını net biçimde ortaya koymuştur[29]. Analiz sonuçlarına göre yerli Tarım havzası halkları, daha önce 'Proto-Toharca konuştuğu' iddia edilen Afanas'yev kültürü halklarının devamı değildir. Yapılan çalışmalarda elde edilen somut veriler Tarım havzası mumyalarının genetiğinin bir yandan %72 oranında Üst Paleolitik Afontova-Gora-II bireyi tarafından temsil edilen Eski Kuzey Avrasyalı (*Ancient North Eurasian*) halkların genetik özellikleriyle, diğer yandan Eski Kuzeydoğu Asyalı (Baykal bölgesi) yerli halkların genetik özellikleriyle %28 oranında eşleştiğini ortaya koymuştur[30]. Dolayısıyla "*Ancient North Eurasian*" tabanlı gen havuzu, muhtemelen Güney Sibirya gen havuzunun da temelini oluşturmaktaydı.

İlginç olan şudur: Sibirya'nın Afantova-Gora-II bireyinin genleri Mal'ta çocuğu tarafından temsil edilen Baykal bölgesi yerli halklarının Mal'ta-Buret Üst Paleolitik kültürünün genetik özellikleriyle

[28] Zhang vd. 2021, 251 vd.
[29] Zhang vd. 2021, 251 vd.
[30] Zhang vd. 2021, 251 vd.

zaten ilişkilidir. Bu durumda Tarım havzası Tunç Çağı kültürlerinin neredeyse yüzde yüz oranında Baykal bölgesi ve çevresinde gelişen en erken yerli kültürlerin ayrılmaz bir parçası, dolayısıyla bir devamı olduğu bu kez genetik analizler yoluyla ortaya konulmuştur[31].

Tunç Çağları sonuna geldiğimizde karşımıza 'Altaylar kültür coğrafyası'nda Tagar ve onunla bağlantılı, onun geç evresi Pazırık kültürü çıkar. Pazırık topluluklarının antropolojik olarak Tagar (MÖ 1. bin) ve Okunyev (MÖ 3.-2. binler) kültür grupları ile bağlantıları kanıtlanmıştır[32]. Bu araştırmalara göre Pazırık kültürü bireyinin antropolojik tipi tam olarak T-AF'dir. Kültür, bölgenin Neolitik çağlara uzanan kültür zincirinin Demir Çağı halkalarını oluşturur. Altay bölgesi Neolitik kültürleri de antropolojik bakımdan Yenisey-Lena bölgesinin Kitoy ve Serovo Neolitik kültürlerinin doğal parçasıdır ve Krasnoyarsk-Kansk bölgesi Erken Neolitik kültürleri ile ilişkilidir. Unutmayalım ki Krasnoyarsk bölgesi Afontova-Gora-II mezarları ile temsil edilir ve Mal'ta Buret' kültürü ile bağlantılıdır[33].

Ak-Alaha-3, 1, Pazırık kültürü kurganının birinci gömmesinden gelen yetişkin erkeğe ait iskeletin en son laboratuvar incelemelerinde, birey, meslektaşımız T.A. Çikişeva tarafından *meso-brachy crany* olarak, Mongoloid özelliklerin ağır bastığı tip şeklinde tanımlanmıştır. T.A. Çikişeva'ya göre bu insanlar Paleo-Siberia ve Caucasoid özelliklerin bir karışımıdır. Ve bu tip insanlar Dağlık Altay'ın otokton halkları ile doğrudan ilişkilidir. Yazara göre geniş yüze sahip bu "meso-brachy cranic" tiple Eneolitik-Tunç ve Demir Çağlarının bütün Güney Sibirya

31 Zhang vd. 2021, 251 vd.

32 Chikisheva vd 2007; Schmidt ve Evteev 2014.

33 Kozintsev 2020.

dâhil Hunno-Sarmat döneminin Aral gölü bölgesi alanlarında da karşılaşılmaktadır. Pazırık Kültürü'ne ait Ak-Alaha-1 mezarında bulunan 2 bireyden alınan DNA örneklerinde, "Altay Dilleri" konuşan halklarla %64 ilâ %78 oranında uyum tespit edilmiştir[34]. Günümüzün Kazaklar'ı, Özbekler'i ve Yakutlar'ı ile Pazırık toplulukları antropolojik olarak ilişkilidir[35].

Yukarıda çok kısa özet olarak verdiğimiz en son araştırmalara dair sonuçlar hem arkeolojik bakımdan hem de antropolojik ve genetik olarak Pazırık kültürünün Neolitik'ten Orta Çağlara uzanan kültürel süreklilik içindeki yerini açıklıyor.

Ve şimdi de ilkin Issık gümüş tasının üzerindeki yazının paleografik özelliklerine bakarak onun Türk runik yazı sistemi içindeki yerinin ne olduğuna ve ardından arkeolojik stil özelliklerine bakarak bu gümüş tasın yerli Altaylı kültürlere ait bir arkeolojik belge olup olmadığına açıklık getirmemiz gerekiyor. Bu kültür belgesinin yerli bir üretim mi, yoksa Yakın Doğu'dan ve/veya komşu kültür çevrelerinden bir şekilde ithal edilmiş -kimilerince böyle iddia ediliyor- bir obje mi olduğu sorununa çözüm bulabilmek bu iki konunun aydınlatılmasıyla mümkün olacaktır.

A.N. Garkavets, Issık tası yazıtını en son okuma girişiminde bulunan araştırmacılardan biridir. Yazar, yazıtın sağdan sola doğru yazıldığını ve Türkçe bir yazıt olduğunu, bu objenin doğrudan ölü birey için gömmenin yapıldığı süreç içinde hazırlanıp ölü hediyeleri arasına konulduğunu söylüyor: "*...The characters of this inscription are basically identical to the ancient Turkic writing...*"[36]

[34] Tikhonov vd. 2019.
[35] Schmidt ve Evteev 2014.
[36] Garkavets 2021, 17.

Kazıbilim uzmanları olarak biz bu yazıtın transkripsiyonu ve çevirisi hakkında fikir beyan edecek durumda değiliz. Burada yaptığımız tek şey bir ölü hediyesi olarak söz konusu gümüş tasın orijinal kaynağı konusuna açıklama getirmektir. Dolayısıyla, bu noktada bize yazıtın duktusu yol gösterici olabilir. Görüldüğü gibi gümüş tas üzerindeki yazıtların paleografik özelliklerinin, Klasik Türk Dönemi-I (MS 2.-6. yy) ve II (MS 6.-8. yy)[37] evrelerinde yaygın olarak kullanılan Türk runik abecesi özelliklerine uyduğunu anlıyoruz. Bu epigrafik sonuç, yazıtın önceki Türkçe okuma girişimlerinde ve en son Cengiz Saltaoğlu tarafından en ayrıntılı ve en net biçimde ortaya konulmuştur[38].

Avrasyalı bozkır kültürleri içinde başka antik kültürlerin bilmediği ve kullanmadığı yazı sistemi sadece Türkler'de vardı. Yazıtlar etno-kültürel aidiyetin saptanmasında şüphesiz en etkili tek arkeolojik belge türüdür. Türk runik abecesiyle yazılmış Türk yazıtları. Issık kurganı buluntusu gümüş tas üzerindeki yazıtlardan Orta Yenisey vadisinin Erken Taştık dönemi (Klasik Türk Dönemi-I, MS 2.-3. yüzyıl) kayın ağacı kabuğu içine kazınmış yazıtlara, oradan Klasik Türk Dönemi-II'nin (MS 6.-8 yy) boy-boy stelleri üzerine hak edilmiş yazıtlarına varana kadar. Klasik Türk Dönemi'nin tarihî metinleri, sadece runik-yazı üzerinden bile, tanımladığı kültürü MÖ 5. yüzyılların Issık kurganı buluntularına, bin yıl öncesine bağlıyor. Issık gümüş tası üzerindeki runik yazıt, hem bu yazı biçiminin kullanıldığı erken tarihler için hem de Türk-Altaylı yerli halkların arkeolojik mevcudiyeti ve zenginliği için MÖ 5. yüzyıla bir *terminus ante quem* koyar. Bu da Issık tasının MÖ 5. yüzyıldan daha erken dönemlerin tanığı olabileceği ihtimalini dikkate almamızı gerektirir[39].

---

37 Klasik Türk Dönemi-I ve II evreleri için bak. Güneri 2024.

38 Saltaoğlu vd 2023.

39 Güneri 2024.

Özetle, Issık gümüş tası üzerindeki runik yazılar, onu izleyen Taştık (Klasik Türk Dönemi-I) döneminin kayın ağacı kabuğu içine kazınan runik yazıtları[40] ve nihayet Klasik Türk Dönemi-II'nin Bilgee Kagan, Bilgee Tonyukuk ve diğer pek çok yazıtı, Türklerin bu yazı sistemini MÖ 1. binlerden beri kullandığını gösteren belgelerdir. Türk runik yazı sisteminin kaynağı şuradadır ya da buradadır, bu bizim tartışma konumuzun dışındadır. Bizim konumuz, Türk kültürünü doğrudan ilgilendiren bir yazı sisteminin Altaylar kültür coğrafyası içinde belli bir tarihten beri kullanıldığını gösteren yazıtlı somut arkeolojik belgelerdir. Bu durumda, Türk runik abecesi ile yazılmış yazıtların Türklerden başka bir etnik grup ile ilişkilendirilmesi her şeyden önce mantıksızdır. Bilimsel bir yanı yoktur.

Issık gümüş tası bir saçı (sunu, libasyon/*libation*) kabıdır. Eski çağlarda 'kutsal kımız'[41] libasyonu/saçısı bu kaplarla yapılıyordu. Altın, gümüş gibi değerli madenlerden üretilmiş, bu boyutlarda ve/veya bu boyutlara çok yakın ölçülerde ve tıpkı Issık tası formunda sayısız saçı kabı Avrasya müzelerinin vitrinlerini süslemektedir. Bu tür saçı kaplarının burada düzenli bir envanterini verecek değiliz. Bu tür saçı kapları geniş Avrasya steplerinde dikilen taşbaba modelli insan heykellerinin ellerinde tuttuğu kapların ta kendisidir. Taşbaba'ların, bir elleri kısa kılıçlarının kabzasını ve/veya kemerlerini kavramışken diğer ellerinin üç parmağıyla nazikçe tuttuğu bu kaplar doğrudan ritüel amaçlı özel saçı kaplarıdır ve muhtemelen sadece üst sınıfsal düzeyi bir şekilde hak etmiş gibi gözüken lider, yönetici, savaşçı kişiler arasında sembolize olmuş özel objeler olarak tanımlanmalıdır. Tam olarak bu biçimde gümüşten, vodka ve kımız içilen özel kaplar günümüzün Kuzey Asya Türkleri arasında saçı yapmak için de kullanılmaktadır.

---

[40] Güneri 2018; Güneri 2024.

[41] Güneri 2024.

Issık gümüş tası bu durumda ithal bir obje olamaz. İthal obje nasıl olur, gene aynı coğrafyadan herkesin çok yakından tanıdığı bir örnek verelim. Örneğin Pazırık halısı 'TÜRK TARİH TEZİ'ne göre ithal bir objedir. Kültürel birikimin sanatsal özüne mühür vuran şeyin kullanılan tekniklerden daha çok oluşumu yüzyıllar alan 'özgün stiller/tarzlar' olduğunu unutmayalım. Ve o halının ilmek özelliklerinden bir an olsun dikkatimizi alıp arkeolojik stil gelişiminde daha öncelikli olan ikonografik detaylarına kaydıralım. Konu doğrudan kazıbilim formasyonu gerektiren bir iştir. Halıda tasvir edilmiş savaşçının silahlarının, sadakların, atının stil özelliklerinin, bitkisel marka ve modellerin doğrudan Yakın Doğu (İran ve Frig) sanatı stilini yansıttığını unutmayalım. Sonuçta üzerindeki sanat tarzlarına bakacak olursak halının MÖ 1. bin Anadolu Demir Çağı (İran ve Frig) kültürlerine ait olduğuna hükmetmemiz gerekiyor. Bu bir olgudur. Bu gerçeği görmezden gelemeyiz. Bunu bir kenara koyalım. Bir başka açıdan bakalım. Halının Altaylarda tekrarı var mıdır? Yoktur. Pazırık halısı tektir. Üniktir. Pazırık halısındaki figürlerin Pazırık kültürünün başka sanatsal ürünleri üzerinde tekrarı var mıdır? Vardır. Keçe işlerinde, altın kemer tokaları vs. gibi doğrudan Altaylı yerli halklar tarafından üretilen sanat eserlerinde. Halının üzerindeki figürler Türk-Altay ikonografisine uygun mudur? Değildir. İran ve Frig sanatı tarzlarına uygun mudur? Evet. Uygundur. O halde, bu halının Altay dağlarının 2500 metre yüksekliklerinde ne işi var? Hem ünik bir eser, yani tekrarı yok. Bu gibi durumlarda arkeolojide buna 'ithal mal' dememiz gerekir. Kim dokuduysa dokudu. Ama Altaylarda dokunmadığı belli. Çünkü en azından tekrarı yok. Eğer yerli Altaylı idiyse bu denli muhteşem bir üretimin tekrarı bölgede neden olmasın? Halı dokuma geleneği 'Avrasya tipi step kültürlerine' yabancı bir üretim biçimidir de ayrıca. Pazırık

halısının üzerindeki sanat stilinin İran (*Akhamenid*) sanatıyla o denli bariz ilişkileri var ki. Ve bu husus her bir ayrı yazar tarafından sanki ilk kez o her birileri tarafından keşfedilmiş-miş gibi o kadar çok yazıldı ki. Artık bu konu üzerinde söz söylemeye gerek yok. Özet olarak açıklama şu olmalıdır: Demir Çağlarında İran sanatsal etkileri Avrasya bozkır kültürlerini etkiledi. Bu durumda Pazırık kültürünün etno-kültürel tanımı ayrı bir konudur, Pazırık sanatındaki Pers etkileri tamamen ayrı bir konudur. Söz konusu halının üzerindeki Frig ve/veya İran sanatına ait izler Pazırık kültürünü Hint-Avrupalı yapmaya yetmiyor. Ayrıntılar Türk-Altay Kuramı'ndadır.

Sonuçta, Issık gümüş tası üzerinde görülen eski Türk abecesi ile oluşturulmuş runik yazıların geleneği Altaylar kültür coğrafyasında yeterince yaygındır, diyebiliriz. Bu tür yazıt geleneğinin pek çok bakımdan İran kültürü grubuyla bir ilgisi yoktur.

Yakınlarda Issık tası yazıtının, Arami yazısıyla yazılmış bir "Pre-Proto-Mongolic" ifade olduğu kaydedildi[42], buna değinmeden geçemeyeceğim. 'Eskiçağ dilleri' arkeolojik konteksti içinde değerlendirilir. Çünkü dili belirleyen baskın arkeolojik kültürün kendisidir. Baskın arkeolojik kültürün belirlediği diller yazılı kaynaklara yansımış dillerdir. Bunun tersi düşünülemez: Konu kuramsal düzeyde yakın zamanda etraflıca tartışılmıştır[43]. Hem *pre-* hem de *proto-*. Yazılı kaynaklara yansımamışsa dilin ön'ünü (*proto-*), önünden ötürü önce'sini (*pre-*) neye bakarak belirleyeceğiz? Kırık-dökük dil verileri üzerinden yapılan analizlerin sonuçları da kırık-dökük olacaktır. Tarihi, MS 12. yüzyıldan öncesine gitmeyen Moğol'un 'arkeolojik kültürü' tanımlanmış değildir. MS 12. yüzyılın arkeolojik kültürü zaten olmaz. Olsa da yapısal

[42] Ünal 2019.

[43] Güneri 2018.

olarak bizi ilgilendirmez. Moğol dilinin bir şeylere yansımamış olması bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Var sayalım yansımış olsun. Geç Orta Çağ Moğol arkeolojik (Kitan) kültürü, ölü gömme adetleri başta olmak üzere, bütünüyle Çin kültürüne bağlıdır. Bu evre Altaylar kültür coğrafyası'nda net olarak Uygur ile (MS 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren) başlar, Çin'in Tang ve Song evresinin sonuna kadar sürer gider. Dolayısıyla, baskın arkeolojik kültürün belirlemediği dilin ön'ü (*proto-*), önce'si (*pre-*) olmaz. Tahmin yürütülebilir mi? Olsa-olsa yöntemiyle evet. Ne ki olsa-olsa yöntemiyle kültürün erken yapılanmalarına öneri sunulmaz.

Son olarak Issık gümüş tasının tipolojisine bakalım: Bu tip madenî (altın, gümüş) sunu/saçı/libasyon kapları Kuzey Asya'da Klasik Türk Dönemi-I ve II evrelerine uzanan zaman içinde en yaygın kap modelleri arasında yer alır. Dolayısıyla, Issık kabının Altaylar kültür coğrafyasına yabancı bir kültür belgesi olmadığını, Issık kurganı konteksti içinde ithal bir obje olarak bulunmadığını ve nihayet tasın üzerindeki runik yazının öz-be-öz Türk soylularına ait olduğunu bir kez de burada vurgulayalım.

STEL-HEYKEL-DİKİLİTAŞ GRUBU

Diğer bir gruba, stel, heykel, dikilitaş türü arkeolojik eserlerin araştırma sonuçlarına bakalım. Altay bölgesinde her alanda rastlayabileceğimiz bu tür anıtsal taşlar genellikle mezarların veya temsilî mezarların (*hereksur/hirgisüür*) bir kenarına dikilmiş olarak dura dururlar. Örneğin MÖ 3.-2. binin Okunyev dönemi tasvirli stel ve heykelleri sadece Sayan-Altay'ın değil aynı zamanda tüm Avrasya step kültürlerinin de sanatını etkilemiş en seçkin ve benzersiz sanat yapıtlarıdır. Okunyev ile başlayan stel-heykel yapma geleneği bölgenin otokton halkları tarafından Tunç ve

Demir Çağları boyunca farklı üsluplarda, farklı biçim ve boyutlar-da üretilmiş ve ritüel alanlarında kullanılmıştır. Güney Sibirya'nın Minusinsk vadisi Askız çayırlığında Tagar mezarlarının kenarlarında salınan steller kimisi 5 m'yi bulan yüksekliklere sahip monumental anıtlardır. Diğer bir stel grubu ise Pazırık kurganlarının kurgan örtüsünün Doğu kenarından başlayan ve Doğu yönde sıralanan ve Klasik Türk Dönemi temsilî mezarlarının, tapınakların ve ritüel komplekslerin gene Doğu duvarı önünden başlayarak aynı yönde belli aralıklarla sıralanan balbal dediğimiz dikilitaş sıraları ise bir başka tipik taş anıtları grubunu teşkil eder. Gene Klasik Türk Döneminin taşbaba diye tanımladığımız, bir elinde süt/kımız libasyonu yaptığı özel kabı tutarken diğer eliyle belindeki silahını kontrol eder gibi kavramış savaşçıyı tasvir eden modelde taştan insan heykelleridir.

Bugüne kadar bütün Avrasya bozkır kuşağında pek çok uluslararası araştırma takımları tarafından bu tür taş anıtlar üzerinde yürütülen çalışmalar sonrasında yığınla malzeme toplanmış, kaydedilmiştir. Bunların bir kısmı müzelerde korunmaktayken büyük bir bölümü bozkırdadır. Şimdiye kadar bu tür anıtlar arkeolojik stil kritik yöntemiyle gruplarına ayrıldılar. Gruplamayı gerçekleştirenlere göre malzemeden pek çok alt gruplar oluşturuldu. Gruplama işlemleri belli bakımlardan malzemenin tarihlemelerinin de ön çalışması gibidir. Taş malzemenin yansıttığı fizikî manzara, bezeme stilleri ve diğer belli başlı özellikler onların örneğin MÖ 3. binden MS 8. yüzyıla kadar çeşitli zaman aralıklarına tarihlenmelerini kolaylaştırır.

Stellerle ilgili bütün araştırmalardan ortaya sadece bir tek etno-kültürel tanım çıkmıştır: 'Türklere ait steller, heykeller ve dikili taşlar' ve 'Türklere ait balballar ve taşbabalar'.

Bunları özellikle tanımlamak, gruplamak ve tarihlendirmek genellikle tartışmasızdır, kolaydır. Bir şekilde tanımlanmış standart form ve stiller bu konuda bize yardımcı olur. Bu özellikler hangi stelin Türklere ait olduğunu ve hangisinin olmadığını belirlememizde bize yol gösterir. Klasik Türk Dönemi dediğimiz MS 6.-8. yüzyıllara tarihlenen malzemeyi temsil eden eser gruplarından daha erken çağlara ait malzeme yok mudur? Elbette vardır. Klasik Türk Dönemi ile MÖ 3. bin Okunyev kültürü dönemi arasında uzanan evreleri temsil eden sayısız steller, dikilitaşlar. Ancak bu eserlerin hangi kültürleri temsil ettiği, üzerlerinde yazmaz. Üzerinde yazı bulundurma, sadece Türk anıtlarına özgü bir durumdur. Avrasya'da başka halk gruplarının Türkler gibi üzerlerinde kendilerine ait yazıt bulunduran anıtları yoktur[44]. Çünkü Sayan-Altay'da Türklerden başka kültürlere ait yazı sistemi yoktur. Tarihi metinler yoktur. Biz arkeologlar türlü bilimsel yöntemler kullanarak o 'anonim' taşların hangi etnik kültüre ait olduğunu arar buluruz. Ya da bu her zaman mümkün olmayabilir. Onların tarihlerini belirleyebiliriz ama etnik aidiyetlerini belirlemek için, yazılı belge yoksa bizi zorlu bir 'arkeolojik stil gelişimi süreci' bekler.

Her ne şekilde olursa olsun. Bu alanda yer alan taş anıtlar üzerinde yapılan araştırmaların sonucu şudur: Mevcut malzeme içinde tam, kesin ve emin olarak sadece Türklere ait olanları tanımlayabiliyoruz. Neden? Çünkü o grubu oluşturan taş anıtlar, ya üzerlerinde orijinal yazıtlar bulundurduğu için veya yazıtların nitelediği arkeolojik belgeler ve ölü gömme ile ilgili materyaller olduğu için Türklere ait edilirler. Türklerinkiler dışında arkeolojik malzeme ile adını birlikte tam, kesin ve emin olarak anacağımız başka bir etnik kültürel tanımlama yoktur.

[44] Çin kültürünün yazılı kaynaklarını ayrı tutuyorum.

KAYA RESİMLERİ GRUBU

Petrogliflere bakalım: Avrasya'da kaya resimleri göçebe/bozkır kültürlerden kalan eserlerdir. Bu hükmün doğru olması için ele alınacak kaya resimlerinin sistematik biçimde geniş çevrelere dağılmış ve figürlerin tekrarlanmış olması gerekir. Örneğin Altay kaya resimleri gibi. Çin'in Merkezî Ovalarını bozkır kuşağından ayıran Helan dağlarında keşfedilen petroglifler gibi. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Tersinden bakalım: En gelişmişinden en ilkeline, yerleşik kültürlerde -bir ilke olarak- kaya sanatına yer yoktur, diyebiliriz. Altaylar, özellikle de Moğolistan Altayları kaya resimleri konusunda okul gibidir. Milyonlarca kazınmış figürü bu alanlarda bulabiliriz. Çalışması en zevkli ama en zor arkeolojik belge grubu petrogliflerdir. Başta bizim sistematik araştırmalarımız olmak üzere, bugüne kadar özellikle Moğolistan Altaylarında kaya resimlerinin keşif ve kayıtlarını hedefleyen sayısız bireysel ve takım çalışmaları planlanmış, uygulanmıştır. Bilim ekiplerinin alanda yaptığı çalışmaların sonuçları yüzlerce makale ve kitaba konu edilmiştir. Bu yayınlarda petroglifler sınıflandırılırken çeşitli arkeolojik yöntemler kullanılmıştır. Kaya resimlerinin kronolojik sınıflandırmaları yapılırken *Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Tunç Çağları* diye giden tanımlamalar arasında *Eski Türk Dönemi / Old Turkic Period* ifadesi geçer. Bu tanımlama, kaydedilen resimler içinde bir grup malzemenin tam, kesin ve emin olarak Türklere ait olduğunu gösterir. Geriye kalanların sadece tarihleri tahmin edilebilir ya da yaklaşık olarak tespit edilebilir ancak hangi uluslara, hangi kültürlere ait olduğu konusunda anlık hüküm verilemez. Örneğin literatürde 'Moğol kaya resmi' ya da 'Hint-Avrupa tarzı hayvan figürü' veya 'Rus stili insan figürü' gibi çoğaltabileceğimiz türde kavramlar yoktur. Ama kaya resimleri ile ilgili olarak 'Türk graffitileri' ya da 'gölge tekniğinde Türk Dönemi figürleri' veya 'Türk dönemi

petroglifleri' ve tamlamasında 'Türk' olan daha başka şekillerde petroglif tanımlamaları yapabiliyoruz.

Öte yandan bir grup malzeme Tagar dönemi özellikleri gösteriyorken başka bir grubun Neolitik Çağa ait olduğunu düşünüyoruz. Pazırık evresinin tasvirlerini bu dönemin arkeolojik stilinden biliyoruz. Bir başka grup petroglif ise Tunç çağlarına ait gibi gözüküyor. Dikkat edilirse çağ ve coğrafya adı ile tamamlanan kültür adlarından söz ediliyor. Ama öte yandan, örneğin 'Demir Çağları ve Erken Orta Çağ petroglifleri' de diyoruz ama onları 'Türklere ait petroglifler' diye de tanımlayabiliyoruz. Bu tanımlama bölgede çalışan uluslararası bilim takımlarının verdiği bilgilerdir.

Keşif ekiplerinin petroglifler konusunda bugüne dek yürüttükleri bilimsel araştırmalarının somut sonuçları şöyledir: Neolitik ve Erken Orta Çağlar arasında uzanan kültür evrelerine ait kaya resimleri içinde bir grubun Türklere ait olduğunu saptayabiliyoruz. Bu değerlendirme kriterlerine göre geriye kalanların tam, kesin ve emin olarak hangi kültürlere ait olduğunu bilmek bugünün koşullarında mümkün değildir. Bu gruba girenleri ise ancak stil kritik yöntemleriyle kimliklendirebiliyoruz.

ÖLÜ GÖMME ÂDETLERİ

Şimdi de ölü gömme âdetlerine geçelim. İlk iki arkeolojik buluntu grubundan sonra, etnik kültür tanımlama uğraşında doğruya en yakın sonuçları alabildiğimiz çalışma alanı, ölü gömme âdetleri uygulamalarıdır. Altaylarda Klasik Türk Dönemine ait mezarları ya da temsilî mezarları ilk bakışta tanımamız mümkün. Bunlar kare ya da dikdörtgen biçimli taş çitleri olan temsilî ve gerçek mezarlardır. Bütününde Doğu çit duvarlarının hemen önlerinde bir ya da yan yana çift sıra taşbabalar dikilidir. Temsilî mezar tek taşbabalı da olabilir. Taşbaba dediğimiz insan heykellerinin

yüzleri daima güneşin doğduğu yöne bakar. Taşbabaların önlerinde, duruma göre tek veya çift sıra dizilmiş, gene Doğu yönde sıralanan çoklu balballar yer alır. Bu çift sıra balbalların sayısı yüzlerce olabilir. Örneğin 2013-2015 arasında Moğolistan'da Bilgee Tonyukuk tapınağında yürüttüğümüz çalışmalar sırasında, daha önce kaydedilmiş olan 289 balbalın bir kısmını saymıştık. Bu manzarayı yalnız Altay bölgesinde değil Avrasya'nın neredeyse her bir noktasında görebilmemiz mümkün.

2009'da Merkezî Moğolistan'da yapılan kazılarda, o güne kadar form olarak hiç bilinmeyen Türklere ait bir diğer mezar türü bulunmuştur: 2009 kazılarından önce, çevreye yayılmış küçük buluntular ve aynı zamanda mevcut taşınmaz anıt kalıntılarına bakılarak daha farklı bir döneme (Kidan) ait olduğu düşünülerek kazılarına başlanan ama ortaya kocaman bir 'Klasik Türk Dönemi' çıkan kumtepe kurganlar. Bilgilerimiz kazılmış iki örnekten gelen malzeme ile sınırlı Kumtepe Türk Kurgan mezarların ilk ikisi Orhun vadisinde yer almaktadır. Kazı sonuçlarına bakılırsa Kumtepe Türk Kurgan mezarları tek gömme yani bir ölü içermektedir. Ölü bireye ait kemikler yakılmış olarak mezarın merkezi alanında özel ahşap bir sandık içinde ele geçirilmiştir. Şimdilik sahip olduğumuz sınırlı bilgiler, Kumtepe Türk kurgan mezarlarının, ölünün kemiklerinin yakılarak mezar odasına konulmasını tanımlayan geleneği temsil eden bir mezar ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Türklere (Uygur dönemine) ait bu tipte kurgan mezarları dış görünüşlerinden tanımak, mevcut iki örneğe bakılırsa çok da zor değildir.

Araştırmalarda kaydedilen gerçek mezar ya da temsilî mezar türünde pek çok kompleks içinde Türklere ait olanlar, yukarıda kısaca verildiği biçimleriyle diğerlerinden kolayca ayrılabilmektedir.

Sonuç şudur: Bölgede yer alan binlerce mezar kompleksi içinde, daha kazılarını yapmadan tam, kesin ve emin olarak tanımlayabileceğimiz kurganlar, mezarlar ya da gömmeler sadece Türklere ait olanlardır.

YAZARA ÖLÜMCÜL SORU

Dikkatli okuyucu tam bu noktada kitabın yazarına şu ölümcül soruyu sorar: "Yukarıda anlatılanın tarihi MS 6.-8. yüzyıllardır. Günümüzden en fazla 1500 yıl öncesidir. Ve biz bunu zaten biliyoruz, bu kitapta sözü edilen Türklerin 12,000 yıllık tarihine nasıl ulaşabileceğiz?".

YAZARIN YANITI

Kural-1: Eğer yazıtlarıyla, kültür belgeleriyle tam olarak tanımlanmış bir arkeolojik kompleks/kompleksler söz konusuysa, arkeolojik stil kritik yöntemleri üzerinden kültürün en erken evrelerine ulaşmak teorik olarak mümkündür. Önemli olan tanımlanmış kültür bölgesinin ve tanınlanmış kültür belgelerinin var oluşudur.

Kural-2: Tanımlanmış kültür bölgelerinde tanımlanmış gruplarının kendilerini temsil eden özgün sanatsal ürünleri, mezar mimarileri, ölü gömme adetleri, ancak elden-ele, boydan-boya, soydan-soya, nesilden-nesile iletilen kolay-kolay değişmez nitelikteki alışkanlıklar bütünüdür. Bu bütünün tamamının veya bir bölümünün sürekliliği, kültürün hâlâ yaşadığını gösterir.

Kural-3: Kültürün MÖ 12,000'lere kadar gidip gitmediğini ortaya çıkarmak, kültürlerarası ilişkilerin kodlarını anlamaya çalışan deneyimli kazıbilim uzmanının işidir. Koşullar eğer uygunsa, kültürün en erken tarihine maddi kültür belgeleri üzerinden doğrudan, maddi kültür belgesi yoksa eğer gene mevcut maddi kültür

belgeleri üzerinden hipotetik olarak ulaşılabilmesi mümkündür: 'TÜRK TARİH TEZİ' bunu gerçekleştirmiştir.

Şimdi de yazıtlarıyla, stel ve heykelleriyle, kaya resimleriyle ve ölü gömme âdetleriyle tam olarak tanımlayabildiğimiz ve diğerlerinden kolayca ayırabildiğimiz Türk etno-kültürel birikiminin, en geç dönemlerden erken dönemlere doğru Türk-Altay kültür zincirinde birinin diğeri ile nasıl bağlantılı olduğunu inceleyelim.

AVRASYA
BOZKIR COĞRAFYASI
LENA
VOLGA
AMUR
BAYKAL GÖLÜ
ANGARA
YENİSEY
MERKEZİ OVALAR
TİBET
OB
URAL
SUMER ELAM

(Res. 4)

IV.
KLASİK TÜRK DÖNEMİ'NDEN PALEOLİTİK ÇAĞLARA GİDEN KÜLTÜR ZİNCİRİ

Arkeolojik stil gelişimi araştırma yöntemleri üzerinden Klasik Türk Dönemi I ile II (Taştık-Göktürk) kültürü arasındaki ilişkiler tespit edilir.

*

Taştık-Tagar Kültürleri arasındaki ilişkiler incelenir. Pek çok ortak yön bulunur. Ardından bir önceki kültürel yapının özelliklerine bakılır

*

Tagar-Karasuk Kültürleri arasında ilişkiler tespit edilir.

*

Ve Karasuk-Okunyev Kültürleri arasındaki ilişkiler ortaya konulur.

*

Okunyev-Afanas'yev Kültürleri analiz edilir. Bağlantılar, bağlantısızlıklar belirlenir.

*

Okunyev Kültürünün Altaylar Kültür coğrafyasına biraz Doğudaki Yenisey-Lena (Angara-Baykal) bölgesinden geldiği arkeolojik belgeler üzerinden kanıtlanır.

*

Neolitik ile birlikte Okunyev Kültürünün ataları Angara-Baykal bölgesinden Altaylar kültür coğrafyasına doğru göç ederler.

*

Göçlerin akışı ve sonuçları arkeolojik belgeler üzerinden tek-tek tespit edilir.

*

Neolitik Angara-Baykal kültürleri gene arkeolojik belgeler üzerinden, bölgenin Son Üst Paleolitik kültürleri ile ilişkili olduğunu gösterir.

*

İşte en az 12,000 yıllık kültür zinciri ve bu zincirin halkalarını oluşturan yerli Altaylı kültürler.

IV.
KLASİK TÜRK DÖNEMİ'NDEN PALEOLİTİK ÇAĞLARA KÜLTÜR ZİNCİRİ

'TÜRK TARİH TEZİ', Türk arkeolojik kültürünün MS 8. yüzyılın öncesinde yatan binlerce yıllık maddi kültürel birikiminin tanımlanmasına adanmıştır. 'TÜRK TARİH TEZİ', bu yedi bin yıllık birikimin geçmişe doğru yürüyerek sırasıyla Demir Çağlarında, Tunç Çağlarında, Eneolitik Çağ ve Neolitik Çağlarda anayurt Yenisey-Lena bölgesinde neler olduğunu, Türk halklarının bu erken kültürler içinde ne koşullarda bulunduğunu açıklayan formüldür.

Sayan-Altay'da kültürler biri bitip hemen o noktada onun ardından diğeri başlamaz. Böyle bir kural yoktur. Kültürler Sayan-Altay'ın sadece belli başlı noktalarında gelişmediği gibi, aynı etnik kökenlere bağlı kültürler de tek bir noktadan çıkarlar, diye bir kural da yoktur. Aynı etnik özellikleri paylaşsalar bile kültürler, birbirleriyle bağlantılı hatta bağlantısız, aynı hayat alanının farklı noktalarında gelişimlerini sürdürebilirler. Örneğin Taştık kültürü, onları ünlü yapan alçıdan masklarıyla Orta Yenisey vadisinde, Tagar kültürünün topraklarında ortaya çıkmışken, kültürün bir versiyonunun da Orhun vadisine ulaştığını görürüz. 2015 Tonyukuk Kazıları sırasında kazı alanının 3 km Kuzeyinde

yer alan Tonyukuk-B alanı diye tanımladığımız Tsagaan Ovoo-1 kurganı da Taştık çağdaşı bir gömme idi. Kazılar boyunca gömmede insan iskeletine rastlanmadı ancak işlevsiz objelere örnek demirden minyatür bir at gemi bütün olarak elimize geçti[1]. Diğer yandan Çin kaynakları 'Dingling' olarak adları geçen Minusinsk havzasının Kırgızlarının tarihlerini MÖ 3. yüzyılda başlatır. Bu doğrudur. Ancak Dingling halkları MÖ 3. yüzyılda henüz Tagar Kültürü içinde, o kültürün dilini konuşan, özel âdetleri nedeniyle dikkatleri çeken bir yerel boyun temsilcileridir. Dingling/Taştık kültürünün ölü gömme âdetlerinin ilk izlerinin aslında Geç Tagar dönemi (MÖ 3. yüzyıl) ile birlikte başladığını biliyoruz. Bu bilgi Çin kaynaklarındaki anlatımlarla örtüşüyor olması bakımından muhteşemdir. Buna rağmen ölü gömme âdetleri uygulamalarının yaygınlaşması ve bu uygulamaların o boyu Tagar içinden çekip Taştık kültürü yapması, onun özgün arkeolojik kültürü ancak MS. 2. yüzyılda başlar ve MS 7. yüzyıla kadar sürer. MS 7. yüzyılda Güney Sibirya'nın Kırgızları ile 1.000 km Güneydoğudaki Orhun vadisinin Göktürkleri arasında hiç şüphe yok ki dostça ya da düşmanca ilişkiler söz konusuydu. Taştık kültürünün Orhun vadisindeki maddi mevcudiyetine yukarıda değindik. Belli ki Taştık kültürü Orhun vadisinde Göktürkler ile aynı paralelde yaşamını sürdüren diğer bir Türk boyudur. Bence doğru olanı budur. Pek çok ortak yönleri olan ve birbirlerinden farklı özgün arkeolojik kültürler geliştiren bu iki grup aynı dili konuşuyordu.

Çin kaynakları Erken Orta Çağ Sayan-Altay Türk boyları hakkında bilgiler verir. Biz burada Türklerin kültürlerarası ilişkilerini arkeolojik belgeler üzerinden sorguluyoruz. İkinci dereceden yazılı kaynaklardaki bilgiler bizim için ancak tamamlayıcı nitelikte rol oynar. Birincil kaynak olarak kabul edilen somut arkeolojik verilere

1 Güneri vd 2018, 32-35, Res. 27.

baktığımızda, ortak etnik köklerden gelen 'Yenisey Kırgızları' ile 'Orhun Göktürkleri' arasında elbette temel bağlantılar kurabiliyoruz. Her iki Türk kültürü yaşam alanları arasında sadece 1.000 km mesafe yoktur, aynı zamanda, kültür oluşumlarını ciddi boyutlarda etkileyen iklim ve bitki örtüsü farklılaşmaları söz konusudur. Türkçe konuşan halkların maddi kültürlerinde çevresel faktörlerce belirlenen bazı yerel farklılaşmalar olabilir. Gene de Yenisey Kırgızları ile Orhun Göktürkleri arasında, aradaki uzun mesafelere bağlı olarak yoğun arkeolojik kültürel paralellikler kuramadığımızı da burada ifade etmeliyiz.

Bu arada şu küçük sonucu da çıkartmamız belki mümkün olabilir: Tanımlayabildiğimiz bu iki (Dingling-Göktürk/Tujue) önemli kültürel oluşum gibi, teorik olarak, Sayan-Altay'da, daha erken evrelerde, farklı noktalarda farklı Türk oluşumlarından söz etmemiz mümkün görünüyor. Bir başka deyimle, tıpkı Klasik Türk Dönemindeki gibi, aynı toprak parçasını kullanmayan, tek bir lider önderliğinde toplanmamış, temel ortak maddî kültürleri içinde farklı yerel arkeolojik stiller geliştirmiş ama tek ortak dilde birleşen birden fazla gruptan söz edebiliriz. Bizce doğrusu da budur. Şimdi Dingling'lerle Göktürkler arasındaki arkeolojik kültür bağlantılarına dönelim:

GÖKTÜRK (TUJUE)-TAŞTIK (DİNGLİNG) KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Türk-Altay Kültürü sürecinin en geç bölümü MS 2.-8. yüzyılların 'Klasik Türk Dönemi I-II' kültürleri evresidir. Bu evre başta Sayan-Altay'da olmak üzere Avrasya coğrafyasının hemen her noktasında temsil edilmektedir. Arkeolojik belgeler topluluğunun kaynağı Taştık kültüründen başlayarak gelen çeşitli maddi kültür bulguları ve Altaylardan gelen zengin kaya resimleri grubudur.

Evrenin Taştık kültürü bölümü, ölü gömme âdetleri, mezar mimarisi ve arkeolojik materyal stili üzerinden Tagar kültürüne sıkıca bağlanan bir Türk-Altay Kültürü üyesidir. Altay kültür coğrafyasında Tagar'dan gelen geleneklerle yarattığı özgün ölü gömme âdetleri uygulamaları ile öne çıkmaktadır.

Altaylar coğrafyasında Türk-Altay Kültürü sürecinin son evresidir. Kültür, Avrasya coğrafyasının her noktasında '*Old Turkic Period*' veya '*Classical Turkic Period*' adı altında, dörtgen çitli temsili kurganlar, dairesel planlı taş yığınlı kurganlar, kum tepe kurganlar, tapınak kompleksleri ve kutsal alanlar gibi zengin orijinal arkeolojik materyal grubu ile temsil edilir. Steller üzerine Türk runik abecesi kullanılarak kazınmış tarihi metinlere ve o metinlerin nitelediği özgün arkeolojik belgelere sahip Avrasya'da tek kültür yapılanmasıdır. Bu çalışmamızda Klasik Türk Dönemi arkeolojisine girmeyeceğiz. Bu konuda son zamanlarda özellikle Gorni-Altay ve Novosibirsk ekipleri sistemli arazi çalışmaları yaptılar. Hâlâ yapıyorlar. Bu konuda, okuyucuya özellikle de genç araştırmacı meslektaşlarıma, her yerde kolayca bulunmayan Türkçe toplu bilgi olsun diye, aşağıda Klasik Türk Dönemi arkeolojisi adına yapılan çalışmaların kısa bir değerlendirmesini vereceğim.

Avrasya'da eski Türklere ait ilk bulgular Güney Sibirya'da 18. yüzyıl başlarında tesadüfen bulunan runik yazıtlar içeren taşlar ve stellerdir. Yazıtlar, 1713-1722 arasında haritalama işlemleri sırasında Rusya'da çalışmış olan Alman asıllı İsveçli kartograf Philip Johan von Strahlenberg'in ifadesiyle '*rune / run*' ile adlandırılmıştır[2]. *Rusya emperyal arkeolojisini* ilk şekillendirenler Avrupalı maceraperest araştırmacılar, sürgüne gönderilen subaylar, coğrafyacılar ve maden mühendisleri olmuştur.

Aynı yıllarda Güney Sibirya'daki ilk arkeolojik çalışmalar Ural

[2] Strahlenberg 1725; Strahlenberg 1730.

dağlarında madenci Alman N. Witzen[3] ile Rus kentsoylusu ve iş adamı A.N. Demidov[4] tarafından yapılan kazılar sırasında ortaya çıkartılan ve 1715'te Rus Çarı Büyük Petro'nun oğlunun doğum günü münasebetiyle Çar'a hediye edilen tek kelimeyle 'muhteşem' diye tanımlayabileceğimiz altın sanat eserlerinden oluşan gruptur. Bölgenin maddi anlamda en değerli buluntularının Tagar (/ İskit) kurganlarından çıkartıldığını da hemen ilave edelim. Bu muhteşem eserler daha sonra *Siberian Collection of Peter the Great / Büyük Petro'nun Sibirya Koleksiyonu* adı altındaki koleksiyonun ilk parçalarını oluşturacaktı[5]. Hadise daha sonra Büyük Petro'nun eski eser merakına neden olmuş ve o tarihten sonra da Tsar (Çar) arkeolojik araştırmalar için hem bütçe tahsisi hem de uzman eleman temini için kolları sıvamıştı. O yıllar bugünün Kunstkamera ve muhteşem Hermitaj müzesinin temellerinin atıldığı yıllardır.

Tsar Büyük Petro bu 'doğum günü armağanı' olayından hemen sonra arkeolojik keşifler için Sibirya steplerine 1721'de, Alman D.G. Messerschmidt başkanlığında görevli olarak gönderilen ilk keşif ekibinin Yenisey nehri kıyılarında 1722'deki ilk 'bilimsel' kazıları Tagar kurganları üzerinde yürütülecekti[6]. Ünlü Ph.J. von Strahlenberg ekipte de yardımcı eleman olarak yer alıyordu.

D.G. Messerschmidt Rusya arkeolojisinin kurucusudur. Son derece zeki ve yetenekli, donanımlı, birkaç dil bilen, çok yönlü, aynı zamanda özgür ruhlu sıra dışı bir araştırmacıdır. Rusya'da kaydedilmiş ilk arkeolojik kazılar bugünün tarihinden 302 yıl önce Güney Sibirya'da Daniel Gottlieb Messerschmidt (Rus. Да́ниэль Го́тлиб Ме́ссершмидт) tarafından gerçekleştirildi[7]. D.G.

---

[3] Witsen 1785.

[4] Haskins 1959, 64 vd.

[5] Detaylı bilgi için bak Rudenko 1962.

[6] Messerschmidt 1962.

[7] Kızlasov 1962, 43.

Messerschmidt 1685'te Almanya'da dünyaya geldi. İyi bir eğitim aldı. Halle Tıp Fakültesi'nden doktor olarak mezun oldu. Daha sonra hümanist formasyon, İbranice, arkeoloji, etnografya, tarih, haritalama konularında eğitim-öğretim aldı. 1716'da Rus Çarı Büyük Petro ile tanıştırıldı ve Rusya'ya davet edildi. İki yıl sonra D.G. Messerschmidt St. Petersburg'a geldi. Aynı yıl İmparator Tsar Büyük Petro tarafından Rusya'nın Sibirya bölgesindeki doğal rezervleri, bitki türlerini, yöresel hastalıkları, tarihsel anıtları, yerli halkların dilleri ve kültürleri gibi birbirleriyle çok ilgili olmayan pek çok konu başlığı üzerinde incelemeler yapmak üzere kamu hizmetine atandı. 15 Kasım 1718'de Tsar tarafından Sibirya'ya keşif gezileri yapması için görev yazısı yazıldı. Alacağı maaş 500 Ruble idi. D.G. Messerschmidt bir yandan Sibirya halklarının etnografik kaydını tutup onların dillerini ve tarihi kaynaklarını incelerken diğer yandan bölgedeki hastalık ve ilaç kaynakları hakkında bilgi topladı.

Araştırmacı ilk kazılarını 1722 yazında Abakan'ın Perevoz köyünün yakınında bir kurganda gerçekleştirdi. Bu, Rusya'nın kaydedilmiş ilk resmî kazılarıydı. 1 Mart 1719'da St. Petersburg'dan Sibirya'ya hareketi ile başlayan keşif gezileri kesintisiz sekiz yıl sürdü. St. Petersburg'a ancak 27 Mart 1727'de döndü. D.G. Messerschmidt döndüğünde bitkin ve hasta idi. Davranışlarında tuhaflıklar seziliyordu. Topladığı malzemeyi resmi görevlilere zamanında teslim etmediği için tutuklandı. Ceza aldı. Daha sonra salıverildi. Sibirya'da topladığı malzemenin bir kısmı o günlerde henüz yeni kurulmuş olan Rusya Bilimler Akademisi binasında (Kunstkamera) çıkan bir yangında yandı. 1731'de ülkesine geri döndü. Uzun Sibirya ekspedisyonu araştırmacıyı hem çok yormuş hem de derinden etkilemişti. St. Petersburg'a tekrar dönme kararı aldı. Döndü. Ne ki çok geçmeden D.G. Messerschmidt 1735'de St. Petersburg'da yokluk içinde öldü.

Yazar keşif gezileri sırasında düzenli günlük tuttu. Bu günlükler hâlâ Rusçaya çevrilmiş değildir. Çok küçük bazı alıntılar P.S. Pallas tarafından 1782'de Leipzig'de yayınlandı[8]. 1720-27 yılları arasındaki sekiz yıllık ekspedisyonun asıl kayıtları ancak 1960'lı yılların başında Berlin'de Almanca olarak yayınlandı[9].

D.G. Messerschmidt'in çalışmalarını 1733-1744 arasında G.F. Miller[10] ve 1770-1772'de P.S. Pallas'ın[11] keşif yolculukları izledi. Bu araştırmalar doğrudan çeşitli dönemlere ait kurganlarda bulunan 'hazinelerin' toplanmasını ve Türk runik yazılı stellerin keşiflerini hedefliyordu. Çalışmalar daha sonra yayınlara dönüştürüldü. Aynı zamanda Yenisey kıyılarında ve Altay Dağlarındaki kaya resimlerinin ilk kayıtları da bu dönemde gerçekleştirilecekti. 1847-1889 arasında özellikle yazıtlar üzerinde yoğunlaşan M.A. Kastren, I.R. Aspelin, J. Appelgren-Kivalo gibi Fin'li araştırmacılar, yazıtlarda Finno-Ugrik halklarının Altay kökenlerini arıyorlardı[12].

Tagar dönemine ait olanlar başta olmak üzere, buluntu yerleri üzerinde yürütülen biraz daha düzenli kazılar, belki de Tsar'a hizmeti amaçlama kaygısı taşımayan çalışmalar ancak 19. yüzyılın sonunda P.K. Frolov, N.M. Martyanov, D.A. Klements, E.N Klements ve diğer araştırmacılar tarafından, gene de 'yerel müzelere eser sağlamak' düzeyinde yürütülmüştü. Asıl bilimsel çalışmaların ve geniş alanları kapsayan arkeolojik haritaların yapımına ise ancak 20. yüzyılın başlarından itibaren başlanmıştır[13].

---

8 Pallas 1782.

9 Messerschmidt 1962.

10 Miller 1937.

11 Pallas 1782; Pallas 1776-1778; karş. Vermeulen 2013, 47 vd.

12 Appelgren-Kivalo 1931; Castrén 1857; Aspelin 1875.

13 Güneri vd 2018.

1720'lerle birlikte Tsar Büyük Petro'nun desteğinde yürüyen bu tarzda kazılar neredeyse yüzyıl boyunca Rusya steplerinde devam etti. Sonuçları ise tahrip edilmiş kurganlar ve 'hediye' niteliğindeki 'hazine' buluntularından öte değildir. Sibirya'nın Yenisey bölgesinde bulunan runik yazıtlar ise bu tarihlerin sonuna kadar doğru bir biçimde okunamadı, çözümlenemedi.

Moğolistan'da bulunan yazıtlara, bulundukları coğrafyadan dolayı 'Orhun Yazıtları' adı verildi. Bunlar Orhun, Selenge, Tuul, Ongi, Kerulen, Onon, Hanuy, Tes, Hovd nehirleri vadileri boylarında, Huvsgul, Hyargas Nuur, Har Us Nuur, Uvs Nuur gölleri çevrelerinde ve Altay, Hangay, Sayan, Gobi çölü bölgelerinde bulunmuştu.

N.M. Yadrintsev 1889'da Rusya Coğrafya Kurumu tarafından araştırmalar yapmak üzere Orhun nehri vadisine gönderildi. Araştırmacı Höşöö Tsaydam bölgesinde runik ve Çin yazısıyla yazılmış yazıtlar buldu. Bu çalışmalarda Kül Tegin ve Bilge Kagan kompleksleri başta olmak üzere pek çok keşiflerde bulundu[14].

N.M. Yadrintsev'den hemen sonra 1890'da A. Geykelya liderliğindeki Finlandiya'lı bir grup araştırmacı Höşöö Tsaydam bölgesindeki Bilgee Kağan ve Kül Tegin yazıtlarını incelediler. Aynı yıl Rusya Bilimler Akademisi ve Coğrafya Kurumu Moğolistan'daki yazıtların okunması ve yeni keşifler için V.V. Radlov'u görevlendirdi. V.V. Radlov Orhun, Tuul, Selenge nehri bölgelerindeki anıtları birkaç kez ziyarette bulundu, bölgede bazı küçük kazılar yaptı, fotoğraflar çekti ve kimi yazıtların kopyalarını çıkardı[15]. N.M. Yadrintsev 1891'de, merkezi Moğolistan'ın Övörhangay aymağı sınırları içinde Ongi nehri vadisinde yer alan Ongi yazıtları üzerinde araştırmalar yaptı. Bu çalışmalardan sekiz yıl sonra 1897'de, E.N.

[14] Güneri vd 2018.

[15] Radlov 1888; Radlov 1888-1894; Radlov 1891; Radlov 1893.

Klements, bizim 118 yıl sonra (2015'te) üzerinde yeni kazılar başlatacağımız Tonyukuk tapınağı alanında[16] iki yazıtlı steli kayıtlara geçirmek üzere Tuul nehri vadisine gelecekti[17].

Yan yana iki yazılı stelden oluşan Tonyukuk yazıtları Moğolistan'ın merkez aymağında, başkent Ulanbator'un 65 km Güneydoğusunda Nalayh kenti yakınındaki Bayan Tsokto mevkiinde konumlanan Tonyukuk tapınağı içinde yer almaktadır. Kuzeyde dikilen açık mavi mermerden yapılma stelin ölçüleri 2.43 X 0.64 X 0.32 m'dir, Güneydeki açık gri quartz granitten yapılmış stel ise 2.15 X 0.45-50 X 0.28 m ölçülere sahiptir.

Tonyukuk yazıtlarının kopyalarını almak üzere bölgeye ilk gelen araştırmacı V.V. Radlov'du. Ondan 11 yıl sonra, 1909'da G.R. Ramstedt, 1925'te Mongolist B.Ya. Vladimirtsov ve B. Barodin tapınak alanında küçük kazılar gerçekleştirdiler. 1957'de aynı alanda bu kez Moğol tarihçi N. Ser Odjav kendi kazılarını yaptı. Genellikle yazıtların keşfi temel amaç olduğundan yapılan kazıların düzensiz olması da kaçınılmazdı. Bu düzensizlik meslektaşım D. Bayar'a kadar bu şekilde sürdü. Yapılan kazılar tapınağın orta kısmında yer alan plaka taşlarla çevrilmiş ve kapatılmış iki ayrı temsili mezar kompleksini hedef almıştı. Şu anda tamamen kırılmış olarak tapınak alanına dağılmış vaziyette bulunan üzerleri bitki motifleriyle süslenmiş bu plaka taşların oluşturduğu temsili mezarlardan değerli buluntular ele geçirildi. Bunların arasında seramik kaplar ve yazıt parçaları da yer alıyordu. 1960'lı yılların başından sonuna kadar Tonyukuk tapınağında Sovyet araştırmacılar aralıklı olarak çalıştılar. Tonyukuk'ta başından sonuna kadar en düzenli çalışan ekip, hiç şüphe yok ki tapınak alanında yer alan mimari ve plastik eserlere ait elemanların

[16] Güneri vd 2018.

[17] Güneri vd 2018.

çizimlerini de tam olarak gerçekleştiren Dovdoy Bayar'dır[18]. Ta 1897'de E.N. Klements'in ilk ziyaretinden önce tapınak alanında sekiz insan heykeli (ya da 'taşbaba' / каменные баба) tapınak içinde, stellerin ön, arka ve ilerisinde yer alıyordu. Tapınağın Doğu duvarındaki kapısının önünden başlayarak Doğu istikamette 1300 m kadar uzayan çift sıra balbal dizilerinden sayılabilen balbal sayısı 289'du.

Orhun nehri vadisinde Höşöö Tsaydam bölgesinde keşfedilen yazıtların Çince yüzünden anlaşıldığı kadarıyla yazıtlar MS 8. yüzyıla tarihleniyordu ve biri 'Türk Bilge Kağan'a, diğeri de onun kardeşi Kül Tegin'e, yani yazıtlar Türklere aitti. 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet Akademisi'nden V. Thomsen bu yazıtları çözdüğünü bir raporla ilk kez bilim dünyasına duyurdu ve 19 Ocak 1894'te V.V. Radlov Kül Tegin yazıtının ilk çevirilerini bitirmişti. Bu çalışmalar o yıllarda Türk araştırmalarına yeni bir pencere aralamıştı: 'Türk Runik Yazıtları'.

1892-1903 arasında uzanan süreç içinde St. Petersburg, V.V. Radlov, P.M. Melioranskiy, N.İ. Veselovski, V.V. Bartol'd, V.R. Rosen, K.G. Zalemanom, V.P. Vasilyev, F.E. Korş, E. Chavannes, F. Hirt gibi araştırmacıların Orhun-Yenisey runik yazıtlarını yoğun biçimde çalıştığı bilim merkezi hâline gelmişti. Runik yazıtların bu dönemde Finlandiya'lı araştırmacılar tarafından yoğun biçimde çalışıldığı ve Sibirya ve Orta Asya'da keşfedilen arkeolojik malzemenin yayınlandığı bir başka merkez Helsinki idi. G.J. Ramstedt ve S. Pelsi başkanlığındaki 'Finno-Ugric Kurumu' ekibi 1909'da Moin Çor kompleksindeki Şine Usu yazıtını ve aynı zamanda MS 9. yüzyılın Sudjin yazıtı olarak da bilinen Kırgız dönemine ait yazıtı da keşfetmişlerdi[19].

---

18 2010'da genç denilebilecek yaşta kaybettik. Rahmetle anıyorum.

19 Güneri vd 2018.

1912-1950 arasında V.L. Kotviç, P.K. Kozlov, V.A. Kazakeviç, B.Ya. Vladimirtsov, B.B. Bambayev, D.D. Bukiniç, G.İ. Borovka, K.V. Vyatkina ve diğer Sovyet araştırmacılar Türk runik yazıtları ve kompleksleri üzerinde çok sayıda araştırmalar yürüttüler. 1956'da Moğol tarihçi T. Dorjsüren Bugut anıtları kompleksini ve bu adla anılan yazıtı ilk kez kayıtlara geçiren araştırmacı oldu. Aynı dönem içinde N. Ser-Odjav Kül Tegin tapınağında da bir çalışma başlattı. 1962'de ise Moğol-Polonya ortak keşif ekibi merkezi Moğolistan'da Ongi yazıtları diye bilinen üç parça yazıt buldu. 1960-1990 arasında Moğol ve Rus keşif ekipleri merkezî Moğolistan'da Türk anıtlarına yönelik çok sayıda araştırmalar programladılar ve keşiflerine sayısız makaleler içinde yer verdiler[20].

Moğolistan'da eski Türk anıtlarına yönelik Türk akademisyenlerine ait araştırmalara gelince. Üzülerek söylemem gerekiyor, yıllar içinde, en azından 1990 başlarından itibaren bu uluslararası alanda Türk akademisyenlerin kendileri için aralayabildiği yer dardır. Dokuz Eylül'ün tamamen özgün projelerini elbette bundan ayrı tutuyorum. Bu çalışmalarımızın detaylarını ve bilimsel değerlendirmelerini biz değil tarih yapacaktır.

O zaman Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak yola çıkan ve sonra Başbakanlığa bağlanan TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) 1995-2001 arasında 'Moğolistan'da Türk Anıtları Projesi' başlıklı bir proje başlattı ve yürüttü. Bilim kurulunun seçilmesi sürecinde yapılan yanlışlar, kurulan ekibin ne yapacağını bilememesi, ekip elemanlarının kendi aralarındaki uyumsuzluğu, dahası tecrübesizliği ve en önemlisi de ekipte bu işten anlayan teorik-pratik deneyim sahibi uzman arkeologlar bulunmaması, projenin daha başlamadan sonunu hazırlayan nedenler oldu. Düşündüğüm olmuş, proje fiilen Moğol tarafı eş başkanı D. Bayar tarafından yürütülmüş,

[20] Güneri vd 2018.

Moğol ekibi ile Türk üyeler arasında, Türk tarafı üyelerin kendi içinde çıkan sorunlar, uyuşmazlıklar, vs., projenin devam etmesini tehlikeye düşürmüştü. Moğol arkeologlar tarafından uygulanan, Türk tarafının da jeofizik ölçümleri ve Moğollarca 'tartışmalı' diye anılan restorasyon (Tonyukuk yazıtları) çalışmalarıyla katıldığı aktif kazılar, Bilge Kağan hazinelerinin keşfedildiği 2001 çalışma sezonu sonrasında durmuş, bir daha da yapılmamak üzere kapatılmıştı. Sayısız altın gümüş ve değerli taştan yapılma eserlerden oluşan 'Bilge Kağan hazineleri'nin bir kitap içinde yayınlanması bugünün tarihi itibariyle maalesef mümkün olamamıştır. Keşfinden birkaç yıl sonra Almanya'da yapılan sergisinde buluntular eski Moğol kültürü etiketiyle görücüye sunulmuştur. Böylece bu tarihi fırsat, tamamen yanlış görevlendirmeler nedeniyle kaçırılmış, zaten o günlerdeki resmi bilinç, motivasyon seviyesine bir daha ulaşılamamıştır.

Bilge Kağan hazinelerinin keşfedildiği günlerde Dokuz Eylül Üniversitesi keşif ekibi Güney Sibirya'da ilk araştırmalarına çoktan başlamıştı. Bir TÜBİTAK-DPT projesi olan 'Orta Asyada Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK)' adlı projenin ilk arazi uygulamaları Güney Sibirya'nın Minusinsk havzasında gerçekleştirildi. 2001-2005 arasında süren araştırmalar sonunda yayınlanan makalelerde Türklerin Sayan-Altay'daki erken arkeolojik tarihine ışık tutacak öneriler yer aldı. TÜBİTAK'tan ikinci proje, merkezi Moğolistan'ın Orhun vadisindeki Türk dönemini temsil eden kültür belgelerini hedefliyordu. Proje 2003'te Tuul nehri vadisinde Altanbulag'da yer alan dokuz Hun kurganı kazıları ile tamamlandı. Dokuz Eylül Üniversitesi adına yapılan Moğolistan'da Türk araştırmaları 2009-2017 arasında Altay Dağlarında, 2022'de Gobi çölü kaya resimleri üzerinde yoğunlaştırıldı. Çalışmalarda binlerce petroglif kaydı gerçekleştirildi. 2013'te tekrar Tuul nehri vadisine dönüldü ve Tonyukuk anıtları bölgesindeki tapınak alanda yüzey

araştırmaları, ölçümler ve ön kazı çalışmaları gerçekleştirildi. Aynı yıl Tuul nehri vadisinde Tonyukuk'a ait mezarın araştırılması çalışmalarına başlandı. 2015'te de Tonyukuk tapınağında kazılar başlatıldı.

*

Güney Sibirya Kırgızlarının Türklüğünü Çin kaynaklarından anlıyoruz[21]. Taştık Türk kurganlarında bulunan kayın ağacı kabuğu içlerine runik yazıyla yazılmış tek kelimelik Türkçe yazıtların varlığına her fırsatta değinirim. Bir kez de burada tekrarlıyorum. Bu belgeler maalesef bir türlü yayımlanmıyor, ama onların yayınlan-ma-ma-sı onları yok yapmaz[22]. En azından onların, o gün kazıları yürüten ve bugün Abakan Müzesi müdürü meslektaşım Andrey Got'lib ile birlikte ortak tanığı benim.

Minusinsk vadisinin Taştık Türk kültürü ölü gömme âdetleri arasında ölü yakma (kremasyon) uygulamaları vardır. Aynı uygulamaları Orhun vadisinin Göktürklerinde de görüyoruz[23]. Bu ciddi ve önemli bir paralelliktir. Ölü gömme âdetleri arasındaki benzerlikler diğer ortak maddi kültür unsurlarıyla birleşmesi halinde bizi doğrudan tek ortak etnik yapıya götürebilir. Göktürk insanının antropolojik özellikleri hakkında maalesef yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki boşluğu Rusya Altaylarında yapılan Göktürk çağdaşı Klasik Türk Dönemi kazılarından gelen materyalle doldurmak zorundayız. Ne ki bu kazılardan gelen antropolojik verilerin detaylı çalışmaları olmadığı gibi, mezarlardan çıkartılan iskeletlerin anatomik özellikleri hakkında en azından şimdilik yeterli bilgi sahibi olamıyoruz. Yapılan bazı rekonstrüksiyonlara ve plastik eserlerdeki tipik anatomik detaylara bakılırsa, Göktürk

[21] Hyun Jin Kim 2013, 175 vd.; Mair 2006, 111 vd.; Güneri 2005a.

[22] Güneri 2005a, 27.

[23] Oçir vd 2013.

insan tipi bizim T-AF diye tanımladığımız fenotipi temsil etmektedir. Taştık Türk mezarlarında Kırgız insanının bire-bir baş modelini tasvir eden masklara ve aynı zamanda kafatası örneklerine sahibiz. Masklardaki insan yüzü modelleri Kırgız insanının da bir önceki cümlede tanımladığımız anatomik özelliklerine aynen uyduğunu gösteriyor. Aynı şeyleri MÖ 3. binin Okunyev halkları için de söyleyebiliyoruz.

Görünen o ki sadece dilde değil aradaki onca mesafeye ve iklim farklılığına rağmen, özellikle de ölü gömme âdetlerindeki maddi kültürel ortak paylaşımlar, Göktürkleri arada hiçbir boşluk bırakmadan Güney Sibirya Taştık Kırgızlarına bağlamaktadır. Bu şu demektir: MS 2.-MS 8. yüzyıllar, başka bir ifade ile erken Dingling ile geç Tujue arasında uzanan yedi yüz yıllık kesintisiz kültür süreci.

TAŞTIK-TAGAR KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Taştık Türk arkeolojik kültürü ile ilgili bilgileri ağırlıklı olarak erken çalışmaların yürütüldüğü Minusinsk havzasında *Oglakhty* (Oglahtı) kurganlarından gelen bir dizi ilginç malzemeden öğreniyoruz. Lena havzasından Baykal gölüne, Sayan taygalarına, Altaylar üzerinden Moğolistan içlerine uzanan geniş arazide yaşam alanı bulan Taştık Demir Çağı halklarının Türk etnik kimliğini Çin kaynakları da doğruluyor[24]. Taştık kurganlarının erken tarihi Oglahtı buluntuları ve Güney Sibirya'nın diğer yakın noktalarında hâlâ yapılmakta olan kazılarda elde edilen arkeolojik malzeme temelinde MS 2. yüzyıl olarak tanımlanmaktadır. MS 7. yüzyıla kadar devam eden kültürün en ilginç buluntuları daha çok MS 3. ve 4. yüzyıl gömmelerine aittir.

[24] Kızlasov 1984, 20 vd.; Mair 2006, 140; Hyun Jin Kim 2013, 175.

Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Taştık Kırgızlarının bölgeye MÖ 3. yüzyıllarda *intikal ettiği* düşünülüyor[25]. Çin kaynaklarının Dingling hakkında ilk bilgileri kaydetmeye başladığı bu yüzyıllar aynı zamanda bu halkın Minusinsk vadisinde ilk ortaya çıktığı zaman dilimi olarak algılanıyor. Yorum şudur, *"...Kırgız halkları Minusinsk vadisine bu tarihlerde geldi..."*[26]. Soru şudur: Bu geliş neredendi? Hemen ekleniyor, *'...daha Güneydeki düzlüklerden..."*[27]. Peki. Bir anlığına kabul edelim. Bu iddiayı hangi gerekçeye ya da belgeye dayandırıyoruz? Bir grup halk bir bölgeye göç etmiş de biz bu göçü açıklamaya çalışıyorsak, göçenlerin kaynak topraklarını biliyor olmamız beklenir.

Görünen o ki sadece tahmin ediliyor. Burada iki ayrı ölümcül hatayı tespit etmemiz gerekiyor:

1) Kırgız halkını Güney Sibirya'nın otokton halklarından saymıyoruz. Gerekçesi Çin kaynaklarına o tarihlerden önce yansımamış olmasıdır.

2) Kırgız halklarını hiç bilmediğimiz coğrafyalardan bir yerlere sürüklüyoruz. Elimizde kanıtlar yok. Sırf öyle düşünmek istiyoruz diye midir? Değilse ne diyedir?

Bizde de bu türde örnekler çok. "Kök Tengri'nin Çocukları" adlı kitabının 45. sayfasında yazarı Ahmet Taşağıl şöyle diyor:

> "...MÖ Yapılan Türk Göçleri: Anayurttan yani Andronovo bölgesinden ilk göç hareketi MÖ 1700'lü yıllarda Altay ve Tanrı Dağlarına olmuştu. Aynı tarihlerde Baykal gölü civarına bir göç hareketi daha olmuştu...".

Göç deyip geçmeyelim. Arkeolojik araştırma yöntemlerinde 'göç' terminolojisi ciddi anlamlar içerir. Öyle gelişi-güzel ve emin

[25] Vadetskaya 1999, 130.
[26] Xingliang ve Hongzhen 2013.
[27] Xingliang ve Hongzhen 2013.

olunmadan veya ikinci, üçüncü kaynaktan aktarır gibi, *olmuştu, etmişti* diye, onu doğrulamadan o göç lafını kullanamayız. *Altay ve Tanrı dağlarına göç oldu* da ne oldu? O ki oldu. Sonuçları neydi? Eğer size ait değilse bunu kim ve neye dayanarak söyledi? Dikkat edelim. Her birkaç yılda bir eski bilgiler yerini yeni bilgilere, tespitlere veya önerilere bırakıyor. Çünkü her geçen yıl yeni arkeolojik kazılardan yeni belgeler kazanılıyor. Tarih yeni bulgularla her an değişiyor. Diğer yandan elli yıllık yalan-yanlış bilgilere yeni bir yayın içinde yer verirsek sorumluluk bize ait olur. Bu yüzden ya literatür takip etmek gerekir ya da sadece uzman olduğumuz sahalarda dolaşmak en doğrusu olur. Ders notlarında geçer ya da geçmez. Bu onu verenin sorumluluğundadır. Ancak 'ciddi' bir kurumdan çıkan yayında referanssız bu gibi ciddi ifadeler, sanki son tanığı sizmişsiniz gibi şöyle oldu, *böyle oldu* gibi, sınıfta ders anlatır gibi cümleler içinde sarf edilirse biri de bunu alır kullanır. Burada sorumlu olan yazardan başka bir de bu kitabı 'rapor' eden 'raportör'dür. Konu erken Türk tarihi ise yazmak da denetlemek de özen gerektirir. 'Göç' dediğimiz hadise örneğin MÖ 4. binlerin başında Altayların demografisini alt üst etmiştir. Yerel kültürlerin içine sızarak neredeyse bin yıl kalmak suretiyle bölgesel kültürlerin tanımını içinden çıkılmaz hâle getirmiştir. Bunu arkeolojik belgeler üzerinden açıkça izliyoruz. Afanas'yev kültürünün hâlâ en tartışmalı kültür süreçlerinden biri olmasının nedeni bu bir çırpıda dile getirilen 'göç' hadisesinin yarattığı gelişme ve sonuçlardır. Üstelik Altay Dağlarına Andronovo göçü filan da olmamıştır. Bunu gösterecek arkeolojik kanıtlara en azından şimdilik sahip değiliz. Çünkü Altay Dağlarında tek bir Andronovo yerleşme yeri ya da mezarı yoktur. Andronovo yayılımının Doğu sınırları Minusinsk havzasının sadece Kuzey kesimleridir. Burada elli yıllık yalan-yanlış dolaylı bilgiler ve Altayların Batı yamaçlarındaki Andronovo kırıntıları yanıltıcı olmuştur diye düşünüyorum.

Kendisine Türksüzlüğün tarihi yazdırılan Peter Golden bile kitabında Andronovo kültürünün Altaylara yayılmadığı detayını atlama-mış-tır[28]. Bu bir. İkincisi, Andronovo kültürünü Türk yapacak somut kanıtlar en azından şimdilik yoktur. Var gibi gösteren kaynakların bütünü bu savı, bilimsel kanıtlara değil daha önce sarf edilmiş ve eskimiş yalan-yanlış bilgilere dayandırır[29]. Türk akademiyasında kültürü Türk yapan kesimin kullandığı kaynak neredeyse yüz yıl önceki bilgi ve teknoloji ortamında yazılan, Rusça kazı raporlarının Bahaeddin Ögel'in Türkçeye çevrimlerinden ibaret olan ve bildiğimiz 'kazı raporları' ölçülerini aşmayan kaynakların alıntıları üzerine kurgulanmış İslâ*miyetten Önce Türk Kültür Tarihi* ve onu izleyen diğer Türkçe kaynaklardaki ileri sürüşlerden başka bir şey değildir. Yazar burada Rus araştırmacıların kazı raporlarını vermiştir. Bu kazı raporlarında ortaya çıkartılan arkeolojik malzemenin Türklere ait olduğu ile ilgili tek bir kelime yoktur. Tam tersine Rus araştırmacılar Altaylar ve geniş çevresinde, Orta Asya bölgesinde gerçekleştirdikleri kazılar sonucu tanımladıkları kültürleri Hint-Avrupa kültürleriyle açıklarlar. Türkler ile değil. Bahaeddin Ögel elbette bu gerçeğin ve kazı raporlarının Türk kültürüyle hiçbir şekilde ilgili olmadığının farkındadır. Buna rağmen erken Türk tarihinin bir evresini 'çarpıtılmış bilgi' ile açıklamakta sakınca görmemiştir.

Son 20 yıl içinde Avrasya'da yapılan yeni arkeolojik kazıların sonuçları bu tür kitaplarda yer alan konuyla ilgili bilgileri yalan-yanlış sayacak niteliktedir. Ayrıca Andronovo, bilinmeyeni çok bir

---

[28] Bak Golden 1992.

[29] Z.V. Togan'ın, V.V. Bartol'd'un, Abdulkadir İnan'ın, İ. Kafesoğlu'nun Türk tarihinin İslamiyetten önceki erken evreleri ile ilgili ortaya koydukları tespitlerin, iddiaların, hükümlerin hemen hepsi yanlıştır. Bundan sonra çıkacak yeni kitabımda, 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde tartışılan *Türk Tarih Tezi* üzerinden 1927-1970'li yıllar içinde yapılan Avrasya Erken Türk Kültür Tarihi araştırmalarının durumunu tartışacağım.

kültürel süreçtir. Uyduruk Hint-Avrupacı kriterlerin bile neredeyse hiçbirine uymayan ölü gömme âdetleri ve bir dizi arkeolojik, sosyo-kültürel özellikler yansıtır. Ama bu detaylara girilmeden son yapılan çalışmaların sonuçlarından haberdar olunmadan Andronovo kültürünün Türklüğü öyle kolayca ilan edilemez.

Durum buyken, sırf başkaları yaptı diye hiçbir kanıtınız yokken bir kültürü oturduğunuz yerden Türk yapamazsınız. Özellikle de Altaylı Türk halklarının antropolojik özelliklerini bilmeden yola çıkarsanız pek çok hata yaparsınız[30]. Bir kazı bilimcisi olmadığınızdan hiç gerekmediği halde Altay Dağlarına Andronovo göçü tasarlayamazsınız. Daha da vahimi, Avrasya bozkırının en problematik kültürel süreçlerinden biri olan Andronovo konusunda yalan-yanlış bilgi birikimi üzerinden doktora danışmanlığı gibi ciddi bir işi üstlenemezsiniz. Ve o sözde doktorayı yapana yazık olur. Andronovo, zor bir arkeolojik-kültürel süreçtir. Arkeolojik formasyona sahip olunmadan, arkeolojik kazılarda deneyim kazanmadan, bir Andronovo arkeolojik kompleksinin değil kazılarında bulunmak, yakınından bile geçmeden, uyduruk çeviri metinler üzerinden Andronovo uzmanı olamazsınız. Yalnızca Andronovo kazılarında bulunmak yetmez. Avrasya step coğrafyasında Paleolitik'ten Tunç Çağlarına, ilgili bütün bozkır kültürlerinin arkeolojik kültürel stillerin ve onların literatürüne hâkim olmak zorundasınız.

---

[30] Son yirmi yıl içinde (özellikle de son beş yılda) yapılan antropolojik araştırmaların sonuçları Güney Sibirya'da, bütün Orta Asya'da Türk halklarına ait kurganlardan gelen antropolojik malzemenin *"Mezo-Brachy crany sınırı"*, yani Mongoloid özellikleri ağır basan fizikî özellikler gösterdiği ortaya konulmuştur: *"Güney Avrasya Antropolojik Formasyonu"*. Okunyev kültüründen başlayarak, Karasuk kültürü, Kazakistan'ın Tasmola ve Begazı-Dandıbay kültürü, Sibirya Kırgızları (Taştık/Dingling), Altaylar ve Moğolistan'ın Klasik Türk Dönemi (Göktürk, Uygur) bireylerine ait antropolojik malzemenin bu fenotipi temsil ettiği ortaya açık biçimde konulmuştur (Güneri 2024). T-AF'nin en erken örneği, son yıllarda yapılan (Güneri 2024) genetik analizler sonucunda Baykal bölgesinin 24,000 yıllık Mal'ta Çocuğu'nda tespit edilmiştir.

Andronovo kültürünü Türkiye üniversitelerinin tarih bölümlerinde eskimiş ve hükümleri geçersiz bilgileri de içeren kitaplar, buna ilave olarak son yıllarda yazılan ama son gelişmelerden bütünüyle bîhaber, eski bilgileri tekrar eden kitaplar öğrenciye kaynak olarak gösterilemez. On dokuz yıl önce yazdığım makalede bile değinmiş olduğum gibi[31], bu durum Türkiye'de üniversitelerin İslam öncesi Türk tarihi programlarının hâlâ ciddi bir sorunudur.

Diğer taraftan bizim akademisyenlerimizin bu konudaki rahatlığı ve savurganlığı Asyalı ve Avrupalı akademisyenlerin sınır tanımayan 'hayal gücü' yanında sönük kalır. Örneğin Taştık kültürüyle ilgili olarak Çin kaynaklarına yansımamış olması o etnik unsurun daha önceki dönemlerde Altaylar kültür coğrafyasında var olmadığını göstermez. Bu çok sık yapılıyor. Bir de şu yapılıyor: Sanki Türkler MS 6. yüzyıllarda bölgede birden bire ortaya çıkmış gibi,

> "...Türkler Çin'in Kuzeyinden hareketle Moğolistan çöllerinin Kuzeyine intikal ettiler..." [32]

deniliyor. Ünlü Sovyet tarihçi L.N. Gumilyov'un *Drevniye Tyurki*, Moskva, 1967 adlı kitabında '*Vvedyeniye* (4 vd.) bölümünden itibaren Türk tarihine Çin ve Göktürk kaynaklarının aydınlığında başlaması gibi. Çünkü Çin kaynakları öyle işaret ediyor. Aslında Çin kaynaklarına yansımış bir kültürün orada ilk kez anıldığı zaman aralığında ortaya çıkmışlığını bir bakıma kabul edebiliriz. Düzenli tutulan yıllıklar şüphesiz düzenli bilgileri içerir. Ama şu da bir gerçek, Çin yıllıkları da sınırlı bir zaman dilimine ışık tutar. Örneğin erken Tagar ile ilgili kayıtlar o kaynaklarda yoktur. Bu durumda Çin kaynakları, Dingling dediği bu halkların kendilerinin veya onlarla akraba olan toplulukların, boyların bölgedeki daha erken varlığından nasıl haberdar olabilecekti? Hangi etnik grubun nerede

[31] Güneri 2005a, 15 vd.

[32] Xingliang ve Hongzhen 2013.

ilk kez ortaya çıktığını, nereden nereye hareket ettiğini, nece konuştuğunu Çin yıllıklarına bakarak tespit edecek değiliz. Çin yıllıklarına tesadüfen düşmemiş olsaydı Taştık Kırgızlarını yok mu sayacaktık? 'Taştık' diye tanımladığımız kurganlar gene olmayacak mıydı? O kurganlardaki masklar ve diğer bütün ölü gömme uygulamaları bizi bir yönden Okunyev dönemine, bir yönden Türk (Göktürk) dönemine bir şekilde gene çıkarmayacak mıydı? Onca Taştık kurganından çıkan malzemenin bir ya da birkaç önceki yerli kültür birikimi ile arasındaki yakın etno-kültürel ilişkileri saptayabilmemiz elbette mümkün olacaktı. Tagar ve ondan önceki Karasuk ve diğerleri. Bunların hiçbirinin kayıtları Çin kaynaklarında yoktur. Buna rağmen Sayan-Altay'da kurulan kültürlerarası zincirin MÖ 6. binin Yenisey-Lena Neolitik kültürlerine nasıl bağlanabildiğini Türk-Altay Kuram'ı açıklıyor. Çin kaynaklarına tarihî metinlere sahip olmayan ulusların ihtiyacı olabilir. Ama Türklerin değil. Türklerin sahip olduğu bu tarihi metinler Türklerin erken tarihine açılan kilitli kapıların anahtarı niteliğindedir. Çin kaynakları Klasik Türk Dönemi tarihi metinlerindeki anlatılan hadiseleri doğrular. Detaylandırır. Tanıklık eder. Katkıda bulunur. Yukarıda ve özellikle Taştık Kültürü bölümünde verilen detaylı bilgilerden sonra, Kırgızların Sayan-Altay'ın otokton halklarından olmadığını, bu topraklara başka diyarlardan geldiğini savunabilmek öyle çok da kolay değildir. Arkeolojik belgeler zaten Taştık Kültürü evresinde Altaylarda Türklerden başka bir etnik mevcudiyete işaret etmiyor.

Pek çok Taştık kurganı, mezar odasını oluşturan ağaç kütükleri ile yapılan çerçeveler üzerine yükseltilmiştir. Ölülerin üzerleri avuç içi büyüklüklerinde ya da daha büyükçe, kıvrımları düzleştirilmiş kayın ağacı kabukları parçaları ile kat kat örtülmüştür. Kayın ağacı kabuğunun kurganlarda kullanılması geleneği aslında Tagar döneminde başlayan bir uygulamadır. Tagar ölü gömme âdetleri arasında yer alan bu uygulamanın en güzel örneklerini biz Ulu

Salbık kurganında görürüz. Piramidal kurganın yalıtımında iç ve dış mekânlarda bu malzeme yoğun olarak kullanılmıştır. Kayın ağacı kabuklarının ölü gömme törenlerinde bu kadar yoğun biçimde kullanılıyor olması, onun sadece mükemmel bir yalıtım malzemesi olmasından ötedir. Kayın ağacının Tagar ve onun devamı Taştık gibi Türk-Altay kültürlerinde kullanılmasının majik ya da farklı spiritüel anlamları olmalıdır. Sadece gömmelerin fizikî değil aynı zamanda spirütüel koruyuculuğuna da dikkat çekmemiz gerekiyor. Hiç şüphe yok ki Tagar ve Taştık halkları kayın ağacı kabuğu parçalarının ölünün ruhunu da bir biçimde örtüyor, koruyor olduğuna inanıyorlardı. Özellikle de Ulu Salbık'ta dış ve iç mîmârî tasarımda 10-15 kat kabuk yalıtım tabakası dikkat çekicidir. Taştık'ın sıradan kurganlarının kazılarında gömmelerin kapatılması sırasında toprak tabakası öncesinde katmanlarca kayın ağacı kabuğu ile karşılaşmaktayız. Kayın ağacı kabuğunun her iki kültürde bir bakıma kutsanmış olması ve ölü gömme törenlerinde dikkate değer rol üstlenmiş gibi görünmesi, Tagar ve Taştık kültürlerini birbirine bağlayan önemli çıkış noktalarından biri sayılmalıdır.

Taştık halkı mezarlarına erkek ve kadın bireylerden oluşan, kimi zaman birey sayısı 200'e ulaşan çoklu gömmeler yapılmıştır. Ölülerin yüzleri, üzerleri boyanmış alçıdan masklarla kapatılmıştır. Bu uygulamanın aslında Tagar döneminde başladığını biliyoruz. Mezarlarda insan kalıntıları dışında, günlük kullanımla ilgili olduğu anlaşılan deriden, ahşaptan ve madenden yapılmış çok sayıda eşya ile karşılaşılmıştır[33]. Geç dönem gömmelerin buluntuları arasında en ilgi çekici buluntu türü bireyin bedenini temsil eden deriden yapılma bir tür 'bebek/kukla modeller'dir. Ölü bireylerin ve onları temsil eden bebeklerin başlarının altına ağaçtan ve/veya deriden yastıklar döşenmiştir. Ağaç ve toprak kaplar, minyatür

[33] Kızlasov ve Pankova 2004; Pankova 2013.

ok-yay-sadak ve at gemi gibi 'işlevsiz nesneler' olarak tanımlanan diğerleri, kayda değer buluntu türleridir. Bu uygulamaların Tagar döneminde başlatıldığını biliyoruz.

Geç Tagar döneminde başlayan ve erken Taştık evresinde devam eden ölü gömme âdetlerinde de bireyin cesedi 'nihai ölüm'ün gerçekleşeceği mask uygulamasına kadar bir dizi aşamalardan geçmeliydi. Nihai ölümün kabul edilmesi aşamasının ilk uygulaması ise aralıklı bırakılan ağız ve gözlerin önce küçük kumaş parçalarıyla, sonra da üzerleri birer parça alçıyla sıvanmak suretiyle tamamen kapatılması, köreltilmesidir. Artık bireyin ağız ve gözleri, hem maddi hem manevi olarak bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır. Artık o birey nefes almıyor, görmüyordu.

Taştık kültürünün bir önceki dönemin Tagar kültürünün devamı olduğundan kimsenin en ufak bir kuşkusu yoktur[34]. Tagar ve Taştık kültürleri ile temsil edilen bu uzun süreç içinde (MÖ 10.-MS 7. yüzyıllar) başta ölü gömme adetlerinde ve el sanatlarıyla ilgili üretimlerde, ekonomik ve sosyal yaşam tarzlarında süreklilik-lere tanık oluyoruz. Diğer taraftan -çok ilginçtir- Erken Taştık evresi (MS 2. yüzyıl) seramik kaplarını şekil ve bezeme bakımından hem Tagar hem de öncesindeki Karasuk kültürü geleneklerine yaklaştırabiliyoruz[35].

TAGAR-KARASUKKÜLTÜREL İLİŞKİLER

Tagar kültürü, Güney Sibirya'nın yerel kültürleri içinde gelişen Karasuk'un etno-kültürel devamıdır[36]. MÖ 1. binin başından itibaren Macaristan ovalarından Çin Merkezi Ovaları arasındaki

[34] Kızlasov 1953; Bokovenko 1995a, 299 vd.; Bokovenko 2006, 860 vd.; Vadetskaya 1999, 154 vd.

[35] Vadetskaya 2000, Res. 5.

[36] Karş. Bokovenko 2006, 877.

geniş coğrafyaya yayılan 'İskit' kültürünün Yenisey vadisinde, Urallar'da, Kazakistan step kuşağında Aldı-Bel', Mayemir, Tasmola vb. gibi tarihi MÖ 10. yüzyıla uzanan erken göçebe kültürleri step formlarından biridir ve Güney Sibirya'da Hıstaglar, Bolşaya Erba, Kazanovka III, Şaman Gora gibi kurganlık alanlardaki kompleksler ile temsil edilir[37]. Kültür öncesindeki Karasuk ve sonrasındaki Taştık kültürüne sıkı bağlarla bağlanan, Türk-Altay kültürünün bütün Avrasya coğrafyasına yayılmış en özgün halkasıdır.

Tagar kültürü, dış etkilerin kolayca ulaşamayacağı izole bir coğrafya parçası üzerinde geliştiğinden[38], biraz da bu yönden tıpkı Okunyev ve Karasuk gibi önceki ve Taştık gibi sonraki kültürlerde olduğu gibi yabancı çevre kültürlerden neredeyse hiç etkilenmemiştir. Ve bu nedenle kültürel gelişimini önceki bölgesel kültürlerin devamı niteliğinde bölgenin bir diğer yerli kültürü olarak aynı etnik-arkeolojik yapı içinde sürdürmüştür. Ölü gömme âdetleri, mezar mimarisi ve buluntuların analitik incelemeleri Tagar kültürünün (MÖ 1000) önceki Karasuk kültürünün (MÖ 1500) sadece bir devamı olduğunu açıkça gösterir[39].

Peki. Kültür, aynı dili konuştuğunu var saydığımız kendinden bir önceki kültürün 'sadece bir devamı olacak' ama başka bir ad altında varlığını geliştirerek sürdürecek. Bu mümkün. Kültürün etnik yapısında kökten değişiklikler olmadan arkeolojik kültürde küçük değişimler olabilir. Zaten eğer Karasuk ile Tagar kültürleri başka başka adlarla anılmışsa, bunun nedeni etnik yapıda değil ama maddi kültürde meydana gelen kimi önemsiz farklılaşmalardır.

---

[37] Bokovenko 2006, 860.

[38] Sayan-Altay eski kültürlerinin izole bir coğrafyada geliştiği ve yabancı çevre kültürlerden bu nedenle etkilenmediği konusundaki sözleri için bak, Gryaznov 1969, 213.

[39] Teplouhov 1929; Gryaznov 1968; Gryaznov 1969, 213 vd., özellikle 216.

Başka bir açıdan bakalım. Eğer kültür, en azından 'yeni dış görünüşler' kazanmaya başlıyorsa orada bir 'değişim' söz konusu değil midir? Örneğin, Karasuk kültürü MÖ 1000'lerde zamanını tamamlamış olmasaydı, Tagar kültürü onun yerini almazdı, diye düşünmemize engel yoktur. Her ne ölçüde veya şiddette olursa olsun, demek ki arkeolojik kültürde bir şeyler devamlı şekilde değişiyor. Bunun tersi zaten diyalektiğe aykırıdır. Aynı dili konuşan etnik bütünlük içinde kimi nedenlere bağlı olarak maddi kültürde farklılıklar, bölünmeler, başkalaşımlar yaşanabiliyor. Şu örneğe bakalım: Selçuklu Osmanlı'ya evrilirken arkeolojik kültürde pek çok nedenle pek çok değişimler yaşanmadı mı? Özellikle de tasvir sanatında. İki özel ad ile ifade ettiğimiz Selçuklu'nun ve Osmanlı'nın üslup özellikleri, onları sanki farklı iki kültürmüş gibi ayırmamızı gerektirecek şiddette olabilirdi. Ama bu gözlem onları asla iki ayrı etnik kültür yapmadı.

Hatırlayalım, kazıbilim yöntemi olarak genel kuralımız şuydu: 'Arkeolojik kültürde meydana gelebilecek değişimler ancak etnik kültürün köktenci değişimiyle, daha doğrusu çöküşü ya da toptan yok oluşu ile mümkündür'. Bunu bir kenarda tutalım. Karasuk kültürü ile Tagar kültürü arasında 'geçiş evresi' olarak basitçe tanımlayabileceğimiz evre, değişimin olup bitiverdiği bir 'sınırlı' zaman aralığıdır. Bunu da kuramsal olarak MÖ erken 10. yüzyıl - MÖ geç 10. yüzyıl diye ifade edebiliriz. Şu şekilde bakalım: Gene teorik olarak yaklaşık 50 yıl, 100 yıl içinde aynı etnik yapının iki farklı arkeolojik kültür kolu, biri bitiyor, o noktada diğeri başlıyor. Anladığımız kadarıyla burada dil değil arkeolojik kültürde bazı 'değişimler'den söz ediyoruz. İşte asıl sorun, değiştiğini fark ettiğimiz ve bunu verdiğimiz yeni bir adla sabitlediğimiz kültürel yapıların bu değişimi nasıl yaşadığıdır.

O zaman şu soruyu da sormamız gerekiyor:

-"Değişimin şiddeti ne olmalı ki bir kültür diğerinin bir devamı olmaktan çıkabile?".

Tam tersinden de bakıp şu soruyu sorabiliriz aslında:

-"Hangi ortak paydalar kültürün, değişimlere rağmen, özünde hâlâ aynı (etnik) kültür olarak kalmasını sağlar?".

Aslında yanıt bulması zor gibi görünen bu sorunun kazı bilim yöntemleriyle çözümü biraz daha kolay hâle getirilebilir.

Antik dünyada toplulukların spiritüel inanışlarını, ideolojilerini, dünyayı algılama biçimlerini tek potada toplayan bir 'kavram'dan söz edebiliriz: 'Öbür dünya tasavvurları'. Yerleşik ya da göçebe, kültürlerde toplulukları bir arada tutan, onların ortak davranışlarına yön veren en kuvvetli güç 'duygu ve düşünce birliği'dir. Ve bunun da temelinde ağırlıklı olarak yaratılış öyküsü, yeniden doğma, ölüm ve öbür dünya tasavvurları kavramları yatar. Öbür dünya tasavvurlarından arkeolojik kültürün anladığı, 'ölü gömme âdetleri' ile ilgili bir dizi fizikî uygulamadan başka bir şey değildir.

Kültürlerde zaman zaman küçük ve önemsiz değişimler meydana gelebilir. Seramik yapımında örneğin, tasvir sanatında, mimaride, vs. Bu alanlarda çok radikal ölçülerde olmamak kaydıyla, meydana gelebilecek değişimler kültürün etnik yapısını kökten değiştirmiyor olabilir. Ama örneğin çark kullanmayan kültürün yerleşiminin devamında birden bire kapların çarkta yapılmaya başlandığının tespiti veya elde yapılan tek renkli basit kapların yerini çarkta yapılmış boya bezemelilerle değiştirmesi, düşündürücüdür. Değişimin bu minval üzerinde yürüdüğü kısa vadeli süreçlerde, yabancı unsurların kültüre sızdığını anlarız. Değişimlere, çevre felaketleri gibi, etnik göçler gibi ve diğer pek çok doğal kaynaklı gelişmeler de neden olabilir. Hatta kültür içinde farklı antropolojik unsurlara rastlanması kültürün değiştiğini gösteriyor da

olabilir. Bu değişimler aslında kültürün kısmen ya da bütünüyle ortadan kalkmasının veya etnik yapının bozulmasının nedenleri olabilirler. Eğer ölü gömme âdetleri bu arada kökten değişiyorsa kültür de artık değişiyor demektir. Örnek verelim: Rus Altaylarında Pazırık kültüründe bir önceki (Mayemir) kültüre göre ölü gömme âdetlerinde bazı değişimler olduğunu biliyoruz. Bu değişimi, ortaya çıkan vazo türü yeni bir kap formu ya da mezar çukurlarının daha derinlere açılması gibi şeyler destekliyor olabilir. Mevcut değişim bölgeye yeni halk gruplarının göçü ile açıklanmak isteniyor olabilir. Ama bu göçlerin yerli Altay halklarının etnik yapısını değiştirip değiştirmediği konusunda en ufak bir somut iddia ileri sürülmüyor. Sürülmüyor, çünkü Pazırık kültüründe Altaylar kültür kültürel geleneğine sıkıca bağlı ölü gömme âdetlerinde şunlar devam ediyor: 1) Ölü daima sağına ve büzülmüş biçimde mezara bırakılıyor; bu adet MÖ erken 4.-3. bin Okunyev kültüründen geliyor ve MÖ 10. yüzyıl Erken İskit kültürlerinde uygulanıyor. 2) Definler ağaç kütük konstrüksiyon mezar odalarına yapılıyor. Erken İskit kültüründen bunları biliyoruz; 3) Taş parçaları kullanılarak mezar üstleri dairesel kurgan örtüsüyle örtülüyor; bu gelenek MÖ 4. bin Afanas'yev kültüründen geliyor ve aynı bölgede Klasik Türk Dönemine kadar kesintisiz devam ediyor. 4) Pazırık halkları bölgenin tipik T-AF ile temsil ediliyor. Yani beyaz değiller. Bu üç temel ölü gömme âdeti uygulaması ve antropolojik veri karşısında Pazırık kültürünü, Altay dağlarına dışarıdan gelmiş yerleşmiş yabancılar olarak tanımlayabilmemiz söz konusu olamaz. Pazırık kültüründe eski geleneklerden farklı olarak mezar çukurlarının daha derin açılması gösterilebilir. Ölü hediyeleri arasında vazo ya da 'şişe' diye tanımladığımız kaplar gerçekten bölge kültürü için yenidir. Ama hepsi bu kadar. Ve bu kadarcık yenilik köklü etnik değişim iddialarını desteklemesi için yeterli değildir. Daha kuvvetli kanıtlar

gerektirir. Burada ele aldığımız Sayan-Altay arkeolojik kültürlerinde ölü gömme âdetleri değişmiyor. Birbirine benzeyen, birbirini izleyen defin uygulamaları bir kültür evresinden diğerine naklediliyor. İleri sürülen değişimler ise hayatın normal döngüsü içinde, özellikle de ticarî aktivitelerle, sıradan halk hareketleri sonucunda, sosyal ilişkiler sürecinde meydana gelmiş olmalıdır, diye düşünmemizi gerektirir.

Şunu da kabul etmeliyiz. Her Türk-Altay kültürel oluşumu içine şu ya da bu ölçülerde yabancı kültür sızıntıları tespit edilmiştir. Tagar kültüründe de Taştık kültüründe de bu türde sızmalar tespit ediyoruz. Belli ki bölgeye şu ya da bu şekilde non-Mongoloid göçleri olmuş. Ama bu göçler en başta bölge halklarının antropolojik yapısını domine etmiş değildir. En azından uzunca bir süre ya da kalıcı olarak yansımış değildir. Yeni arkeolojik belgeler yeni gelenler tarafından getirilmiş olabilir ancak bunların devamlılığı yoktur. Dolayısıyla yeni gelenler çok kısa bir süre içinde yerli kültürler tarafından asimile edilmiştir. Bu gibi sızıntılar bir süreçtir ve her Altaylı yerli kültür evresi içinde sonuçta asimile olmaktan kurtulamamıştır.

Tagar evresinden Karasuk evresine geçişte de ne arkeolojik kültürde ne ölü gömme âdetlerinde ciddi değişimler meydana gelmemiştir. Buna rağmen Minusinsk vadisinde geç evre Tagar kurganlarında, mezara sırt üstü yatırılmış bir grup beyaz insanların varlığından haberdarız. Bu evredeki sızıntıların bir süre devam ettiğini ve sonradan ortadan kalktığını da hatırlamamız gerekiyor. Sonuçta kültür zincirinde kırılmaya neden olmadığı için bu konuyu tartışmaya değer bulmuyorum.

Şimdi de arkeolojik verilere bakalım. Arkeolojik belgelere göre kurulan yakın benzerlikler, geç Karasuk'u erken Tagar'a bağlayan evrede zirveye çıkar. Aynı zamanda bölgede Tunç Çağlarının yerini

Demir Çağlarına terk ettiği zaman aralığıdır da bu[40]. Minusinsk havzasının bu geçiş evresinde pek çok göçe sahne olduğu düşünülür[41]. Ancak bunu düşünmeden önce şunu düşünmemiz gerekir. Teorik olarak eğer süregiden kültürel gelişimde kırılmalar meydana gelmiyorsa bölgedeki çok kültürlülükten, köklü ve anlaşılabilir bir etnik bozulmadan, dönüşmelerden, üretim biçimindeki değişikliklerden ki bunu âdetlerin, davranışların, ürünlerin farklılaşması izler, söz edemeyiz. Unutmayalım, Tagar kültürünün geliştiği Minusinsk havzası doğal çevre olarak uzak-yakın diğer step kültürlerden Kuzey-Güney yönde yüksek dağlar ve Doğu-Batı yönde geçilmesi imkânsız taygalarla çevrelenmiş bir 'izole' kültür coğrafyasıdır[42]. Bu izole coğrafyada son araştırma sonuçları Demir Çağlarının başlarında, yani Tagar kültürünün Karasuk'un yerini aldığı evrelerde bölgedeki iklim koşullarının insan yaşamına uygun yönde değişmeler kaydettiğini göstermektedir[43]. Ancak bazı araştırmacılar böyle iklim değişikliğinin tetiklediğini düşündükleri muhtemel göçlerin bölgede 'yeni' bir kültürel formasyon yarattığını, bunun ise Hint-Avrupalılar ile ilgili olduğunu iddia ederler.

Aslında kimsenin şu ya da bu nedenle göç hareketlerine teorik olarak karşı çıktığı yoktur. Bir koşulla. Gerçekten bir göç varsa, bunun kökenini ve davranış biçimini, hareket yönünü ve sonuçlarını ortaya koymamız gerekir. Bunu da ancak arkeolojik belgeler üzerinden tespit edebilmemiz mümkün görünüyor. Prehistorik çağ 'göç olgusu'nu, eğer arkeolojik belge ortada yoksa daha başka hangi yollardan izleyebiliriz? Bunun tek yolu kültür belgesinin tanımı ve analizidir. Yeni bir etnik göç iddiası, bütünüyle yeni bir

[40] Pauls 1983, 70-72.

[41] Gryaznov 1968, 186.

[42] Karş. Gryaznov 1969, 213.

[43] Jacobson-Tepfer vd. 2010.

arkeolojik kültür belgeleri topluluğunu, daha ileri boyutta ise yeni antropolojik formasyonu gerektirir.

Aşağıda görülecektir, Okunyev'den Taştık'a uzanan en az iki bin beş yüz yıllık devamlılık gösteren Sayan-Altay kültür sürekliliği periyodunda farklı kültürlere atfedilebilecek nitelikte 'yeni' (veya 'yabancı') bir arkeolojik kültür belgesi topluluğu göremiyoruz. Bu durumda bu *göçler*in nesini tartışacağız? Buna karşılık, Minusinsk havzasında yaptıkları kazılardan elde ettikleri arkeolojik malzeme üzerinden konuşan ve her fırsatta tartıştığımız Rus meslektaşlarımızın bir kısmını bu düşünceye sevk eden nedir? Buna yanıt bulmak en azından benim için zor görünüyor. Şu da bir gerçek, bölgede bugüne kadar muhtemel bir Hint Avrupa etnosuna işaret edebilecek doğrudan ya da örneğin Çin kaynakları gibi dolaylı herhangi bir yazılı bilgi kaynağı yoktur. Bu normal. Çünkü bilimsel referans olarak kullanılmaları bana göre sakıncalı olan *Vedalar* ve *Avesta* gibi dînî kaynaklar hariç, anılan etnik aidiyetin, yani Hint-Avrupalı kavramının Avrasya topraklarında anlaşılabilir, yoruma ihtiyacı olmayan 'tarihi metin' karşılıkları asla olmamıştır. Avrasya'da, en azından Altaylar kültür coğrafyasında Türkler dışında arkeolojik kültürü niteleyen başkaca uluslara/kültürlere ait olabilecek tarihi yazılı belgeler de kesinlikle yoktur. Ege'de ve İran yaylasındaki üç boyutlu ve somut 'Klasik Çağın Hint Avrupalı kültürleri' Tagar kültürü ile, Taştık kültürü ile çağdaş olurlar. Yazıyı kullanıyorlarken o ki Minusinsk havzasında da Hint Avrupalı halkların varlığı iddia ediliyor, burada da benzer türde ya da farklı türlerde, şu ya da bu şekilde Hint Avrupaca (Persçe, Grekçe) yazılı belgelere rastlamamız gerekmiyor mu? O ki Hint Avrupaca konuşuyorlardı tıpkı Grekler gibi, Persler gibi bu İskitler, bu Tagarlılar, bu Pazırıklılar? Nerede Altaylar kültür coğrafyasındaki Hint Avrupaca yazıtları?

Yukarıda görüldüğü gibi, bölgenin ölü gömme âdetlerinde de etnik yapının değiştiğine işaret edebilecek nitelikte köklü değişiklikler yoktur. Olsaydı da bu tek başına hiçbir şey ifade etmeyecekti. Bu konuyu daha önce tartıştık. Seramik kap-kacak yapımı, detayda bir takım önemsiz farklılaşmalar hariç, aynı teknikte ve birbirlerine yakın anlayışlarda sürdürülmüştür. Genel olarak baktığımızda Güney Sibirya Tunç ve Demir Çağı kültürlerindeki düzenli akışı kolayca görebilmemiz mümkün. Ortada gerçek anlamda bir değişim/dönüşüm yoksa biz Güney Sibirya'daki hangi Hint Avrupalı göçünün tartışmasını yapacağız? Bir önceki dönemin Karasuk'u ile bağlantısını açıkça izleyebildiğimiz Tagar'ı, yukarıda gördük. Taştık kültürüne sağlam kültürel bağlarla bağlayabiliyorsak, üstelik Taştık insanının Türkçe konuştuğunu da artık bildiğimize göre, Güney Sibirya'daki Hint-Avrupa göçü kurmacası da, Tagar kültürünü, onun devamı Pazırık kültürünü Hint Avrupalı yapma gayreti de hiçbir sonuç vermeyecektir.

KARASUK-OKUNYEV KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Karasuk, Türk-Altay Kültürü coğrafyası içinde doğmuş, gelişmiş ve göçler yoluyla geniş çevrelere yayılmış bir kültürel süreçtir. Kendinden önceki Okunyev ve sonraki Tagar kültürleri ile ilişkilidir. Buna rağmen bazı araştırmacılar Karasuk'u Andronovo'ya bağlamak için birbirleriyle adeta yarışır[44]. Onlara göre Andronovo koşulsuz Hint-Avrupalı bir kültürdür. Ve Karasuk'u da ona bağlamak gerekir. Bu pek çok bakımdan mümkün değildir. Her şeyden önce her iki kültürün antropolojik verileri önerilen bu bağlantıyı reddeder. Çünkü Karasuk insanı Mongoloid ve/veya Mongoloid özellikler yansıtan T-AF özelliklere sahiptir.

Her fırsatta ifade ettiğim gibi, Altaylar kültür coğrafyası içinde

[44] Mallory ve Adams 1997, 325 vd.

Eneolitik çağlardan itibaren yabancı grupları temsil eden insan grupları girme denemesi yaptılar. Hemen ilave edelim hiçbir yabancı sızma denemesi Türk-Altay kültürünü etkileyebilmiş değildir. Sonuçta başta Afanas'yev olmak üzere, onu izleyen bütün dönemlerde bu tür sızmacı gruplar yerli Altaylı kültürler içinde eriyip yok olmuştur[45]. Bunların içinde en etkilisi Eneolitik dönemin Afanas'yev halkları idi. Ta o dönemde yabancı Afanas'yevli halklar ile yerli Okunyev insanları arasında neredeyse bin yıl süren bir temas söz konusudur. Bu uzun sürenin bile sonunda ilki yek-diğeri içinde zamanla etkisizleşti, eridi, yok oldu. Karasuk ve Tagar döneminde de hiç şüphesiz yerli Altaylı halklar ile böyle yabancı kökenli insan grupları arasında temaslar kaçınılmazdır. O nedenle Karasuk kültürünü yaratan yerli Altaylı halkların da kendi antropolojik özelliklerini koruduğunu iddia etmek en azından teorik olarak mümkün değil. Son araştırmalar da zaten Karasuk nüfusunun "karışık ırk özellikleri"ne vurgu yapılmıştır[46]. Karasuk halklarının atası Okunyevli insanlar, MÖ 2. binin ortalarında bir süre Minusinsk'in Kuzey sınırlarına bir şekilde sızmış Andronovo gruplarıyla temas halinde olmuş olabilirler. Bu kaçınılmazdır. Karasuk halkının bu "karışık antropolojik yapısı"nın bir nedenini de Minusinsk'te bulunan Andronovolu halklar olabilir mi? Antropologlar bunun mümkün olduğu sonucunu gösteren araştırmalar yaptılar[47]. Buna karşılık sınırlı sayıda kafatası üzerinde yapılan analizlerin sonuçlarına dayanarak bütün Karasuk halkının antropolojik tipini top-yekûn bu temaslar sürecine bağlamak bence doğru değil. Karasuk halkının ataları olan Okunyev halklarının antropolojik yapısını T-AF özelliği temelinde tanımlıyoruz. Karasuk halklarının da temelde böyle tanımlanması gerekir.

[45] Kozintsev 2024, 147.

[46] Kozintsev 2024.

[47] Kozintsev 2024, 147.

Buna rağmen Andronovolu kabileler Minusunsk'in sadece Kuzey sınırlarında bir süreliğine kaldılar ve bu en fazla bir-iki yüzyıllık süreyi içerdi. Altaylar kültür coğrafyasının yerli halklarının, esas anlamda 'Mal'ta çocuğu' döneminden beri T-AF insan tipini temsil eden antropolojik özelliklere sahip olduğunu unutmayalım. Başka bir açıdan bakalım. Dönemler günümüze daha yaklaştıkça halk hareketler hiç şüphesiz hız kazanacaktır. Türk-Altay kültürünün en geç evresinin (Taştık-Göktürk evreleri) antropolojik yapısına baktığımızda karşımıza çıkan tam anlamıyla bir T-AF'dir. Dolayısıyla, Minusinsk'teki Andronovo teması sonucu ortaya çıkan Mongoloid özellikleri ağır basan antropolojik malzemenin içinde bütünüyle Andronovo etkisinin olmadığını düşünmek durumundayız.

Ya da daha doğru bir deyimle T-AF ('Türk-Altay Fenotipi') özellikleriyle uyumludur. Ölü gömme âdetlerinde de farklı uygulamalar söz konusudur. Bu farklılıklar iki kültürü birbirinden ayırmak için yeterli gerekçelerdir. Bu bir. İkincisi Karasuk kültürü ile Okunyev kültürü arasında sanki 'bir Andronovo kültürü varmış' gibi düşünülür. Bu en büyük yanlıştır. Anılan iki kültür birbirlerinden kopuk değildir ki araya başka bir kültür evresi sokabilelim. Okunyev ile Karasuk evrelerini birbirine bağlayan hem antropolojik hem de arkeolojik veriler söz konusudur. Üstelik Andronovo kültürü, Altaylara göre hem Batı kökenli hem de yabancı bir kültürdür. Altayların Batı etekleri Andronovo kültürünün Doğu sınırlarıdır. Andronovo en fazla Minusinsk havzasının Kuzey bölümlerine kadar yayılma gösterir. Andronovo hiç şüphesiz daha geniş alanlara yayılmak istemiştir ama en fazla bir süre bu dar alanda varlık göstermiş ve sonra da güçlü Türk-Altay kültürü içinde asimile olmak suretiyle ortadan yok olmuştur[48].

[48] Kozintsev 2024.

Karasuk-Andronovo arasında kimi kültürel ilişkiler olduğu ileri sürülür. Bu da örneğin seramiğin kısmen formlarında ve bezemelerinde somutlaşan paralelliklerde aranır[49]. Karasuk ile Andronovo arasında bundan daha başka türde bir ilişki de yoktur. İçleri kazıma çizgilerle taranmış baklava dilimleri, üçgenler, zigzag ya da meander sıraları bezeme modellerinden başlıcalarıdır. Hiç şüphe yok ki Karasuk halkı Andronovo halkı ile coğrafî koşullar nedeniyle bir süre 'bir arada' bulunuyordu, daha doğru bir deyimle 'komşu'ydu. Bir grup Karasuk kaplarında geometrik bezeme modellerinin Andronovo'dakilere benzemesi bu nedenle normal karşılanmalıdır. Bu benzeyiş bir süre aynı yaşam alanını herhangi bir şekilde paylaşmaktan kaynaklanmış da olabilir. Benzerlik olgusu bu nedenle sıradandır. Buradan etno-kültürel bağlantılar çıkmaz. Çünkü Andronovo, yerli Altaylı kültürler içinde gelişimini tamamlamış, öncesi ve sonrasıyla genetik ilişkili, ardışık bir süreç kesinlikle değildir.

Karasuk kültürünün aslında bir *Prototürk* kültürü evresi olduğunun dolaylı yollardan tescillenmişliğini burada dile getirmem lazım. Merkezî Kazakistan'ın Karasuk ile çağdaş Son Tunç Begazı-Dandıbay kültürüdür[50]. Bu iki kültür arasındaki arkeolojik malzeme üzerinden izlenen yakın ilişkiler uzmanlarca dile getirilir. Begazı-Dandıbay kültürünün devamı olan Erken Demir Çağı Tasmola Kültürünün genetik kökenleri çağdaş Altaylı halklara bağlanır. Karasuk Kültürünün ve Tasmola kültürünün antropolojik verileri T-AF tanımına uyar. Kimi araştırmacılar, seramik yapımı teknikleri üzerinden Begazı-Dandıbay kültürünün *Prototürkler*le açıklanabileceğine vurgu yaptılar. Bu ilginç detayı

[49] Askarov vd 1992, 453 vd.

[50] Begazı-Dandıbay Kültürü üzerinde bugüne kadar yapılan en kapsamlı bilimsel araştırma için bak Bayburt 2019.

Karasuk kültürünün Türk-Altay halkları ile olan ilişkilerinin daha iyi kavranması bakımından burada bir kez daha anmak isterim.

Andronovo kültürü, Türk-Altay Kültürü hayat alanına bir giriş denemiştir. Seramik bezeme gelenekleri bölgede şüphesiz etkili olmuştur. Okunyev kültürünün çöküş evresindeki kapların çoğunda Andronovo stili bezeme modellerine rastlanır. Andronovo özelliklerinin Karasuk kültürü seramiğini de etkilediği doğrudur. Buradan çıkaracağımız sonuç şudur: Andronovo kültürü bir bakımdan yerli kültürler içine sızmış ve kendine oralarda bir süreliğine ikinci dereceden yaşam imkânı bulmuştur. Ama bu durum Andronovo'yu Batılı, Urallı bir komşu kültür olmaktan çıkartıp Altaylı yapmaz. Urallar ve Altaylar farklı kültürel coğrafyalardır. Urallı Andronovo kültürü Altaylar kültür coğrafyasına yabancıdır. Altay kültürleriyle genetik bağlantısı olabilecek bir durumu da pek çok nedenle yoktur.

Bu arada Karasuk kültürünün Andronovo kültürüne bağlanması alışkanlığının bir nedeni de bazı hatalı kültürel tanımlamalardan kaynaklı olabilir. M.N. Komarova[51] tarafından Okunyev-Ulus bölgesindeki kurganlarda yapılan kazılarla birlikte Okunyev kültürünün yeni bir kültür olarak ilk sunuluşundan önce, Okunyev kültürüne ait olması gereken arkeolojik malzemenin, bilgi yetersizliğinden Andronovo kültürüne ait olduğu zannediliyordu. Taa ki G.A. Maksimenkov'un Okunyev kültürünün Mongoloid kökenli yerli Altaylı tayga avcıları (созданную монголоидными «таежными охотниками») olduğunu ifade edene ve Okunyev kültürünün Andronovo'nun erken yapılanması olmadığını ortaya koyana kadar[52]. Bilim dünyası 'Okunyev kültürü' kavramını

[51] Komarova 1947.

[52] Maksimenkov 1975.

ilk G.A. Maksimenkov'dan duydu[53]. G.A. Maksimenkov, Erken Okunyev ile olgun Okunyev kültürleri arasında Afanas'yev'den kaynaklı kültürel süreklilikte bir sarsılma yaşandığını ifade ediyordu[54]. Yazar şöyle söyledi:

> "...Afanas'yev Altaylara dışarıdan intikal etti, Altay dağlarına ve Yenisey vadisindeki su kenarlarına yerleşti. Bu yeni yerleşmeciler burada yaşayan yerli Altaylı Okunyev halklarını bastırdı. Ama zaman geldi, Okunyevliler tarafından topraklarından kovuldular..."[55].

Yazarın ifadesi tam olarak bu şekildedir. Kazılar arttıkça anlaşıldı ki Okunyev, Andronovo kültüründen tamamen farklı bir kültürdü. Karasuk ile Okunyev kültürü arasındaki benzerlikler barizdir. Karasuk ve Andronovo kültürü arasında ilişki kurma alışkanlığı biraz da bu nedenlere dayanır. Şunu bilmemiz gerekir, bu koşullarda Andronovo kültürünü Türk-Altaylı bir yapı olarak değerlendirmemiz söz konusu değil. Andronovolular büyük bir ihtimalle Fin ve Macar halklarının en erken temsilcileridir, Urallar kültür coğrafyası da o halkların ana yurtlarıdır.

Karasuk kültürünün Okunyev kültürüne yakınlığı doğrudur. Çünkü Okunyev kültürünün bittiği veya etkisini yitirmeye yüz tuttuğu MÖ 2. binin ortalarında Karasuk kültürünün başladığını görürüz. İki kültür birbirini izlemiştir. Zannedildiğinin tersine, Andronovo kültürünün erkendeki Okunyev ile de ondan sonraki Karasuk ile de genetik bağlantısı yoktur. Karasuk, Türk-Altay Kültürü coğrafyası içinde erken kültürlerin içinden çıkmış, gelişmiş ve göçler yoluyla geniş çevrelere yayılmış bir kültürel süreçtir. Kendinden önceki Okunyev ve sonraki Tagar kültürleri ile

---

[53] Maksimenkov 1974, 14.

[54] Maksimenkov 1975, 14. vd.

[55] Maksimenkov 1975; geniş bilgi için bak Sokolova 2007, 41 vd..

ilişkilidir. Karasuk kültüründe yaygın yuvarlak dipli ritüel kapları Okunyev kültüründen aktarıldığı anlaşılan en tipik geleneklerden biridir. Bundan başka Orta Yenisey vadisinde yaygın çakıl taşları üzerlerine işlenmiş giysili Karasuk kadın tasvirlerinin ise Okunyev tarama tekniği ile bağlantılı tasvir geleneğine ne kadar yakın olduğu apaçıktır[56]. Karasuk ile Okunyev arasındaki genetik ilişkilerin ayrıntıları ile Karasuk kültürünün Türklerle olan ilişkilerine açıkça atıflar yapan Rus araştırmacıların ilginç yorumlarına her fırsatta değiniyoruz.

OKUNYEV-TAŞTIK ÖZEL İLİŞKİLERİ

Araştırmalar, Okunyev Kültürü insanının beyaz olmadığını gösteriyor. Okunyev uzmanı L.A. Sokolova'ya göre bu *Mongoloid özellikleri ağır basan bir anatomi*dir[57]. M.P. Gryaznov'un bu yöndeki tanımı tek kelimeyledir: *Mongoloid*[58]. Taştık insanını mezarlarda bulunan mumyalardan ve yüzlerce mask modellerinden ayrıntılıca tanımlayabiliyoruz. Buna göre, yuvarlak bir baş ve geniş yüz, çekik gözler, düz, irice uzun burun, dolgun yanaklar, etli çene şeklinde bir genelleme yapabiliriz. Vurgulamak gerekir, gözler çekiktir. Mask modelleri ve antropolojik somut veriler ışığında Taştık Türk insanının Mongoloid anatomik özelliklerini yansıttığını emin bir şekilde ifade edebiliriz. Bu insan tipi 'TÜRK TARİH TEZİ'nin teknik tanımı ile T-AF'nun tam karşılığıdır. Mevcut arkeolojik belgeler, Okunyev insan tipi ile Taştık insan tipi arasında böyle bir yakınlık kurabilmemize imkân tanıyor.

"...Eski Türkler beyaz Avrupalı antropolojik özelliklere sahiptir...",

---

[56] Vadetskaya vd 1980; tablo 34, resim 23; tablo 36, resim 37; Leont'yev vd 2006, res. 217, 247.

[57] Sokolova 2007.

[58] Gryaznov 1969.

gibi o günkü koşullarda bile hiçbir somut bilgiye dayanmayan Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu gibi tarihçilere ait tespitler okuyucuyu yanılgıya sürüklemektedir. Örneğin İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü (2013) adlı kitabının 49. sayfasında *"dolikosefal mongoloidler"*den söz ederken eski Türk fenotipini *"Afanasyevo kültürünün temsilcileri"*dir diyerek *"brakisefal beyaz ırk"* olarak tanımlıyor. 1) "Dolikosefal Mongoloid" olmaz. Mongoloid yuvarlak kafa'dır, yani brakisefal'dir. 2) "Brakisefal beyaz" olmaz. "Beyaz" denilen "doliko'dur. 3) Altayların Türkleri de beyaz insan değildir: Ne Rusça, ne İngilizce ne de başka dilde böyle bir kayıt yoktur. 4) Afanas'yev kültürü halkları ise Türk hiç değildir. Afanas'yevli halklar Türklerin yurdu Altaylara Eneolitik başında göç ettiler. Bin yıl kadar sonra o topraklardan yerli Okunyevli Türk halkları tarafından kovuldular. Afanas'yev halkının Altaylardan kovulmasından sonra Türk kültürü o topraklarda, Okunyev-Karasuk-Tagar-Taştık-Göktürk-Uygur kültürleri üzerinden yürümeye devam etti. Günümüz tarihçilerinin bu gibi hatalı bilgileri bugüne taşımalarının tek nedeni, hiç şüphesiz o ekolün standart yayınlarının yanlış içeriğini asla sorgulamadan olduğu gibi kabul etmeleriyle ilişkilidir. Yeni yetişen tarih öğrencilerini yanıltan bu tür kitapların ilgili bölümlerindeki yanlış bilgiler mutlaka doğrularıyla güncellenmelidir. Ya da ve bence daha doğrusu, yalan-yanlış prehistorik bilgilerin yer aldığı söz konusu kitaplar tarih öğrencilerine tavsiye edilmemeldir.

Gelelim asıl önemli olan ölü gömme âdetlerindeki tipik uygulamaların birbirleriyle olan benzerliklerine: Okunyev kültürü zamanında Minusinsk vadisinde ölü gömme törenleriyle ilgili bir dizi tipik uygulamalar dikkati çeker. Bunlardan biri 'ölü maskı'dır. Ölü maskı fenomeni ile ilgili uygulamalar bu kez tüm aşamalarıyla ve en ince detaylarına kadar aynı bölgenin Tagar ve Taştık

kültürlerinde izlenebilmektedir[59]. Taştık kültürü ile MS 7. yüzyıla kadar iletilmiş olan bu gerçekten çok ilginç ölü gömme âdeti o noktada tarihin derinliklerinde kaybolup gitmemiştir.

Yakın zamana kadar Sibirya ve Rus Uzak Doğusu yerli halklarının Tagar ve Taştık kültürlerinden kalma bu âdetleri şaşırtıcı bir benzerlikle sürdürdüklerine tanık oluyoruz[60]. İki bin yıl öncesinden gelen bu uygulamalar günümüz Sibirya ve Rus Uzak Doğusu Türk halklarında ölü bireyin yüzüne deri veya kumaş bağlanarak ölümün tespit edilip onaylanması, ölünün tasvirinin/kuklasının yapılması ve o kuklaya ruh yüklenmesi, nihayet bir yıl aradan sonra o kuklanın tahrip edilmek suretiyle nihâî ölümün kabul edilmesi, şeklinde korunmuştur[61]. Bu sarsıcı benzerlik, Türk halklarının bir yandan bin yıllardır geleneklerini nasıl terk etmeden sürdürdüklerini gösterirken diğer yandan önümüzde bizi binlerce yıllık tarihimizle yüzleşmemizi sağlayarak tüylerimizi ürperten ilginç manzaralar ortaya koymaktadır.

Güney Sibirya'nın Yenisey vadisinde, Minusinsk nehrinin suladığı vadinin güneyinde gelişen Taştık kültürü Türk halklarının yerel kültürüdür[62]. Taştık halkının Türkçe konuştuğunu sadece Çin kaynaklarındaki atıflardan değil aynı zamanda bulunuşuna tanık olduğumuz somut yazılı belgelerden de biliyoruz. 2001'de Güney Sibirya'da katıldığımız, meslektaşım Andrey Got'lib başkanlığında yürütülen Taştık kurganı kazılarında, ölülerin üzerlerine serilmiş yüzlerce parça kayın ağacı kabuğu parçaları arasında, içine kazıma yöntemiyle yapılmış bir at figürü ve hemen yanında yer alan Türk runik harfleriyle yazılmış tek kelimelik sözcüğü (*aduk*) içeren

[59] Güneri 2024, Taştık Kültürü bölümü.

[60] Karş. Vadetskaya 2009.

[61] Vadestkaya 2005.

[62] Hyun Jin Kim 2013, 175 vd.; Mair 2006, 111 vd.; Güneri 2005a.

kabuk parçaları[63]. Taştık halkının etnik yapısının ne olduğuna, 'ne olmadığına' yönelik tartışmalara yön vermesi bakımından ciddi bir belgedir. Bu belge ve eğer devamı vardı ise benzer diğerleri, Çin kaynaklarındaki anlatımları bütünlemektedir.

Okunyev kültürüne özgü geleneklerin Karasuk ve Tagar yerel kültürleri vasıtasıyla Taştık kültürüne iletilmiş olması Okunyev-Taştık dönemleri arasında tamamen maddi kültür belgelerine dayanan bağlantılar kurmamızı sağlar. Bu durumda Taştık kültüründeki belli başlı ölü gömme âdetlerinin daha Okunyev zamanında ortaya çıktığını ileri sürebiliriz[64].

Her iki kültürde de ritüeller bireyin biyolojik ölümünden sonra başlıyordu. Yıllarca sürdüğü anlaşılan bu zengin ritüeller dizisinin arka planında E.B. Vadetskaya'nın da[65] dikkat çektiği gibi gerçek ölümün, bedenin fizikî ölümünden çok daha sonra gerçekleştiğinin kabul edildiği inancının saklı olduğunu anlamak zor değildir[66]. Taştık ölü gömme âdetlerinde hızla çürüyen beynin çıkartılması için kafatasına delik açılması (*trepanation*) uygulamasının Okunyevlilerde de yaygın bir gelenek olduğunu biliyoruz[67]. Kafatası kültü olarak, ölü bireyin geçici ilk gömülme sonrasındaki gömülmeleri için kafatasının korunması ve saklanması, nihayet diğer ölülerin konulduğu mezar odalarında toplanması, birinci ve ikinci gömülmelerden sonra bireylerin toplu mezarlara konulması gibi uygulamalar Okunyev kültüründen Taştık'a aktarılan tipik âdetlerdir.

İki kültür arasındaki benzerlikler bunlarla sınırlı kalmıyor. Okunyev masklarının da ölü gömme objeleri olduğu yolunda fikir

[63] Güneri 2005a, 27.
[64] Vadetskaya 2009, 176-180.
[65] Vadetskaya 2009, 176 vd.
[66] Vadetskaya 1999, 103 vd.
[67] Okunyevskiy sbornik II 2006, 84.

birliği oluşmuştur. Masklar, kompozisyonların parçası olarak zengin işlemeli anıtsal steller üzerine işlenmekte, ayrıca mezarlarda tek parça plaka taş malzeme olarak bulunmaktadır. Kazılarda bir yüzlerine kazıma tekniği ile mask motifi işlenmiş çok sayıda taş plaka ele geçmiştir. Seçilen malzeme ve uygulanan teknikler farklı olsa bile plaka taştan maskların, tıpkı Taştık kültüründeki alçıdan masklar gibi biyolojik ölüm ile nihai ölüm arasında geçen sürelerde ölüyü temsil etmiş olduğu düşünülmektedir[68]. Araştırmacılara göre her bir mask işlenmiş taş plaka bir ölüye aitti[69]. Bulgular, diğerine göre çok zengin, detaylı ve çok kolayca anlaşılabilir değilse bile Okunyev kültüründe ölülerin 'nihai ölüm'e hazırlanması için kat edilen ritüel aşamalarının Taştık kültüründeki uygulamalara benzediğini düşündürmektedir[70].

Geç Tagar-Taştık kültür süreçlerinde (MÖ 3. - MS 7. yüzyıllar) yaklaşık sekiz yüz yıl boyunca Güney Sibirya Türk halkları ölü gömme âdetlerinin baş köşesinde dura-duran maskların aslında heykele doğru evirilen bir gelişim süreci yaşadığına da tanık oluyoruz. Bu sürece giren bir heykel[71] Okunyev sanatı etkilerinin Taştık kültürüne belirgin biçimde iletildiğini gösteren monumental belgelerden biridir. Abakan müzesinde bulunan bir stel ilk bakışta orta bölümlerine kabartma tekniği ile mask[72] ya da insan başı[73] işlenmiş tipik Okunyev stellerini andırır. Steldeki mask ya da insan yüzü de hemen-hemen aynı noktalara işlenmiştir. Yüzdeki ifade, gözlerin, burun ve ağızın, çenenin işlenişlerindeki tarz Taştık

[68] Vadetskaya 2009, 176-180.
[69] Okunyevskiy sbornik 1997, 35.
[70] Vadetskaya 2009, 180.
[71] Vadetskaya 2009, Ris. 163; Leont'ev ve Kapel'ko 2002, Taf. 83, 213; Kızlasov 1960, Ris. 60/1.
[72] Güneri 2005a.
[73] Güneri 2005a.

masklarını hatırlatırken genel görünüşü ve tarzı onun Okunyev kültürüne ait olduğunu düşündürür. Konunun uzmanlarından meslektaşım Nikolay Leont'yev[74] heykelin Okunyev dönemine ait olduğunda ısrar eder[75].

Okunyev ve Taştık arkeolojisi uzmanı olan diğer bir meslektaşım E.B. Vadetskaya[76] stelin Taştık kültürünün ürünü olması gerektiğini savunur[77]. Daha önceleri de defalarca bildirdiğim gibi stel Taştık döneminin ürünü olmalıdır. Stel gerçekten de Taştık evresine aitse görünen o ki bölgede Okunyev tipi heykellerin üretimi yerel özellikler kazanarak devam etmiştir. Bu da kültürel sürekliliğin ciddi anlamda kırılmalara uğramadığını, Güney Sibirya yaşam alanının bu uzun süre içinde yabancı kültürlerin egemenliğine geçmediğini, kültürün başka etnik unsurlarca el değiştirmediğini gösteren bir başka kanıt olacaktır. Okunyev ve Taştık hayvan tasvirleri arasında da bir dizi stile dayalı yakınlıklar söz konusudur. Hayvanların gövdelerinde, daire içinde haç simgeleri yer almaktadır. Bu işaretler aşık kemiklerinde de görülür[78]. Kazıma-oyma tekniği ile taş yüzeylerine yapılan hayvan tasvirlerinde özellikle yırtıcı hayvanlar ve boğalar benzer sanatsal unsurları paylaşırlar. Kısmen profilden, kısmen cepheden ya da ters biçimde gösterilen insan figürleri de aynı stillerde tasvir edilmiştir[79].

Erken OTAK projesi Sibirya aktif arazi araştırmaları (2001-2005) sırasında Şayan-Altay-Moğolistan bölgesindeki stel ve insan heykellerini sınıflandırırken Okunyev dönemi ile Klasik Türk

[74] Yakınlarda kaybettiğimiz sevgili dostum Nikolay için Tanrı'dan rahmet diliyorum

[75] Leont'yev vd 2006, 96-97, 190, Nr. 213.

[76] Vadetskaya 2000, Ris. 1, 6; Vadetskaya 2009, Ris. 163.

[77] Karş. Kızlasov 1960, Ris. 60/1.

[78] Kızlasov 1960, 142.; Vadetskaya 2000, Ris. 3.

[79] Vadetskaya 2000, Ris. 2; Vadetskaya 2009, 176.

Dönemi arasında uzanan iki bin beş yüz yıllık 'kesintisiz kültür sürekliliğine' dikkat çekmiştim. O gün o işi yaparken kullandığım malzeme Okunyev stelleri ve heykelleri başta olmak üzere Karasuk, Tagar, Taştık, Klasik Türk Dönemi arkeolojik malzemesiydi[80]. O gün sadece ham malzeme ve teorik bilgilerle kurmaya çalıştığımız kültür bağlantılarını artık bugün sahip olduğumuz çok daha fazla bilgi ve deneyimlerimizle çok daha sağlam temellere oturtabiliyoruz. O gün genel dizinin çok belirleyici olmadığını zannettiğimiz parçalarından biri gibi görünen Taştık steli kendinden önceki süreci kendinden sonrasına bağlayabilecek birikimiyle bugün artık anahtar malzemelerden biri niteliğinde önem kazanmaktadır.

Taştık heykelini gerek amaç gerekse sanatsal detayları bakımından Okunyev heykellerinden ayırmak neredeyse mümkün değildir. Burada daha önce dediklerimi tekrarlamak gereksizliğine düşmek istemem ama pek çok araştırmacının Taştık heykelini Okunyev sanatına sırf bu yüzden dâhil etmek istediğini vurgulamam lâzım[81].

Taştık heykelini yapan Türkler, kendilerinden iki bin yıl önceki Okunyevlilerin öz-be-öz torunları mıydı? Bu kadarını bilmemizi sağlayacak somut belgeye sahip değiliz. Somut belge yoksa orada susmasını bilmek gerek. O halde onların yani Taştık Türklerinin Okunyev heykellerini tasarlayanların sanatsal anlayışlarını, hayat ile öbür dünya tasavvurlarını, ölüleri için nasıl bir öbür dünya yolculuğu izlencesi hazırlayıp uyguladıklarını iyi bilmediklerini kim iddia edebilir? Açıkça görünen o ki Taştık halkı tuhaf bir şekilde Okunyevlilerin bildikleri bazı özel şeylerden haberdardı.

Burada bir nefes alalım ve kendimize şu soruyu soralım: Neredeyse yüz neslin bir ucundan diğer ucuna iletilen ve bu insanın tüylerini diken-diken eden kültür sürekliliğini sağlayan neydi?

---

[80] Güneri 2005a.

[81] Vadetskaya 2000.

Bu, yazının bulunmadığı durumlarda halkların etnik yapısı hakkında bir şeyler öğrenebilmek için bakacağımız yegâne şey olan ölü gömme âdetlerini içeren bir 'uzun zaman iletişimi' meselesiydi. Ölü gömme âdetlerinin değiş-me-me-si iletişimin kopmadığını gösteriyor. Dolayısıyla sorumuzun ancak tek bir yanıtı olabilirdi:

MÖ 3. binden 1. binin sonuna dönen devran içinde bölgede yaşayan halkların dili değişmemişti.

AFANAS'YEV-PROTO OKUNYEV KÜLTÜREL İLİŞKİLER-İLİŞKİSİZLİKLER

Okunyev Kültürü Türk-Altay Kültürleri içinde çok iyi tanımlanmış en erken kültürlerden biridir. Okunyev kültürünün kendinden sonra gelen Karasuk ile bağlantılarından şüphemiz yoktur. Ancak kendinden önce bölgede var olan Afanas'yev kültürü ile ilişkilerinde ciddi sorunlar vardır. MÖ erken 4. binyılda Altaylar Batıdan geldiği düşünülen yoğun göç dalgalarına tanık olmuştur. Bu dönemde Altaylarda insan nüfusu hatırı sayılır anlamda yükseliş kaydetmiştir. Yeni gelenlerin kültür kökenlerinin Güney Rusya olduğunu, bu adamların ölü gömme âdetlerinden ve kullandıkları bazı özel ritüel kap formlarından anlıyoruz. Bir de bu insanlar bölgenin yerli T-AF insanlarından tip olarak farklıydılar. İskeletlerin antropolojik incelemeleri yeni yerleşmecilerin non-Mongoloid bireylerden oluştuğunu göstermektedir. Ya zorlaşan hayat şartları ya da savaşlar veya çevre felaketi gibi doğal nedenlerden dolayı kaderin bu noktalara sürüklediği bu halk kitleleri, ulaştıkları Altay coğrafyasında kalmaya, burada yaşamaya karar verdiler. Afanas'yev kültürü sürecinin Batılı beyaz insanlardan oluşan bileşeni, bölgede karşılaştıkları yerli Altaylılar ile asla savaşmadılar. Yeni yerleşmeciler bin yıldan daha fazla bir zaman Altaylı yerli halklar içinde

kendilerine yer araladılar ve daima kendi geleneklerini yaşadılar. Buraya kadar her şey normal görünüyor.

Bugüne kadar, Türkiye'de Afanas'yev kültürü ile ilgili şeyler yazılırken yapılan bazı ölümcül hataların düzeltilmesine yönelik şu üç temel noktayı burada hatırlatarak Afanas'yev sorununa geçeceğim.

Afanas'yev kültürü,

1) İki farklı etnik grubun iç-içe yaşadığı bir süreçtir,

2) Yeni gelenlerin gelenekleri yerli Altaylılarınkinden bütünüyle farklıdır,

3) Okunyev kültüründen önce gelen ardışık bir kültür değildir.

Afanas'yev'in beyaz insanının kültürü Proto Okunyev halkları içine bir hançer gibi girmiş, yerli Altaylı bu kültür geleneklerine bütünüyle kapalı bir hayat sürmüş, zamanı gelince de yerli kültürler içinde asimile olmaktan kurtulamamıştır.

İlkinden başlayalım. Her şeyden önce Afanas'yev kültürü iki farklı etnik grubun birlikte yaşadığı ama genel anlamda 'ortak bir yaratımdan uzak' herkesin kendininkini yaşadığı bir süreçtir. Bunu ilk anda anlamak zor olabilir. Ancak cümlede hata yoktur. İlki yerli Altaylılar ki bunlar Proto Okunyev kültürü diye adlandırdığımız Okunyev kültürünün bölgedeki en erken (MÖ 6.-4. binler) formasyonudur. Köklerini Yenisey-Lena bölgesinde yaşayan Neolitik öncesi ve Neolitik Çağ halkları kültüründen alır. İkincisi, başka diyarlardan göç ile Altaylara intikal etmiş beyaz insan tipini temsil eden farklı bir etnik gruptur. Afanas'yev kültürü işte bu iki farklı grubun birlikte ve ayrı ayrı yaşadığı, yeni yerleşmecilerin kendi özgün kültürlerini, yerli Altaylıların da tamamen kendilerine has geleneklerini iç-içe yaşadıkları bir süreçtir. Ölülerini aynı mezara defnedecek kadar iç-içe. Ölülerini aynı mezara defnetmişler ama iki farklı geleneğin kendine has uygulamalarıyla birlikte yapmışlar

bu işi. Yeni yerleşmeciler aynı mezarlıkta ölülerini sırt üstü ve dizler karına çekik, karşılıklı olarak defnederlerken yerli Altaylılar kendi ölülerini sağ taraflarına, kollar ve bacaklar karına çekilmiş biçimde yatırmışlar. Buna rağmen yıllar içinde yerli halklar yeni gelenlerin bazı geleneklerini de benimsemiştir. Yeni yerleşmeciler kaplarını daima yumurta dipli formda yapmış, yerli Altaylılar ise zaman içinde düz diplilere evrilen kapları tercih etmişler.

Hemen ilave edeyim: Okunyev halkı erken evrelerde kaplarını yuvarlak/yumurta dipli üretiyorlardı. Erken Okunyev dönemi kapların içinde bu tipe girenler % 52 gibi yüksek bir oran teşkil eder[82]. Daha sonraki evrelerde bu oran giderek düşer. Aynı toplumu oluşturan halkların bu farklı gelenekleri bin yıldan daha fazla sürmüş gitmiştir.

Bir Afanas'yev kültürü mezarında, aynı mezar çukuru içinde biri erkek diğeri kadın. Yan yana defnedilmiş[83]. Bir mezar çukurunu belli ki ya eş ya sevgili, yetişkin bir kadın ile yetişkin bir erkek paylaşmış. Erkek sırt üstü. Kadın yanlamasına. Bu kadar da olur mu, dedirten bu örneğe insan olarak bakalım. İki farklı toplumun, barış içinde bir arada ve iç-içe yaşamasına bundan daha güzel bir örnek gösterilebilir mi? Görünen o ki kız alıp vermişler ama geleneklerini ölü gömme törenlerinde bile değiştirmemişler. Geleneklerinizi bu denli koruyup saklayacaksınız ve bu denli de iç-içe yaşayacaksınız. Afanas'yev kültürü işte böyle ilginç, tuhaf, naif, gizemli, anlaşılmaz, farklı ve içinden çıkılmaz manzaralar veren, eşine benzerine zor rastlanır türden bir kültür sürecidir.

Yerli Altaylı Okunyevliler, Türk-Altay halklarının en seçkin, yetenekli, barışçı ve eşsiz sanat ürünlerini özgürce üreten kesimini oluşturuyordu. Konuştukları dil Türk-Altay diliydi. Ya

[82] Sokolova 2007.
[83] Sokolova 2012a.

kültürün diğer paydaşı yeni yerleşmeciler? Onlar ne konuşuyorlardı? Dışarıdan geldiklerine ve geleneklerine bu denli bağlı olduklarına göre Türk-Altay halklarının anlamadığı bir dildi. Neceydi? Bunu asla bilemeyeceğiz. Çünkü yerli Altaylı halklar karşısındaki bu etnik kültürün ne başlangıcında ne de sonunda onların nece konuştuğunu gösterecek en küçük bir ize rastlanmamıştır. Altaylara geldikleri yerlerde konuşulan dillerin izleri var mıydı? Diyelim ki Güney Rusya Eneolitik kültürlerinden kopup geldiler. Ölü gömme âdetlerindeki özgün uygulamalara bakılırsa bu mümkün görünüyor ama en azından ben şimdilik bu konuya şüpheyle bakmaya devam edeceğim. Hangileri bu kültürler? Kabul edelim ki biri Sredniy Stog, diğeri de Yamnaya kültürleri grubu. Yani MÖ 5. binden 2. binin sonuna kadar giden geleneklerle temsil edilen bir süreç. Bu kültürleri yaşayanların nece konuştuklarını biliyor muyuz? Elbette bilmiyoruz. Bu durumda Afanas'yev kültürünün paydaşı yeni yerleşmecilerin de nece konuştuklarını bilmemiz mümkün değil. Belki tahmin edebiliriz. Onların Proto Hint-Avrupaca konuştuklarını düşünmemize bir engel yok. Zaten iddia edilen de odur. Buna karşılık Proto Hint-Avrupalı dil diye öne sürülen bu formülün akademik dünyada da gerçek-dünyada da karşılığı yoktur. Rus ve Batılı araştırmacılara göre Afanas'yev kültürünün yeni yerleşmecileri yuvarlak deyimle Hint-Avrupalı halklardır. Kendi varsayımlarına göre yeni yerleşmeciler Proto Hint-Avrupaca konuşuyorlardı. Bu hangi dilin adıdır? Bugüne kadar hiç olmamış, konuşulduğuna dair en ufak bir iz bulunmayan kurmaca bir dildir. Proto Hint-Avrupaca kâğıt üzerinde bir tasarımdır. Ama o ki antropolojik özelliklerine bakarak bu insanların illa ki bir dil konuşmasını belirlememiz gerekiyor, buna 'arkaik İranca", 'arkaik Rusça' ya da arkaik filanca-Avrupa dili diye bir somut öneri ile yaklaşmamız gerekir. Aslında Proto Hint-Avrupaca denilen şeyin de karşılığı olacaklar bu dil tanımları. Bunlar değil

de Proto Hint-Avrupaca denilince daha etkili olacağı düşünüldüğü kesin. Her neyse. Ne şekilde olursa olsun öneri kurgudan, tahminden öteye gitmeyecektir.

Başka bir taraftan bakalım: Yerli Altaylı halkların konuştukları dilin, okumakta olduğunuz bu kitaptan bağımsız bir biçimde arkaik Türkçe olduğunu kâğıt üzerinde ileri sürelim. Bu mantıklı bir öneri olur. Aynı topraklarda, ya da şöyle ifade edelim, Altay ve Yenisey'in Krasnıy Yar, Karasuk, Beltırı, Kopyoni gibi Afanas'yev buluntu yerleri içinde, belki bir kaç on metre yanında eski Türk döneminin yazıtlarını, onların kurganlarını, taşbabalarını bulabiliriz. Kültürel bağlantılar teorik olarak bile tanımlanabilir özelliklere sahiptir. Bundan sonrası arkeologun işidir. Buna karşılık *falanca dili konuşuyordu* diye tanımlamak isteyeceğimiz kültür gruplarının çevre kültürleriyle birinci dereceden bağlantılarını gösteremiyorsak, iddialarımızı istediğimiz kadar pahalı kitaplara, gösterişli konferanslara yansıtalım, pahalı laboratuvar analizleriyle göz boyamayı sürdürelim, akademik ve gerçek dünyada kesinlikle karşılıkları olmayacaktır. Eğer önyargısız yaklaşmayı denersek, bin yıldan fazla bir zaman iç-içe, barış içinde yaşamış iki farklı etnik halkın ortak bir iletişim dili geliştirmiş olduğu sonucunu çıkartırız. Gerçekten böyle ise konuşulan dil ya yeni yerleşmecilerinki olacaktı ya da yerli Altaylı halkların kendi dilleri. Belki de ikisinin de kısmen kullanıldığı yeni ortak bir dil. Çünkü süre o kadar uzun ki. Arkeolojik kültürü 'baskın dil' belirlediğine göre bu bin yılın sonunda paydaşlardan birı yani yeni yerleşmeciler asimile oluyor. Zaman içinde en ufak bir iz bırakmadan tarihin kara deliklerinde kayıplara karışıyordu. Yerli Altaylı halkların kültürü Okunyev ise izleyen yıllarda özellikle sanatının doruklarına ulaşırken hem bölgenin insan nüfusu tamamen yerli Altaylı özelliklere doğru evriliyor hem de kültürde kırılmalar asla meydana gelmiyordu. Bu durumda Afanas'yev-Proto Okunyev/Okunyev ortak kültürü

evresinde hangi dilin belirleyici rol üstlendiğini önerirsek doğru olur, onu okuyucuya bırakıyorum. Bu, tıpkı en yakınımdaki örnekte olduğu gibidir: Anne tarafımın Kuzey Kafkasyalı insanları, Türkiye'de iletişim dilini Türkçe üzerinden oluşturmak durumunda kalmışlardı.

Ünlü Sovyet arkeolog M.P. Grayznov'a göre Okunyev ile Afanas'yev kültürü arasında bir bağlantı yoktur[84]. Bu iki grubun mezar biçimleri, buluntuları ve mezarlarda ele geçirilen iskeletlerin fiziki tipleri arasında herhangi bir benzerlik, devamlılık tespit edilmiş değildir. Bu hüküm doğrudur. Bize yıllardır örneğin Pazırık mezarlarında bulunan iskeletlerin beyaz insanlara ait olduğu söylendi. Bu tür antropolojik malzemeyi müzelerde ele geçirerek incelemek çok da kolay değildir. Meslektaşlarımızla yaptığımız sohbetler sırasında bu konuda basit sorularımız bile çoğu zaman yanıtsız kalabilmektedir. Ama sonunda Pazırık insanının beyaz insan olmadığını, diğerleri gibi Mongoloid özellikler yansıttığını yeni yapılan kazılarda bulunan iskeletlerden anladık. Yani Pazırık insanı, yıllardır iddia edildiğinin tersine, beyaz insan değildir. Bu gerçeği buradan bir kez daha altını çizerek vurguluyorum. Dolayısıyla işimize gelir ya da gelmez, Afanas'yev insanının 'beyazlığı' konusunda da şüpheler daima olmuştur. Her araştırmacı kendi kazılarının sonuçlarına bakarak fikir oluşturmuştur. Biri Afanas'yev mezarlarındaki insanların tamamı *beyaz Avrupalı* diye fikir beyan ederken bir diğeri gene kendi bulgularına göre iskeletlerin yerli Altaylı (T-AF) özellikler gösterdiğini iddia etmiştir. Bu durum bir süre böyle gitmiştir. Antropolojik araştırmaların da neredeyse bütününe yakın bir bölümü gene kendi seçtikleri malzemeye göre non-Mongoloid *beyaz Avrupalıları* işaret etmiştir.

[84] Grayznov 1969, 51.

Yeni araştırmalarda[85], yeni yerleşmeci Afanas'yev halkının antropolojik yapısının yerli Altaylı Okunyevlilerden gerçekten farklı olduğu ve buna bağlı olarak Afanas'yevlilerin belki de Okunyevlilerden farklı bir dil konuştuğu ileri sürülmüştür[86]. İskeletlerin fiziki analizlerine bakılarak Afanas'yev insanının beyaz tip özellikleri taşıyor olması nedeniyle Hint Avrupalı ırkı temsil ettiği düşünülüyor. Bu iddia çok da yerinde olabilir. Afanas'yev halkı başka bir yerlerden gelmiş olabilir. Hint-Avrupalı dil ailesinin üyesidir de denilebilir. Ama burada çok kalıcı olamayan bir kültürden bahsediyoruz. Böyle bile düşünsek belli ki asimile olmuş ve yerel halkın dilini ve kültürünü benimsemiş de olabilirlerdi. Bunu net olarak bilmemiz mümkün değil. Çünkü Afanas'yev kültüründen günümüze çok fazla şey kalmamış. Ama çelişkiye bakın ki bir yandan Afanas'yevliler Hint-Avrupa kökenli oldukları ileri sürülürken diğer yandan da Mongoloid özellikler yansıtan Okunyevliler de Hint-Avrupa halklarının bir parçası olarak görülüyordu[87]; Hem beyaz ırkın insanı hem de yerli T-AF insanı Minusinsk'te *İndo*-Aryanca konuşturuluyordu.

Baştan alıyoruz: İddialara göre beyaz Afanas'yevliler Mongoloid Okunyevlilerden farklı dil konuşuyor. Gene iddialara göre her iki kültür de İndo-Ari halkları temsil ediyor.

Yazarların kafaları karışık. Elbette olur. Çünkü her kültürü, her ırkı, her önüne geleni İndo-Ari yapma arzusuna sınır konulmaz ise sonunda işin içinden çıkmak mümkün olmaz.

Kültürel anlamda ortak mezarlar düzenleyecek kadar iç-içe olan, yan yana yaşayan halkların farklı diller konuşuyor olduğunu

---

[85] Sokolova 2012a; Sokolova 2008; Lipskiy ve Vadetskaya 2006a, 9 vd.; Lipskiy ve Vadetskaya 2006b, 73 vd.; Sokolova 2012b, 437.

[86] Karş. Gryaznov 1969, 50-51.

[87] Gryaznov 1969, 50-51.

düşünmek belki de mantıklı değildir. Üstelik bu halklar aynı yaşam alanında barış içinde yaşamış, doğal olarak karışmış ve bu süre içinde cılız bile olsa ortak arkeolojik kültür geliştirmişler[88]. Okunyev kültürünün, yukarıda verilen coğrafya içinde uzak çevre kültürlere kesinlikle kapalı bir gelişim izlediği gerçeği bu noktada vurgulanmalı, Güney Rusya stepleriyle Orta Yenisey arasında uzanan binlerce kilometrelik alanda özgün Okunyev kültürüyle ilgili tek bir somut ize rastlanmadığı unutulmamalıdır. Bu şu demektir: Okunyevliler Minusinsk havzasına, Altaylara bir başka yerden gelmediler. Onlar bölgenin en eski otokton halklarındandı. Kültürü ilk tanımlayan ve adını koyan Gleb. A. Maksimenkov'un ifadesiyle

"...onlar Altayların tayga avcılarıydı..."[89].

Sayan-Altay'ın Okunyev sanat eserleri tekildir. Kendi coğrafyasının çok uzaklarında gelişen kültürlerle hiçbir ilgisi yoktur[90]. Hatta tam tersine Okunyev kültürüne ait izlerin zaman içinde Asya'nın çok geniş alanlarını nasıl ele geçireceğine tanık olacağız. Eğer Okunyev kültürü M.P. Gryaznov'un[91] iddia ettiği gibi *İndo*-Ari halklarından idiyse neden Afanas'yevlilerden dilleri, arkeolojik verileri, ölü gömme âdetleri ve iskelet yapıları farklı olabiliyor? A.P. Okladnikov'un bildirdiği gibi Okunyev halkı kesinlikle İndo-Ari/beyaz Avrupalı değildi. Yazarın kullandığı deyimle *"...bu yeni halk grubu Mongoloid"* idi. Bölgede izleyebildiğimiz arkeolojik kültüre dair tipik belgeler çokluğu bu genellemeye karşı değildir.

MÖ 6. bin Yenisey-Lena Neolitik kültürleri bu konuda bizim en erken çıkış noktamızdır. Mevcut arkeolojik belgelerin

---

[88] Lazaretov 1997: 19 vd, Lev. XVII-XXIII; Podol'skiy 1997: 113 vd., Res 7.

[89] Maksimenkov 1975.

[90] Leont'yev vd. 2002; Leont'yev vd. 2006.

[91] Gryaznov 1969, 50-51.

niteliklerinden, en erken tarihlerden beri bölgede mevcut etnik yapının ve gelişen özgün sanat anlayışının yabancı unsurlarca etkilenmediğini anlamamız mümkün. Hatta tam tersine Okunyev sanatının çevre kültürler üzerinde etkilerini tartışıyoruz. Kültürün bir yandan Çin'in Merkezî Ovalarına diğer yandan İndus vadisine hatta Trans Himalayalara, Tibet'e kadar ulaştığını artık biliyoruz. Okunyev sanatını yaratan halkların kökenlerinin Türk-Altay kültür birliğine dayandığından şüphemiz yoktur. Türk-Altay kültürünün temelini teşkil eden 'Arkaik Yenisey-Lena Dili' olduğunu dikkate alırsak Okunyev kültürü uzantılarından birinin ara dönemlerdeki küçük kopukluklara rağmen Klasik Türk Dönemine çıkabileceğini elbette düşünebiliriz.

Yenisey-Lena bölgesinin Neolitik Ust' Belaya kültürü ile Okunyev kültürü arasında bağlantılar kurabiliyoruz[92]. Okunyev ile Karasuk arasında da aynı şekilde. Karasuk ile Tagar, Tagar ile Taştık kültürleri arasında çok yönlü bağlantılar zaten kurulabilmektedir. Bunlara karşılık, iddia ediliyor ki Afanas'yev kültürü ile onun ardılı Okunyev kültürü arasında bağlantı yoktur. Şimdi bir de ünlü Sovyet arkeoloğu A.N. Bernştam'ın şu sözlerine kulak verelim:

> '...Erken Taştık masklarında izlediğimiz kafatasının anatomisi ve yüz detayları, tamamen Afanas'yev mezarlarından gelen kafataslarını çağrıştıran fiziksel özellikler yansıtırlar. Başka bir ifadeyle Dingling tiplerini yaratanlar Afanas'yevlilerdir...'[93].

---

[92] Sokolova 2007.

[93] Bernştam, History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan from most ancient times to the Mongolian conquest Chapter 1: Formation of cattle breeding economy in Yenisei and ethnogenesis of Dinlins. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/btn_Archeology/BernstamCh1KarasukCultureEn.htm.

Yolumuzu bu noktada aydınlatmak için A.N. Bernştam'ın 50 yıl önceki koşullarda sarf ettiği sözlere ihtiyaç duymadığımız kesin. Ama şu da bir gerçek, dün Sovyetlerin en iyi bilimcisi ödülüne layık görülen, bugünse adına bilimsel toplantılar düzenlenecek kadar saygın, dolayısıyla tespitlerine güvenmemiz gereken bir bilim insanıdır A.N. Bernştam. Onun sözlerine burada çalışmalarımıza küçük bir katkı olsun diye yer verdik. A.N. Bernştam belli ki kazılarında kültürün sadece yerli Altaylı paydaşlarına ait Mongoloid iskeleti tanımlamış. Oysa her Afanas'yev kurganlığında en az bir beyaz insan iskeletinin mevcudiyeti söz konusudur.

Minusinsk havzasında arazi çalışmaları başta olmak kaydıyla, malzeme üzerinde araştırmalar yürüten ve bölgenin çalışanları ile yıllardır yüz yüze bu konuları tartışmış olan ben hariç herkes Afanas'yev kültürünü Güney Rusya steplerinden alır, getirir ve Altaylara ve Yenisey'e yerleştirir. Bununla da kalmazlar, onları belli bir süre sonra (MÖ geç 3. - erken 2. binler) Tarım Havzasına (Doğu Türkistan'a) gönderirler. Varsayım bunu gerektiriyor çünkü. Onları o noktada, MS 6. yüzyıldan daha erkene gitmeyen bir dil olan Toharca konuşturup Hint Avrupalı yaparlar[94]. Ünlü Tarım havzası mumyalarının 'sahipleri' olan halklardan, özetle, yabani atı dağda yakalayarak yiyen, birkaç ailelik ilkel köylerde yaşayan, madenciliği doğal bakırı taş çekiçlerle döverek süs eşyası ve en fazla bıçak benzeri alet yaparak işlemekten ibaret olan Sayan-Altay'ın küçük Afanas'yevli gruplarından söz ediyoruz. Varsayıma göre bu halklar bir süre sonra Tarım havzası gibi çok farklı bir coğrafyaya gidiyor, orada her türlü dokuma işlerini, madenciliği, her türlü uygar faaliyeti nasıl olup da zaten biliyorlarsa, Tarım havzasının 'cahil halkına' öğretiyorlar. Varsayımlarda anlatılanlar bu gibi şeyler çünkü. Ve ölülerini hiç bilmedikleri biçimlerde, Sayan-Altay'daki

[94] Mallory ve Adams 1997, 4 vd.

uygulamalardan tamamen farklı şekilde, çölün kumlarına defnediyorlar. Bunlar akıl alır gibi değil. Bilimsel çalışmaların yöntemleri bunlar değildir. Sonuçta Tarım havzası mumyaları dediğimiz kalıntılar o iklimin yerli kültürlerini yansıtır. Bu kültürel yapının Hint-Avrupalı denilen unsurlarla hiçbir ilgisi yoktur. Tarım Havzası Tunç ve Demir Çağı kültürleri doğrudan Altayların Tengrici kültürel geleneklerine bağlıdır. Bilmeyenler de bu arada Tarım havzası mumyalarının ne şekilde Hint-Avrupalılara ait edildiği konusunda burada kısaca bilgi sahibi olsunlar[95].

Afanas'yev insanının Hint Avrupalılığı, geç dönemlerdeki hareketleri ve geleneklerini Tarım havzasına sözde yaptığı yolculuktan hemen sonra nasıl aniden unutup bambaşka bir sosyo-kültürel kimliğe büründüğü oranda mantıklı ve gerçektir.

Koca Avrasya'da bunca araştırmacının savunduğu bütün bu iddialara bir kişinin karşı çıkışı elbette 'değersiz' olabilir. Doksan dokuz kişi aynı şeyi söylüyor da bir kişi karşı görüş iddia ediyorsa, karşı görüş sunan yanlış yoldadır. Ben de böyle bir duruma dışarıdan tanık olsam oyum elbette hiç şüphesiz 99'luk çoğunluktan yana olurdu. Ama Hint Avrupacılık ile ilgili söyleyeceklerim bunlardan ibaret değildir.

Aşağıda verdiğim Afanas'yev Kültürü ile ilgili notlar gene A.N. Bernştam'a aittir:

> "...Afanas'yev mezarları genellikle tek birey içerir. Buna karşılık kimi zaman kadın ve çocuk ya da kadın, erkek ve çocuklardan oluşan aile mezarlarına rastlanır. Genel anlamda az buluntu veren mezarlarda kilden ve taştan kaplar, bakırdan, evcil ve vahşi hayvanlara ait kemiklerden aletler bulunmuştur. Buluntuların niteliği Afanas'yev kültüründe alet yapımının ilkel aşamada olduğunu gösteriyor.

[95] Kurmaca hakkında geniş bilgi için bak Mallory ve Mair 2000.

Seramik kap yapımında da durum aynıdır. Yumurta dipli kaplar Afanas'yev seramiğinin değişmez kap şekillerindendir. Kaplar ilkel yöntemlerle düşük hararetli koşullarda fırınlanıyordu. Maden kullanımı Afanas'yev kültüründe yok denecek kadar zayıftı. Sadece taş ve kemik aletler kullanılarak yürütüldüğü anlaşılan madencilik faaliyetleri bakır madeni ile sınırlıydı. Doğal bakır kullanılan tek madendi ve düşük ısıda ısıtılıp dövülerek biçimlendiriliyordu, tunç ise henüz bilinmiyordu. Maden filizi arıtma, ergitme, bronz alaşımı, döküm gibi ileri teknoloji gerektiren faaliyetler Afanas'yev kültürüne tamamen yabancıydı. Besici çoban Afanas'yevlilerin mezarlarında çokça evcil koyun kemiği bulunmuştur. Buna boğa ve at kemiklerini de ilave edebiliriz. Bu hayvanların günlük üretimde, taşımacılıkta kullanılıp kullanılmadığını gösterecek bir kanıta ('yazarımız binek atından ve at çekimli tekerlekli arabalardan söz ediyor') henüz rastlanmış değildir. Muhtemelen bu hayvanlar henüz besin maddesi olarak evcil tutuluyor ve tüketiliyordu. Hayvan besiciliği yanında bölgedeki tayga önlerinde kendilerine uygun yaşam alanları bulabilen geyik, mus, yabani öküz, tilki, su kuşu gibi pek çok zengin hayvan türü de avlanmak suretiyle değerlendiriliyordu. Buluntular arasında yer alan balık kılçığı artıkları ve kemikten yapılma oltalar balıkçılığın tüketim ekonomisine önemli ölçüde katkı sunduğunu anlatmaktadır..."[96].

Şimdi de bir başka saygın eski Sovyet araştırmacı[97] M.P. Gryaznov'un aynı konudaki ifadelerine bakalım:

---

[96] Bernştam, History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan from most ancient times to the Mongolian conquest Chapter 1: Formation of cattle breeding economy in Yenisei and ethnogenesis of Dinlins. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/btn_Archeology/BernstamCh1KarasukCultureEn.htm

[97] Gryaznov 1969.

> "...Afanas'yev mezarları az miktarda mezar buluntuları ve ölü hediyeleri vermektedir. Burada gözlemlenen şeyler görmeye alışık olduğumuz türden değildir. Mezarda, keçi, at, koyun gibi evcil hayvanların yanı sıra bizon, geyik, tilki, sincap hatta balık (turna) gibi yabanıl hayvanlara ait kemikler gözlemlenmiştir. Afanas'yev insanının diyetinin evcil ya da yabanıl hayvan etine bağlı olduğunu açıkça görüyoruz. Afanas'yev mezarları buluntuları arasında alet, araç-gerece oldukça seyrek rastlanır. Sahip olduğumuz her şey, perdahlanmış kimi taş baltalar, dilgiler, eziciler ve öğütücülerdir. Seyrek olarak, taş ok ucuna rastlanır. Afanas'yev mezarları, bakır iğne, küçük bıçak, delici ve olta gibi küçük taş buluntular içerir, bunların sayıları oldukça sınırlıdır..."[98].

Görünen o ki ifadeler birbirini destekliyor. Hem ifadeler tamamen kazı raporları temeline dayanıyor hem de söylemler ciddi iki ünlü araştırmacıya ait. Her iki ünlü yazarımızın bir başka örtüşen söylemleri bu kez, Afanas'yev Kültürü, Güney Rusya'nın İndo-Ari Yamnaya Kültürünün Doğuya göç eden uzantılarından birini temsil eder, içeriğindeki ifadelerle anlam kazanıyor[99].

Yazarlarımızın anlatımlarına bakılırsa Afanas'yev halkı, henüz düz zemine oturtmaya müsait olmayan kaplarını bile anca ateşin közüne oturtarak kullanan, alet yapımında usta olmayan, hâlâ yabani hayvan etiyle beslenmeye devam eden, madeni işlemesini bilmeyen ve çok az alet-edevat ile hayatı sürdürmeye çalışan hayli ilkel bir topluluk olarak tanımlanıyor. Ve bu ilkellik diğer Rus

[98] Gryaznov 1969, 49 vd.

[99] Hemen unutmadan ilave edelim, İndo-Aryanca ile İndo-İranca Hint-Avrupa kavramı içinde farklı dil ve kültür gruplarını tanımlayan terimlerdir, buna rağmen Afanasyev halkları, sık sık hem ilkiyle hem de ikincisiyle ilişkilendirilir. Bu durum, kontrolsüz Hint Avrupacı varsayımların içine düştüğü daha alt kategorilerdeki çelişkilerden sadece birini oluşturur.

meslektaşlarımız gibi izole yaşam alanının dışa kapalı yapısına bağlanıyor. Buraya kadar doğrudur. Çünkü buluntular gerçekten bu yönde bilgi yansıtmaktadır.

Gelelim Afanas'yev halkının İndo-Ari'liğine. Bu tanım kapsamındaki Hint-Avrupalı halkların genel özellikleri şu şekilde verilir: Göçebe idiler. MÖ 4. binlerde atı çoktan ehlileştirmişlerdi. Ata çok iyi binerlerdi. Atlı arabaları ile tüm Asya'yı Hindistan'a, Çin'e kadar kat etmişlerdi. İyi madencidirler. Ural madenlerinin denetimi onların, Hint-Avrupalı olarak ilan edilen Yamnaya, Sintaşta ve türevleri, Andronovo vs. gibi kültürlerin elindedir. Atlı arabalarıyla ünlü Hint Avrupalılar gittikleri her yeri alt üst eden, kasıp kavuran agresif savaşçılardır[100].

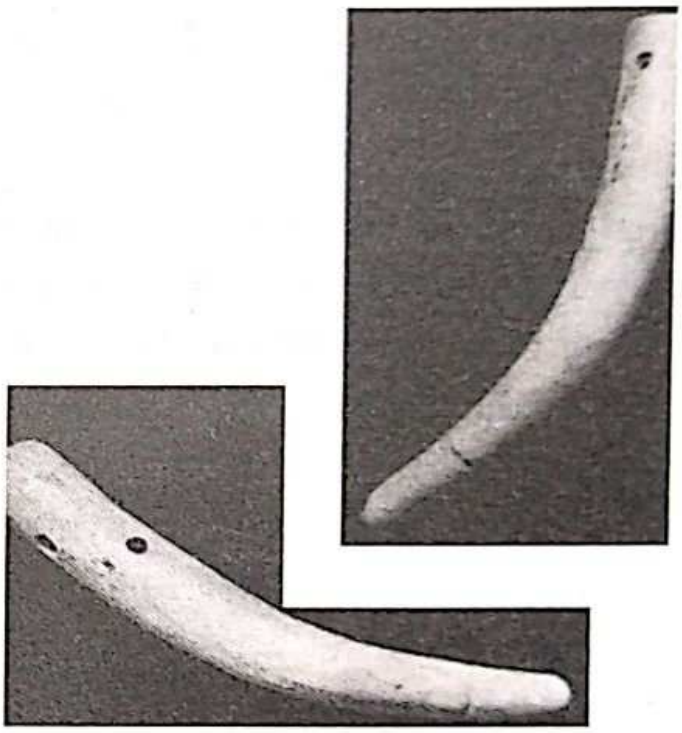
Bir kere Afanas'yev halkı, içinde bulunduğu koşullarda belli ki zar-zor yaşamını sürdürüyor, birkaç ailelik küçücük ilkel köylerde kıt-kanaat geçimlerini sağlıyordu, dersek doğru olur. Bu mütevazı insan topluluklarının örneğin at yetiştirmeyi, ona binmeyi bildiklerini zannetmiyorum. Çünkü Afanas'yev mezarlarında ele geçen buluntular arasında at gemi ile ilgili bir nesneye rastlanmamıştır. At geminin bir parçası olduğu ileri sürülen geyik boynuzundan yapılma tekil nesnelerin ise ata binme ile ilgili bir parça olmadığı, atların en erken evcilleştirilmesi, ata binmenin tarihi gibi konularda yapılan son araştırmada ifade edilmiştir[101]. Afanas'yev kültüründe sadece birkaç parça ile temsil edilen bu boynuzdan nesneler (Res. 5)[102] alet olarak tanımlanmalıdır ve at gemi ile ilgileri yoktur. Kazılarda konuyla ilgili tek bulgu olan at kemikleri ise halkın bindiği değil ama dağlardan yakalayıp yediği yabani atlara

[100] Mallory ve Adams 1997.

[101] Güneri 2016; Güneri 2017.

[102] M.P. Gryaznov'un Güney Sibirya'da yaptığı kazılardan elde edilen geyik boynuzundan iki nesne (fotoğraf 2017'de yaptığımız İİMK arşiv çalışmaları sırasında alındı).

ait olmalıdır. Üstelik kültürün değil atı arabaya koşarak çevrede kaos yaratmaya, atı ehlileştirip onun sırtına binmeye bile mecali yoktur. Onlardan geriye kalan belgelerden anlaşılan budur. Bu durumda 'atlı arabalar' konusuna hiç girmesek daha iyi olur. N.A. Bernştam'ın son satırlarda yer alan bu noktadaki açıklamalarına tekrar göz atmak yeterli olacaktır.

Res. 5

Tunç Çağları boyunca "*...bölgede kullanılan iki milyon ton Ural bakırının kaynaklarını kontrol eden bölgesel madenciler...*"[103] şeklinde tanımlanan Hint-Avrupa kökenli halklar ile özdeşleştirilen Afanas'yevlilerden söz ediyoruz. Afanas'yev'in mütevazı halkının madenciliği, dağda gezerken tesadüfen ele geçirdiği doğal bakır, bir de meteor demirini, becerebildiği ölçüde, düşük ısıda taş aletler kullanarak dövmek suretiyle kendine kimi süs eşyaları, tel, en

[103] Parpola 2004-2005, 3 vd.

fazla bir bıçak yapacak kadardır. Ve görünen o ki bakır madeninden ibaret olan bu nesnelerin sayısı da M.P. Gryaznov'un ifadesiyle çok sınırlı sayıdadır[104].

Okunyev-Afanas'yev arasında paralellikler kurmakta zorlanıyoruz. Okunyev kültürü Afanas'yev kültürünün bir devamı değildir. Çünkü her iki kültürün aynı coğrafyada bir süre paralel yürüyüşlerine tanık oluyoruz. Beyaz Afanas'yevli halkların tarihi diğerine göre biraz daha erken olabilir diye düşünülebilir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü Afanas'yev'in yabancı paydaşları Altaylara geldiğinde karşılaştıkları halklar Okunyevlilerin atalarıydı yani kendileriydi. Erken Okunyev'in Uybat kurganlarından alınan karbon örneklerinin C14 analizlerinin verdiği en erken tarih MÖ 2300'lerdir. Buna rağmen Okunyev kültürünün daha erken bir evrede var olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Oysa erken Afanas'yev mezarlarındaki Okunyev bulgularının da tarihi en az Afanas'yev kültürünün erken tarihlerine uygun olması gerekiyor. Afanas'yev kültürünün erken tarihi C14 analizlerine göre MÖ 3700'lerdir. Diğer taraftan Okunyev yerel Sayan-Altay kültür zincirinin organik bir parçasıdır. Petroglifler ve arkeolojik malzemenin tanıklığında bölgesel Neolitik kültürlerle yakın ilişkileri söz konusudur[105]. Dolayısıyla Afanas'yev kültürü evresi Türk-Altay kültürü zincirinin 'kırık halkası' değildir. Türk-Altay yerel kültüründe kırık halka niteliğinde yabancı etnik unsurlara neredeyse Orta Çağlara dek ya kesinlikle açık olmayacaktı ya da eğer olmuşsa bile, muhtemel yabancı etkiler mevcut dominant yerli kültürün içinde uzun süre yaşayamayarak asimile olup bitecekti. Tıpkı Afanas'yev kültürünün yeni yerleşmecilerinin bir süre sonra hem antropolojik dizi olarak hem de arkeolojik dizi olarak asimile olacakları gibi.

[104] Afanas'yevskiy Sbornik 2010; Afanas'yevskiy Sbornik II 2012.

[105] Karş. Gryaznov 1969, 51 vd.; Sokolova 2007.

Sonuç olarak, Afanas'yev Eneolitik kültürü kısmen bir Sayan-Altay kültürüdür. Bu kültürün kökleri asıl anayurt olan Yenisey-Lena bölgesinin Neolitik kültürleri içindendir. Afanas'yev beyaz paydaşlarının kullandıkları yumurta dipli kaplarının geldiği yer de Güney Rusya değil Yenisey-Lena Neolitik kültürleridir. Yenisey-Lena kültürlerinin kökleri ise aynı hayat alanının Geç Üst Paleolitik yerli kültürlerine bağlanmaktadır. Genetik araştırmalar Yenisey-Lena Geç Üst Paleolitik kültürlerin hem bölgesel hem uzak mesafe gelişimleriyle ilgili olarak nasıl bir yol izlendiği konusunu içermektedir. Yenisey-Lena erken kültürleri içinde geliştiği anlaşılan yerli Altaylı Eneolitik Afanas'yev kültürü içinde aktif rol üstlenen Okunyev kültürü görünen o ki dışarıdan gelen non-Mongoloid halk grupları ile bir kültür sürecinin paydaşı olmuş, bin yıllık bir süre bu paydaşlık devam etmiş, sürenin sonunda beyaz insanlar asimile olurlarken Okunyev kültürü yeni bir evreye girmiş, Türk-Altay kültürü içinde gene bir yabancı kültür unsuru olan Andronovo ile bazı coğrafyalarda karşılaşmış nihayet Karasuk kültürü geleneklerine kadar yaşamını devam ettirmiştir.

ENEOLİTİK-NEOLİTİK KÜLTÜRLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Türk-Altay kültür çevresinde Okunyev kültür süreci hem öncesi hem sonrasındaki yerel kültürlerle uzak bağlantıları nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Taştık kültürüyle arasında en az bin yıl zaman olmasına rağmen ilginç ölü gömme âdetleri ile iki kültür arasında gerçek köprüler kurmamız mümkün olur. Yukarıda bu konuyu inceledik. Kültürün bu kez öncesindeki erken bağlantılarına değineceğiz ve bağlantılar kültür köprülerinin kurulup kurulamayacağına imkân tanıyor mu, onu sorgulayacağız.

Erken Okunyev kültürü komplekslerinden alınan örneklerin C14 tarihlemelerini (MÖ 2300'ler) bir kenara bırakalım, kültürün bölgedeki varoluş tarihi Afanas'yevinkiyle aynıdır hatta daha da erkendir. Afanas'yev kültürünün yeni yerleşmecileri MÖ erken 4. binlerde Altaylara ulaştıklarında Altaylı yerli kültürlerin temsilcileri ile karşılaştılar. Bu temsilciler Okunyevlilerin Neolitik Çağlardaki öncülleri Proto Okunyevlilerdi. Yani bölgenin yerel Neolitik kültürlerinden. Son çalışmalar, Okunyev kültürünün köklerinin Yenisey-Lena kültür bölgesinin Kuzeyinden akan Angara nehrinin kollarından 'Belaya nehri'nin kaynağındaki Ust'-Belaya diye adlandırdığımız Neolitik kültür merkezidir.

Pek çok araştırmacıya göre Eneolitik Çağın Afanas'yev kültürünü asıl yaratanlar yerli Altaylılar değildir. Onu yaratanlar Altaylara dışarıdan gelmiştir. Yaygın inanış bu yöndedir. Bu 'hüküm' doğrudur. MÖ 4. binden itibaren Altay dağları bölgesi başta olmak üzere Güney Sibirya toprakları, uzun kafalı beyaz insanların mevcudiyetine tanık oldu. Bu tip insanlar ilk başta ne kadarlardı daha sonra ne kadar oldular bunun hesabını tam olarak yapamıyoruz. Ama bildiğimiz başka bir şey var. Beyaz adamlar burada yalnız değildi. Bölgeye geldiklerinde Altaylarda yerli Neolitik kültürün sonunu yaşayan insanlarla karşılaştılar. Sayan-Altay'daki mevcut kültürü yaşayan halkların, Doğudaki Angara-Baykal ya da daha genel bir ifade ile Yenisey-Lena Neolitik kültürleriyle genetik bağları vardı. Çünkü Okunyev halklarının seramik gelenekleri o bölgenin gelenekleriyle uyumludur. Bu uyum her iki kültür coğrafyasını birbirine bağlamaktadır. Yani Afanas'yev beyaz halklarının Altaylara geldiklerinde karşılaştıkları insanlar Sayan-Altay'ın Proto Okunyev Neolitik halkları idi. Proto Okunyevliler beyaz insanlarla birlikte Afanas'yev kültürünü MÖ 4. binin sonundan MÖ 3. binin ikinci yarısına kadar birlikte iç-içe yaşadılar. MÖ 3. binden itibaren

yabancı beyaz insan grupları yerli Okunyev halkları içinde yavaş yavaş yok olmaya yüz tuttu. Yerli Altaylı popülasyon içinde bir süre sonra bu insanlardan eser kalmadı. Proto Okunyev kültürü ile Okunyev kültürü arasındaki bağlantıları en iyi seramik malzeme üzerinden izliyoruz. L.A. Sokolova bu konuda uzun bir süreye yaydığı araştırmalarını büyük ölçüde seramik üzerinden yürüttü. Ulaştığı sonuçlar ilginçtir. Okunyev halklarının kullandığı seramiğin yapım teknikleri, özel formları ve bezeme gelenekleri Yenisey-Lena Neolitik kültürlerinden geldiğini inandırıcı kanıtlarla ortaya koydu.

Okunyev kültürü uzmanı L.A. Sokolova Okunyev kültürünün kronolojik evreleri hakkında son yıllarda önemli şeyler yazıyor[106]. Genel anlamda erken ve olgun Okunyev olarak kabaca iki ana evrede incelenen kültür, yazarın son çalışmalarıyla birlikte hem mezar kompleksleri hem de seramik üzerinden yürütülen çalışmalarla ayrıntılı dört evrelik bir kronolojik tabloyla açıklandı. İş bununla da kalmadı, Okunyev kültürünün köklerinin kaynağı konusuna çok isabetli kültür alanları önerildi. Bu önerileri bizim Türk-Altay kültürünün kökenleri hakkında ileri sürüşlerimizi destekliyor olması bakımından doğal olarak önemli buluyorum ve burada tartışmayı gerekli görüyorum.

Doktorasını Okunyev kültürü üzerine yapmış olan L.A. Sokolova Minusinsk havzasında Okunyev kültürünü temsil eden toplam 75 Okunyev kurganında yer alan 440 mezarın kazılarından elde ettiği malzemeyi değerlendirdi. Bu mezarların 330 adetinde definler yerli Altay geleneğindeki taş sandık mezarlara, 110'unda ise doğrudan toprağa yapılmıştır. Mezarlarda 37 kurgan çiti içinde toplam 750 kadar iskelet ele geçirilmiştir. Bu toplamın üçte biri 5 yaş altı çocuklara aittir. Kurganların 41'inin çitleri yerli

[106] Sokolova 2007; Sokolova 2009; Sokolova 2012a; Sokolova 2012b.

Altaylı Okunyev kültürünün geleneklerine uygun olarak kare biçimindedir. Bunun 37'si Tas-Hazaa gömme 2 ve 4; Karasuk-VIII gibi doğrudan Okunyev kültürü gömmelerini, diğer 4'ü ise Okunyev-Afanas'yev ortak gömmelerini içermekteydi. 15 kurganın çitleri daireseldi. Afanas'yev-Gora gömme 6 ve 26; Kamışta; Beltırı 6 gömme 5 ve 24; Moyseyha 5 ve 24; Letnik-VI gömme 3 ve 37 gibi merkezlerde görülen dairesel çitli kurganlar Afanas'yev döneminden kalan geleneklere uygundu. Buna karşılık Krasnıy Yar-II gömme 2, 3 ve 4; Beltırı gömme 6; Uybat-Hulgan kurgan 2'de görülen beş dairesel çitli kurgan sadece Okunyev malzemesi içermekteydi. Mezarların 14'ünde tekil gömme vardı[107].

L.A. Sokolova Ulan-Hada, Ust'-Belaya, Nijneye Seradkino, Unyuk, Nyaşa gibi Sayan-Altay ve Yenisey-Lena bölgelerinin Neolitik merkezlerinden gelen 2.000 kadar tam ve parçalar hâlinde seramik kapların formlarını, üzerlerindeki bezeme modellerini, kapların yapım tekniklerini inceleme imkânı bulmuştu[108]. Yazarımız Uybat, Verh-Askiz, Çyornovaya VIII ve Sıda V gibi kurgan komplekslerinden gelen seramik malzeme üzerinde ayrıca MBS-9 (X28) mikroskobik analizler de gerçekleştirmiştir[109].

L.A. Sokolova'ya göre, üst üste yapılmış Okunyev gömmelerinin[110] dikkatli bir analizi kültürün 4 kronolojik evreye ayrıldığını bize göstermektedir[111]. Okunyev kültürü ile Neolitik kültürler arasındaki ilişkiler de bu evre malzemesi üzerinden yapılmıştır.

En erken Okunyev buluntu merkezi Uybat'tır. Uybat III gömme 1'deki kolektif definler en erken Okunyev dönemini temsil eder. Soyguncular tarafından daha önce kurcalanmış olmasına rağmen

---

[107] Sokolova 2007.
[108] Sokolova 2007.
[109] Sokolova 2007.
[110] Güneri 2024.
[111] Sokolova 2007, 42.

kurganda çok sayıda seramik malzeme ele geçmiştir[112]. Buradaki erken Okunyev kaplarındaki stilin Altaylı Neolitik Unyuk kompleksi ile Angara nehri vadisindeki Neolitik Ust' Belaya komplekslerine ait yumurta dipli kaplarla aralarında ilişkiler olması gerekiyordu[113].

Okunyev kültürü ile gerek Sayan-Altay gerekse Yenisey-Lena Neolitik kültürleri arasındaki bağlantılar seramik üretimi teknolojisi, seramik formları ve bezeme modelleri üzerinden şu şekilde kurulabilmektedir:

1) Erken Okunyev toplam seramiğinin yarısından fazlası yumurta dipli kaplardan oluşmaktadır. Bu tip kaplar aslında Sayan-Altay ve Yenisey-Lena Neolitik kültürlerinin tipik formlarıdır. Görünen o ki bu tür yumurta dipli kaplar geleneği Okunyev kültürüne yerli Neolitik kültürlerden geçmiş olmalıdır. Afanas'yev kültüründe ortaya çıkan bu özel kapların da kaynağı esas anlamda yerli Neolitik kültürler olmalıdır. Afanas'yev insanı bu kapları kendi anlayışları çerçevesinde geliştirmiş görünüyor. Ama araştırmacılar Afanasyev kültürünün yumurta dipli kaplarını kültürün iç-içe olduğu kültür çevrelerinden değil yaklaşık 3000 km Batıdaki uzak kültür noktalarında arıyorlar: Güney Rusya. Oysa Sayan-Altay'da yumurta dipli kaplar geleneği yabancı değildir. Beyaz Afanas'yevli halklar Altaylara geldiğinde, yaklaşık sekiz bin yıldır o topraklarda kullanılmakta olan yumurta dipli kaplarla karşılaştılar. Dolayısıyla Sayan-Altay'da Eneolitik Çağ Afanas'yev kültürünün Neolitik Çağ yerli Altaylı kültürleri arasında yakın ilişkiler gelişti. Bundan şüphe edilmemelidir. Her iki dönem kültürünün iç-içe ya da mesafe olarak birbirlerine yakın komşu kültür bölgeleri olması, muhtemel ilişkileri de imkânlı kılar.

---

[112] Sokolova 2007, 41; Lazaretov 1997.

[113] Sokolova 2007, 42.

2) Erken Okunyev seramik kaplarının üretimi şu şekilde yapılıyordu: İstenilen kap formu belirleniyor, onun kalıbı hazırlanıyordu. Ezilip levha haline getirilen kil malzeme kalıp üzerine sıvazlanıyor, yapıştırılıyordu. Kabın her yönde cidarı homojen hale getirilene kadar ahşaptan veya kemikten bir tokaç ile vurulmak suretiyle hem seramik hamuru pekiştiriliyor hem de kabın her yerinde homojen cidar elde ediliyordu. 'Kalıp-tokaç' diye adlandırdığımız bu yapım tekniğinde kalıbın hangi malzemeden yapıldığı henüz bilinmiyor. Bilinen tek şey, kapların iç yüzeylerinde el izi kesinlikle olmadığı ve pek çok kabın iç yüzeylerinde çok düzgün ve homojen sepet örgüsü izleri saptandığıdır. Belli ki bu izlerin kaynağı saz örgü sepetlerdi. Seramik kapların iç yüzeylerindeki sepet örgüsü izleri kalıp malzemesi hakkında bize bilgi vermektedir[114]. Sağlam bir kalıp olabilmesi için muhtemelen içi bir biçimde doldurulmuş saz örgü sepet kalıplar düşünelim. Bu türde istenilen boyda kalıplar hazırlanıyordu. Tıpkı hamur açar gibi, uygun kalınlıkta plaka hâline getirilen kil bu kalıp-sepet üzerine yayılıyordu. Henüz kalıp üzerindeyken istenilen hâle gelene kadar ahşaptan veya kemikten tokaç ile dövülüyordu. Daha sonra kabın içindeki kalıp alınıyordu. Kalıp kap içinden kolayca çıkartılabilsin diye belki de kabın ağız yerinde düzgün kesikler açılıyordu. Kap istenilen forma sokulduktan sonra o kesikler yedirilerek kapatılıyordu. Mevcut kap formu bu kez gene tokaçlanmak (dövülmek) suretiyle istenilen son şekline sokuluyordu. Kapların ağızlarının daha dar olması isteniyorsa gene aynı araçla şekil vermek üzere işlemden geçiriliyordu. Okunyev seramik kaplarının iç yüzeylerinde parmak izi olmadığı gibi tokaçlama nedeniyle dışta da parmak izi saptanabilmiş değildir. Tokaçlama yöntemiyle yapılan kapların yüzeyleri sanki deri ile kaplanmış gibi pürüzsüzdür. Bu işlem yapılırken daha muhtemel düzgün yüzeyli kemik spatulalardan

[114] Gluşkov ve Gluşkova 1992, 71.

yararlanılmış olabilir[115]. Ust'-Belaya Neolitik kültüründe de seramik kapların bu yöntemle yapıldığı anlaşılmaktadır[116]. Bu da bize, Eneolitik kültürlerin Neolitik kültürler ile arasında yaşanan canlı ilişkilere işaret eder.

3) Sayan-Altay ve Yenisey-Lena bölgelerinde Eneolitik-Neolitik kültürleri arasındaki kültürel ilişkilere işaret eden, kapların özel biçimleri ve onların yapım teknikleri arasında benzerliklere bir de kapların yüzeylerine vurulan bezemelerdeki paralellikleri eklemeliyiz. Bezemeleri kap yüzeyindeki alanlar anlamında üç bölümde ele alabiliriz: Ağız kenarlarının dış çemberi üzerindeki bezemeler, gövdeyi tamamen kaplayan tek-düze bezemeler ve kaideye yakın noktalarda, bâzan alt kısımlarda da yer alan bezemelerdir. Neolitik Çağdan Eneolitik Çağa giden süreçleri temsil eden kültürlerin her birinde kapların bezeme anlayışlarında da paralellikler tespit edilmiştir. Bunları şu şekilde açıklayabiliriz: a) Kapların ağız kenarları dışında erken dönem kaplarında delik dizileri varken geç dönem kaplarında deliklerin yerinde çentikler bulunur. b) Kapların gövdeleri, kabı çepe çevre kuşatan birbirlerine paralel altlı-üstlü bezeme bantları ile doldurulmuştur. Her bir bezeme bandı, birbirine paralel sık diyagonal çizgi ya da tarak baskısı sırası şeklinde kabı çepe çevre kuşatır. Her bezeme bandını oluşturan diyagonal paralel çizgi sıraları altlı-üstlü zıt yönde düzenlenmiştir ve görünüm olarak iki bitişik bezeme bandı bir 'balık kılçığı' oluşturur. Bezeme bantları kimi hallerde gene birbirlerine sık ama bu kez diyagonal değil dik paralel çizgi sıralarından oluşur. Bazı kaplarda bezeme bantlarının çentik ya da hilal sıralarıyla veya gözyaşı damlaları sıralarıyla da oluşturulduğu görülür. Bu gibi gövde bezeme modellerini aynı tipte kaplar

[115] Juşçihovskaya 2002,133.

[116] Sokolova 2007.

üzerinde, Neolitik Çağdan Erken Tunç Çağının Okunyevlilerine kadar yaygın ve aynı anlayışta olduğunu görürüz. Erkenden geç dönem kültürlerine iletilen bu bezeme modeli gelenekleri, her yerde her zaman rastlanabilecek türde benzerlikler değildir. Eğer birbirlerine yakın kültür bölgelerinde bu tür benzerlikler saptanabiliyorsa orada kültürler arasında süregiden canlı ve devamlı ilişkilerden söz edebiliriz. Bu kültürel ilişkiler kültürlerin paydalarındadır ve onları aynı etnik kökenlere bağlamamız için nedenlerimizden biri olabilirler.

Kapların yapım teknolojileri, kapları bezeme yöntemlerinin her biri, toplamda toplulukların yaşamlarında derin izler bırakan kültürel kodların da bir bakıma tanımları sayılır. Bunların belleklere yerleşmiş gibi gözükmesi ve hep aynı şeyi yapıyor olmaları tesadüf değildir. Sanatsal gelenekler onlarca, yüzlerce yıl içinde bir kuşaktan diğerine iletilmek suretiyle oluşmuş, kolayca değişebilmesi mümkün olmayan alışkanlıklardır. Biz bu türde benzerliklerin Minusinsk havzasından Doğuya doğru, Ust' Belaya, Gorelıy-Les (Nijniy Angara rayonundaki Belaya nehri), Kazaçka, Nyaşa (Kanska rayonundaki Kan nehri boyları), Unyuk, Ust'-Sobakino, Ladeyki, Bazayha (Srednem/Orta Yenisey boyları), Ust'-Biryusa'daki Neolitik komplekslerin hepsinde görebiliyoruz[117].

Söz konusu benzerlikler, meslektaşım L.A. Sokolova'nın da güzel anlatımıyla dikkat çektiği gibi, bir kültürden diğerine ancak elle iletilen geleneklerdir. Dolayısıyla bu tür paralellikler kültürden kültüre ancak eğer arada sürekli ve canlı ilişkiler varsa mümkün olur, canlı ilişkiler de aynı dili konuşan halklar arasında ancak söz konusudur[118].

---

[117] Sokolova 2007.

[118] Sokolova 2007; Vinogradov 1984.

ÜST PALEOLİTİK-NEOLİTİK KÜLTÜRLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Türk-Altay kültür coğrafyasını oluşturan Sayan-Altay bölgesi ile Yenisey-Lena havzasında Paleolitik, Mezolitik, Neolitik buluntu yerlerini hedefleyen arkeolojik çalışmaların neredeyse bütünü baraj suyu altında kalacak alanlara yönelik, baraj yapımı öncesinde tasarlanan 'zoraki kurtarma kazıları'ndan ibarettir. Normal koşullarda arkeolojik kazılara ayrılan ödenekler, genellikle göze hitap eden buluntuların ortaya çıkartılmayacağı yerlere harcanmaz. O nedenle bu türde prehistorik buluntu merkezleri hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Hele hele Sibirya gibi gerçekten çok zor fizikî koşullar içeren noktalar bu bakımdan şanssızdır. Bu şu nedenle önemlidir: Bugün MÖ 6. bin ve öncesine ait bilgilerimiz, geç kültür evrelerine göre biraz daha sınırlıdır. Yenisey-Lena havzasında MÖ~16,000'leri ve öncesi dönemi aydınlatacak, bilimsel kazılar yoluyla elde edilmiş görece zengin katmanlaşma belgelerine sahip değiliz. Buna rağmen özellikle Üst Paleolitik Çağ buluntu merkezlerinde son yıllarda yapılan kazılar bu konuda bilgilerimizi artırmaktadır. Özellikle Angara-Baykal bölgesinde gerçekleştirilen önemlidir. Bölgede petroglifler üzerinde daha önce yapılan çalışmaların sonuçları bu bilgileri tamamlayıcı niteliktedir. A.P. Okladnikov'a göre en erken kaya resimlerinin tarihi Mezolitik (ya da İlk Neolitik) Çağlara kadar uzanır[119]. Bunlar, alandaki

[119] Okladnikov 1977. Yenisey havzasında MÖ~16,000'lerden çok daha öncesini, yani MÖ~30,000'leri aydınlatacak yeterli arkeolojik malzeme (taş alet) mevcut. Son Buzul Çağı Doruğu'nda Baykal ve Altayların yüksek kesimlerinde nüfus azalmaları ve kesintileri elbette söz konusudur ama gene de bölgede yerleşimler bu dönemlerde bile vardı. Bölgemizin biraz Doğusunda Amur'un Sikaçi-Malyan bölgesindeki petrogliflerin (mask modelleri) tarihi Mezolitik-İlk Neolitik Çağlaradır (Okladnikov 1971). Bu alana yayılmış petroglif buluntuları 15-20 km Kuzeydeki Mezolitik Osipovka kültürüyle ilişkilidir.

insan yerleşmelerinin tarihini Paleolitik Çağın geç evrelerine, yani MÖ~16,000'lere çıkartmak için yeterli bilimsel kanıtlardır[120].

Buna rağmen, Yenisey-Lena kültür bölgesinde yapılan son çalışmalarda Erken Holosen evreye ait geçici kamp yerleri, göl depoları, katmanlararası ve mezar gibi noktalarla temsil edilen arkeolojik buluntu yerlerinin sayısı insan popülasyonunun yoğunluğu hakkında fikir edinmemizi sağlar. Merkezî ve Güney Sibirya bölgesindeki Erken ve Orta Holosen evre çevresel koşulların canlı yaşamını destekler yönde seyretmesi, insan popülasyonunun artması sonucunu getirmiştir. Baykal gölü kıyıları başta olmak üzere, Yenisey'in iki önemli kolundan birini teşkil eden Angara nehrinin Kuzey ve Güney bölgelerinde tespit edilen buluntu yerleriyle ilgili polen analizleri ve C14 testleri sonuçları hiç değilse MÖ~30,000'lerden itibaren yerleşmelerin canlı varlığına işaret eder[121].

'Arkaik Yenisey-Lena Dili' diye tanımladığımız tek bir dilin konuşulduğu evrenin sonu, 'MÖ~12.000'ler dediğimiz zaman noktasıdır. Bu zaman noktası aynı zamanda Son Buzul Çağı Doruğu'nun da yani iklimin insan yaşamına daha uygun hâle geldiği dönemleri karşılar. Lena ve Amur kıyılarında A.P. Okladnikov tarafından yapılan araştırmalarda kaydedilen ve bizim de kabul edip onaylayabileceğimiz en erken petrogliflerin tarihi buna oldukça yakındır[122].

---

[120] Maksimova vd 2012, 55 vd. Sayan-Altay Üst Paleolitik Çağ (MÖ~44,000-10,000: Hanks 2010, 471.) yerleşmelerinin hiç de zayıf olmadığını biliyoruz.

[121] Berdnikov vd 2014, 46 vd.; Vasil'ev 1999.

[122] Okladnikov 1977, 116-120. Özellikle Amur bölgesinde Osipovka kültürü ile ilişkilendirilen Mezolitik Çağ (MÖ 11,000) Sikaçi-Alyan petroglifleri için bak Okladnikov 1971, 5 vd. Yukarıdaki satırlarda, Son Buzul Çağı Doruğu sonrası, yani MÖ~16.000'leri izleyen zaman noktalarında, Sayan-Altay ile Lena-Yenisey bölgesi arasında sıkı ilişkilere işaret eden arkeolojik belgelerin mevcudiyetinden söz ettik (Vasil'ev 1999, 173 vd.). Son Buzul Çağı Doruğu öncesinde de Üst Paleolitik Çağın başından itibaren gene bazı kültürel

Örnekler az sayıda olmasına rağmen Moğolistan Altay Dağları bölgesindeki bir grup kaya resimleri Lena'nın yukarıda anılan erken tarihlerine (Geç Üst Paleolitik Çağ) yakın zaman noktaları vermiştir[123]. Dolayısıyla bölgede MÖ~12,000'lerin öncesinde muhtemelen Arkaik Yenisey-Lena Dili konuşuluyordu, diye düşünüyorum. Bu alandaki kültür gruplarını arkeolojik stil yöntemiyle tanımlamak için elimizde yeterli ve çeşitlemeli arkeolojik belge bulun-ma-mak-ta-dır. Ancak diğer taraftan son iki on yıl içinde yapılan kazılar bölgedeki insan yerleşmelerinin mevcudiyetine ışık tutmaktadır. Hatta daha da ileri giderek şunu rahatça söyleyebiliriz: Bölgesel halklar tamamen 'Mongoloid' özellikleri ağır basan tipte insanlardan oluşuyordu ve insanların muhtemelen aynı dili konuşan topluluklar olduğu kuvvetle muhtemeldi. Sovyet fizikî antropoloğu G.F. Debets'e göre[124] Sibirya'dan Kuzey Amerika'ya (*Yeni Dünya*) erken göçlerin tarihi MÖ~25,000'lerdir[125]. Bu '*Yeni*

---

ilişkiler söz konusudur. Buna karşılık yerleşmelerdeki yoğunluğun bölgesel olarak azaldığı soğuk dönemler de var. MÖ~28,000'ler civarı Lena nehri ağzına yakın bir noktada hem Sayan-Altay'a hem de Cis-Baykal'la bağlantılı gibi gözüken zengin buluntu veren Yana açık alan yerleşmesi bunlardan en önemlisidir. Üstelik uzmanlar Erken Üst Paleolitik Çağ endüstrilerinin Altaylardan Baykal çevresine ve buradan Kuzey Moğolistan'a yayılımını açıklarken söz konusu halkları için, *"...bunlar tek bir topluluk idi... / from a regional point of view, it is reasonable to assume that the Altai IUP reflects a single population..."*. (Zwyns 2012, 355). Bu durumda Türk-Altay Dili konuşan halklar olarak tanımladığımız bölgesel Neolitik insan popülasyonu aslında Neolitik Çağların da öncesinde varlığını koruyordu, diyebiliriz. Buna karşılık Son Buzul Çağı Doruğu sonrasında Hokkaido, Kore, Rus Uzakdoğusu yoluyla *"tersine bir göç yaşandığı"* dair tamamen hipotetik düzlemde ileri sürüşleri de burada anmamız gerek.

[123] Bölgede yapılan son çalışmalar için bak Çeremisin vd 2018 57 vd.; ayrıca eski çalışmalar için bak Jacobson-Tepfer 2001; Jacobson-Tepfer 2012.

[124] Karş. Okladnikov 1977.

[125] Erken kronolojiye uygun tarihlerdir.

Dünya[126] insanlarının bütünü ya da tamamına yakını büyük olasılıkla tek küçük bir etnik gruptan meydana geliyordu ve Asya'dan gelen sonraki sızıntılar bu köktenci durumu etkilemedi[127]. Anılan göçlerin Yenisey-Lena'dan çıktığını dikkate alarak yerli Yenisey-Lena halklarının tıpkı *Yeni Dünya* göçmenleri gibi tek tip bir etnik yapı gösterdiğini düşünebiliriz.

Yenisey-Lena Havzası bölgesinin tanımlanmış yerel dillerinin gelişimlerine ve onların tarih içinde coğrafi yayılımlarına bakılırsa 'Arkaik Yenisey-Lena hipotetik etno-kültürel sürecini, mevcut Altay dilleri içinde ancak Türkçe ile (Türkçe'nin en arkaik biçimleri ile) tanımlamak istiyorum. Bu çerçevede, bir bakıma 'Arkaik Yenisey-Lena' hipotetik kavramına 'Arkaik Türk-Altay' dışında bir başka alternatif önermek çok da mümkün değilmiş gibi görünüyor.

Arkaik Yenisey-Lena Kültürü-I, II, çalışmamızın hipotetik kurgusudur. Kurgu yapılırken hayâlî-ilahî referanslar değil bilimsel çalışmaların elle tutulur sonuçları ve gene bilimsel yöntemlerin kullanıldığı unutulmamalıdır. Arkeolojik kültür belgesi ve kısmen ölü gömme âdetlerinin yansıtıldığı üç boyutlu veriler haricinde, hiçbir bulgu türü tek başına herhangi bir etno-kültürel yapılanmayı tanımlamaz. Genetik araştırmalar buna dâhildir. Genetik araştırmalar 'TÜRK TARİH TEZİ' çalışmalarını genel anlamda destekleyen kimi sonuçlar vermektedir. Çalışmalarımızın genetik araştırmalardan 'birinci derecede' beklediği bir şey aslında yoktur ama hipotetik kurgusal bölümde doktora öğrencim E.B. Berkant'ın çalışmalarından yararlanarak derlediğim bazı dikkate değer sonuçların altını çizmekte fayda görüyorum[128]:

---

[126] *'Yeni Dünya'* kavramı için bak Chard 1963,

[127] G.F. Debets'ten aktaran Chard 1963, 117.

[128] Berkant 2020.

1) Antropolojik ve genetik araştırmaların sonuçları, MÖ 16,000'lerde Yenisey-Lena hayat alanlarındaki insan topluluklarına işaret ediyor. Antropolojik araştırmalar bu toplulukların tek tip etnik grup olduğunu ileri sürüyor[129].

2) A.A. Klyosov R genomu taşıyan göç grupları için "*...Proto-Türkçe konuşan ve bunu Kalkolitik ve Tunç Çağı'nda Ön Asya'ya ve Avrupa'ya ulaştırıp uzunca bir süre konuşulmasını sağlayan topluluktur...*" yorumunu yapıyor[130]. Gene A.A. Klyosov'a göre, R1b haplogrubu topluluklarının Kuzey bozkır kuşağını kullanarak MÖ ~16,000'den başlayan göçü MÖ 6000-5000 civarında Hazar'ın Kuzeyine ve Doğusuna dayanmış, Kafkasya üzerinden MÖ 5000-4000 civarında Anadolu'ya ulaşmış, buradan iki kol hâlinde ilerleyerek biri Basra Körfezi'ne diğeri ise Doğu Akdeniz üzerinden Mısır'a geçmiştir. Yazarın bu varsayımını bizim Y-LYDK (Yenisey-Lena Kökenli Yakın Doğu Kültürleri) hipotezimize 'küçük' bir destek sunuyor olması bakımından önemsemek durumundayım. A.A. Klyosov'un" *Proto-Türkçe konuşan halklar*" diye tanımladığı R1b genomu taşıyan göç gruplarının arasında Y-LYDK hipotezine göre başta Sümerliler olmak üzere Elam, Hurri, Hatti, Hiksos, Kassit, 'Luristan Demircileri' gibi Yakın Doğulu yerleşik kültürlerin yaratıcıları halkların kendisi bulunuyordu. Bu kültür grupları, MÖ 16,000'lerden itibaren Yenisey-Lena hayat alanlarında, 'Arkaik Yenisey-Lena Dili' diye tanımladığımız tek bir dil konuşanlar arasındaydı. MÖ 12,000'lerden önce bu kültür gruplarından Y-LYDK grubu Yenisey-Lena hayat alanlarını terk ederek Batıya yöneldiler. Onların dilleri bu süreç sonunda çoktan farklı yönlerde gelişmiş ve farklı diller olmuştu. Bu dönem ile birlikte Y-LYDK dilleri arasında, MÖ 12,000'lerden gelen ortak sözcükler ile *agglutinative* dil

[129] G.F. Debets'ten aktaran Chard 1963, 117.
[130] Klyosov 2012.

yapısı dışında ortak bir şey kalmamıştır. Tam da bu noktada Rus dilbilimci A. Kassian'ın Hurri-Urartu dili ile Sümerce'yi karşılaştırdığı makalesinde,

> "...eğer bu diller arasında genetik bir bağlantı var ise bunların MÖ~12,000'de kopmuş olmaları gerekmektedir..."[131],

tespiti bizim önerdiğimiz görüş ile bir bakıma uyumludur.

3) Fransız araştırmacı Marie-Louise Inizan tarafından yayınlanan ilginç bir makalede baskılama tekniği ile yapılmış taş ve obsidiyen aletlerin ortaya çıkış ve yayılımı üzerine geniş bir coğrafya araştırılmış, bir yayılım haritası oluşturulmuştur. Taş aletlerin izinde, göçlerin farklı yönlere gene Yenisey-Lena çevresinden, daha geniş bir tanımla Altaylar kültür coğrafyasından çıktığı öneriliyor[132]: Taş aletler üzerinden yapılan bu araştırmaların ilginç sonuçları 'TÜRK TARİH TEZİ' ve genetik eksenli göç hipotezleriyle ilginç bir biçimde örtüşüyor.

[131] Kassian 2014, 383 vd.

[132] Inizan vd 1992, 661 vd.; Inizan 2012, 11 vd.

V.
ANAYURT YENİSEY-LENA HAVZASI

Güney Sibirya'da Son Buzul Çağında (MÖ 24,000-16,000) bile 500 metre rakım altındaki mikro klima alanlarda yaşam devam ediyordu.

*

Son Buzul Çağında Sibirya'nın büyük bir kısmı buzlarla kaplıyken Güney Sibirya mikro klima lanlarında ilk arkeolojik kültürler oluşmaya başladı.

*

Son Buzul Çağı sonunda iklimin insan yerleşmeleri için uygun hale geldi

*

Mikro klima alanlarda insan yerleşmeleri artış gösterdi

*

Burası Yenisey-Lana arasındaki geniş hayat alanlarıydı. Dar anlamda Baykal gölünün Kuzeyi ve Batısındaki alanlar arkeolojik araştırmalar sonucunda Türklerin anayurdu olarak tanımlandı:
'Arkaik Yenisey-Lena Kültürü'

*

Buzul çağlarında bile bu bölgede canlı bir yaşam sürüyordu.

*

Bu dönemde taş alet üretiminde farklı bir yol olan *"baskı yöntemiyle yongalama"* (*pressure debitage*) tekniği ortaya çıktı.

*

Yenisey'den Baykal çevresi ve Kuzey Moğolistan'ı içine alan bir alanda ortya çıkan bu teknoloji Japonya'ya, Bering üzerinden Kuzey Amerika'ya, Kuzey Sibirya'ya, Batı Sibirya ve Doğu Avrupa'ya, 'Hazar'ın Güneyinden Yakın Doğu'ya, Anadolu'ya kadar yayıldı

V.
ANAYURT YENİSEY-LENA HAVZASI

Son jeolojik zamanı (*quaternary*) çalışan Rus jeologlar ve palinologlar geleneksel olarak Geç Pleistosen Dönemi 4 evreye ayırır. Bunlar, Kazantsev Buzul Arası Dönemi (*interglacial*) (MÖ~126,000-116.000), Zıryan/Ermakovo Buzul Dönemi (*glacial*) (MÖ~116,000-60/53,000), Karginskiy Buzul Arası Dönemi (MÖ~58/53,000-23,000), Sartan Buzul Dönemi (MÖ~23,000-10,000) olarak adlandırılır. O dönemler, Batı Avrasya[1] ve Kuzey Amerika'dan elde edilen verilerle de uyumludur. Sibirya'nın başından sonuna kadar elde edilen paleo-çevresel veriler Karginskiy Dönemi'nde sıcaklıkların ya günümüz şartlarında ya da 2-3 derece daha sıcak olduğunu gösterir[2]. Kuzey Sibirya kıyıları incelendiğinde kıyı hattı Holosen (MÖ~10,000'den günümüze kadar olan dönem) kıyı hattına yakın bir konumda bulunur[3]. Kutup orman hattı, günümüzdekinden yaklaşık 100 km kadar Kuzeydedir[4]. Karginskiy Dönemi sıcaklarının en yüksekte seyrettiği süreçte, Güneybatı Sibirya, içinde çam ve kayın ağaçlarından oluşan ormanların bulunduğu orman-bozkır ve pelinotunun (*wormwood*)

---

[1] Buradaki 'Batı Avrasya', 'Batı Avrasyalı halk toplulukları' gibi deyimler Batılı yazarlar tarafından doğrudan 'Avrupalı', 'Western Eurasian population', 'West Eurasian lineage' için kullanılmıştır.

[2] Kind'den aktaran Goebel 2004, 163.

[3] Arkhipov'dan aktaran Hopkins 1982, 13.

[4] Andreeva'dan aktaran Goebel 2004, 163.

yoğun olduğu bitki örtüsünün kapladığı çayır-bozkır kuşağı ile kaplıyken Güneydoğu Sibirya'nın neredeyse bütünü çam-kayın ağacı ormanlarıyla ya da orman-bozkır ile kaplıdır[5]. Yaklaşık 30,000 yıllık zaman aralığını kapsayan o dönemde, sıcaklıkların ve çevresel koşulların hep aynı olduğu söylenemez elbette. Karginskiy Dönemi'nde de sıcaklık dalgalanmaları ve göreceli olarak kısa zamanlı ara buzullaşma dönemleri yaşanmıştır[6].

Karginskiy Dönemi'nin önemi, günümüzde yaşayan tüm insanların atalarının dünya üzerine yayıldıkları süreci karşılamasıyla ilgilidir. Dolayısıyla Sibirya'ya da modern insanın (*Homo sapiens sapiens*) ayak basması o dönemde olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda, modern insanın MÖ~50,000 ile 40,000 arasında Sayan, Altay, Yenisey, Lena, Angara, Transbaykal ve Kuzey Moğolistan bölgelerine ulaşmış olduğu kabul edilmektedir[7]. Bu tarihler aynı zamanda taş alet endüstrilerinde yeni bir çağı da müjdelemektedir. Orta Paleolitik Çağ geleneklerine bağlı üretim

---

5 Goebel 2004, 163.

6 Zwyns 2012, 19-21. Karginskiy Dönemi'nde 3 ısınma ve 2 soğuma aşaması yaşanmıştır. Detaylı tablo için bak Zwyns 2012, 20, Fig. 5 ve 302, Fig. 210. Yenisey ve Lena havzalarının Orta Geç Pleistosen çökeltilerinden elde edilen geleneksel radyokarbon tarihlemelerine göre Karginskiy Dönemi 5 ara dönemde incelenebilir: MÖ~48,000 başlayan ve *Erken Isınma Aşaması* adı verilen süreç MÖ~48,000 ila 43,000 arasında sıcaklıklarda doruk yapar. MÖ~43,000-41,000 *Erken Soğuma Aşaması* adı verilen görece kısa zamanlı soğumanın olduğu aşama yaşanır. Ardından, yukarıda bahsettiğimiz en yüksek sıcaklıkların yaşandığı, MÖ~41/40,000 ila 32/33,000 arasındaki *Maloketa Isınma Aşaması* gelir. Bu süreç özellikle yaklaşık MÖ~37,000 doruk noktasına ulaşır. MÖ~32/31,000 iklim şartları kötüleşmeye başlar ve yaklaşık 3000 yıl süren ve *Konoşçelye Soğuma Aşaması* olarak bilinen ara aşama başlar. O aşamanın ardından yeni bir ısınma aşaması gelir. O da yaklaşık 6000 yıl süren (GÖ~29/28,000 ila 23/22,000 arası) ve *Lipovsko-Novoselovo Isınma Aşaması* olarak bilinen aşamadır (Kind'den aktaran Vasil'ev 2000, 173; Goebel 2001a, 181).

7 Derevyanko vd 2014, 314.

kademeli olarak Üst Paleolitik Çağ olarak nitelendirdiğimiz ve dilgi üretimine dayalı taş alet üretim endüstrilerine evrilmiştir. Aynı zamanda bu çağ, kemik aletler ve takılar gibi bir önceki gelenekte ya çok nadir ya da hiç görülmeyen taş alet dışındaki insan üretimi nesnelerle temsil edilmektedir. Erken Üst Paleolitik Çağ'a ait yerleşimlerin tarihleri dikkate alındığında Kuzeybatı Altaylardaki yerleşimlerin daha erken tarihli olduğu izlenmektedir. Denisova mağarası, Ust'-Karakol, Kara-Bom, Anuy, Kara-Teneş gibi önemli yerleşimlerden elde edilen C14 tarihlemeleri MÖ~48/46,000-41,000 aralığına işaret eder[8]. Yayılım rotası üzerine bazı tartışmalar olsa da (Altayların Kuzeyi veya Güneyi) Öncül/Erken Üst Paleolitik Çağ geleneğinin Altaylardan Doğuya doğru, Kuzey Moğolistan'a, Baykal gölü çevresine ve Yenisey-Lena havzasına MÖ~38,000'lere kadar geçen sürede yayıldığı kabul edilmektedir[9]. Bu gelenek daha sonra yayılımını Doğuya doğru sürdürerek İç Moğolistan ve Kuzey Çin üzerinden Kore Yarımadasına ve Japonya'ya kadar yayılmıştır. Araştırmaların yetersizliğinden dolayı göç rotası hakkında tam bir tahmin yapılamasa da günümüzde İç Moğolistan'ın hemen Güneyinde, Kuzey Çin'de bulunan Shuidonggou yerleşimi önemli kanıtlar sağlamaktadır (Res. 6)[10]. Araştırmacılara göre orada dilgi teknolojisinin ortaya çıkması MÖ~38,000'lere rastlar. Kore Yarımadası ve Japonya'nın kuzeyindeki yerleşimler bundan sonraki tarihleri verir[11]. Doğu Asya'daki araştırmalar sonucunda elde edilen kısıtlı verilere rağmen söz konusu 'dilgi teknolojisi'nin Güney Çin'e ve Güney Japonya'ya inemediği tespit edilmiştir[12].

---

[8] Lbova 2014, 714.

[9] Rybin 2014, 49-50.

[10] Shuidonggou Üst Paleolitik yerleşme yeri (Ningxia, Çin Halk Cumhuriyeti). Fotoğraf: OTAK Arşivi.

[11] Bae 2010, 109.

[12] Bae 2010, 110-111.

Res. 6

Modern insan Sibirya'ya ayak basmadan önce orada kimler yaşıyordu? Sibirya'nın Orta Paleolitik Çağ kültürünü kimler yaratmıştı? Bu sorunun yanıtı arkeolojik kazılarda bulunan insan kalıntılarına ait parçaların morfolojik incelemeleri ve son yıllarda büyük gelişme kaydeden genetik araştırmalar sonucunda büyük ölçüde açıklık kazanmıştır. Modern insanın oraya gelişinden önce, Neandertal[13] ve sonradan bulunduğu mağaraya ithafen Denisova insanı[14] olarak adlandırılan iki farklı insan türünün söz konusu kültürün yaratıcıları olduğu anlaşılmıştır. Bu iki insan türü, modern insanın bölgeye gelişinden sonra da varlığını sürdürmüş ve belki bir arada belki de ayrı ayrı olarak o coğrafyada yaşamıştır.

[13] Krause vd 2007, 902; Slon vd 2017, 4.

[14] Krause vd 2010, 894.

Bunu Kuzeybatı Altayların eteklerinde yer alan Okladnikov Mağarasından ele geçirilmiş Neandertal kemiklerinin doğrudan radyokarbon tarihlemelerinden öğrenmekteyiz[15]. Elde edilen tarihler MÖ~28,000'lere kadar Neandertallerin bölgede varlıklarını sürdürdüklerine işaret eder. Denisova insanı için doğrudan tarihleme verileri mevcut değildir buna karşılık bulundukları mağaranın ilgili katmanları dikkate alındığında MÖ~38,000'lere belki de daha da geç tarihlere kadar varlıklarını sürdürdükleri rahatlıkla söylenebilir[16]. Bu iki insan (Neandertal ve Denisova) türünün ve modern insanların kendilerine özgü, belirleyici maddi kültür belgeleri var mıydı?

Kuzeybatı Altaylarda, Üst Paleolitik Çağ'ın dilgi temelli taş endüstrilerinin iyiden iyiye yoğunluk kazandığı dönemlerde bile o bölgedeki Okladnikov ve Çagır mağaralarında, Batı Avrasya'daki Orta Paleolitik Çağ yerleşimlerinden iyi bildiğimiz ve Mousterien olarak adlandırılan taş endüstrileri, içine az çok yeni taş alet tiplerini alsa da, varlığını tutucu bir şekilde sürdürmüştür[17]. Diğer taraftan o coğrafyada, Levallois adı verilen taş yontma teknolojisi, hem Mousterien endüstrilerinde hem de Erken Üst Paleolitik Çağ'ın dilgi temelli endüstrilerinde, az ya da çok yoğunlukta, görülmektedir. A.P. Derevyanko son yıllarda bu manzaraya çözüm bulabilmek amacıyla şu şekilde bir çözüm önerisi ortaya koydu: Straşnaya ve Denisova mağaralarının özellikleri dikkate alındığında Levallois temelli dilgi endüstrisi Denisova insanı ve modern insanın benimsediği taş yontma anlayışıdır ve bunların kültürel ilişkilerini ortaya koyar. Okladnikov ve Çagır mağaralarında görülen endüstriler ise bunlardan tamamen farklı özellikler gösterir

[15] Krause vd 2007, 2, 4.
[16] Slon vd 2017, 11.
[17] Derevyanko vd 2014, 318-321.

ve Neandertallere aittir[18]. Oysa yazarın çalışmasının ilerleyen bölümlerinde belirttiği gibi Denisova Mağarasında hem aynı katmanda hem de farklı katmanlarda Neandertal ve Denisova insanına ait kalıntılara rastlanmıştır[19]. Manzara son buluntularla birlikte netleşeceğine düşündüğümüzden daha karmaşık bir yapıya evrilmektedir. Bu üç insan türünün kurduğu iletişim ile melezlendiklerinin genetik araştırmalar sonucunda ortaya çıkmış olduğunu belirtelim[20].

Yukarıda görüldüğü gibi Karginskiy Dönemi'nde iklim şartları önceki buzul dönemine göre iyileşmiş ve insan türlerinin Kuzey enlemlerine doğru yayılışına imkân tanımıştır. Sibirya için Karginskiy Dönemi'nin erken evreleri Erken Üst Paleolitik geleneğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yenilikçi taş yontma teknolojileri ve yeni taş alet tiplerinin ortaya çıkışının yanı sıra kemik aletlerin, taştan ve hayvan kemiklerinden yapılan süs eşyalarının yaygınlaşması o dönemin belirleyici özelliklerindendir. Bunların yanında Orta Paleolitik Çağ'a ait özellikler de kademeli olarak azalmakla birlikte izlenebilmektedir. MÖ~38,000-33,000 arasındaki yeni anlayış neredeyse tamamen öncekinden sıyrılmıştır.

MÖ~23,000'lerde Üst Paleolitik'in yeni bir aşaması karşımıza çıkar. Bu, önceki aşamada olduğu gibi iklimsel ve çevresel etkilerin başı çektiği bir değişimdir. Bu tarihlerde Son Buzul Çağı Doruğu (*Last Glacial Maximum* - *LGM*/MÖ~22,000 ila 16,000) olarak adlandırılan ve aşırı soğuk iklim şartlarının yaşandığı aşamayı da barındıran Sartan Buzul Dönemi başlar. Karginskiy Buzul Arası Dönemi, Sibirya için Erken Üst Paleolitik Çağ'ı, Sartan Buzul Dönemi ise Orta ve Geç Üst Paleolitik Çağ'ı ifade eder. Sartan'ın

[18] Derevyanko vd. 2015, 1.

[19] Slon vd 2017, 4 ve 11, Fig. 2.

[20] Kuhlwilm vd 2016. Şimdiye kadar sadece modern insandan Denisova insanına gen akışı tespit edilememiştir.

Buzul Çağı Doruğu, Orta Üst Paleolitik Çağı, onun bitişi ve sıcaklıkların yükselmeye başlayarak Holosen'e kadar süren daha olumlu iklim şartlarına doğru ilerleyen süreç, Geç Üst Paleolitik Çağ'ı karşılar. Sözünü ettiğimiz bu iklim dalgalanmaları bitki örtüsünü doğrudan etkilemekte ve bitki örtüsü de hayvan çeşitliliğini belirlemektedir. Bitki örtüsü sıcak dönemlerde ormanların yoğun olduğu bir görünüm kazanırken soğumaya geçiş dönemlerinde ve soğuma dönemlerinde açık orman ve orman-step şeklini almıştır. Bu döngünün işlemesiyle orman, orman-bozkır veya bozkır hayvanlarının yoğunluğu evre-evre değişmiştir. Bütün bu dış gelişmeler insan nüfusunu, göçleri, yeni alet tiplerini, konut türü ve depolama alanları ihtiyacını belirlemiştir.

Orta Üst Paleolitik Çağda iklim şartlarındaki olumsuz değişimlerle birlikte Kuzey Kutup buzulları Sibirya'nın Kuzey kıyılarına kadar inmiş, Transbaykal'ın ve Sayan-Altay'ın yüksek rakımlı kısımları buzullarla kaplanmıştır. Buzulların büyük ırmak ağızlarını kapatması sonucunda büyük göller ve su havzaları oluşmuştur. Buzullara yakın alanlar şiddetli rüzgârlarla çölleşmeye yüz tutmuştur. Buzulların olmadığı alanlar ise yılın büyük bir kısmında karlar altında kalmıştır[21]. Nüfus, buzullanan bölgelerde düşmüş, yerleşimler Yenisey, Angara, Lena ve Ob gibi büyük ırmak vadilerine kaymıştır. Vadilerdeki suyun hacmine koşut olarak o vadilerdeki yerleşimlerin yamaçlarda yer aldığı yükseklikler değişmektedir. Bu dönemde, özellikle Yenisey'in orta akımlarındaki yerleşimlerin sayısı bir önceki döneme göre artmıştır[22]. İnsanların 500 metrenin altındaki rakımlara doğru hareketlendiği anlaşılmaktadır.

Yerleşim tiplerine baktığımızda üç çeşit yerleşime tanık oluyoruz. Bunlar küçük, dönemsel olarak kullanılan av kampları,

[21] Goebel 2001b, 192.
[22] Lbova 2014, 716.

taş işleme atölyeleri ve bu ikisiyle bağlantılı olan, daha büyükçe, bütün yıl oturulan ve kalıcı konutların yer aldığı büyük kamplardır. Onların çoğu açık alan yerleşimleridir[23]. Yeni koşullar insanların alet çantalarındaki değişime de neden olmuştur. Dilgicikler, daha küçük boyutlu aletler ve mikrodilgi denilen boyu 2 cm'den, eni 1 cm'den kısa olan alet teknolojileri gelişmiştir. Mikrodilgi teknolojisi, yeni koşullara uyumlanan ve hareketli olması gereken insan için daha hafif silahlar yapabilmesi adına önemli bir imkân sağlamıştır.

Bu teknolojinin ne zaman, nerede çıkıp yayıldığı konusunda araştırmacılar tam bir fikir birliği içinde değildir. Bir kısım[24] Geç Üst Paleolitik Çağ'ın başını işaret ederken diğerleri Orta Üst Paleolitik Çağ'ın hemen öncesine hatta köklerinin daha da önceye gittiğine dikkat çekmektedir[25]. Bu teknolojinin, önceki dilgi teknolojisinin yayılmasına benzer şekilde, Altay-Baykal çekirdek bölgesinden Kuzey Moğolistan, Kuzey Çin, Kore Yarımadası, Kuzeydoğu Asya'ya ve Japonya'ya yayıldığı anlaşılmaktadır. Dilgi teknolojisine oranla daha hızlı bir şekilde yayılmış ve dilgi teknolojisinden daha güneye inebilmiştir. Ama gene Güneydoğu Asya'ya ulaşamamıştır[26].

Diğer taraftan, mikrodilgilerin üretiminde kullanılan farklı bir yol olan *"baskı yöntemiyle yongalama"* (*pressure debitage*) tekniğinin kullanımını ve ürünlerini araştıran M.L. Inizan, kaynak bölgenin Yenisey'den Baykal çevresi ve Kuzey Moğolistan'ı içine alan ve Kuzey Çin'e kadar uzanan alanın içinde olması gerektiğini ileri sürmüştür[27]. Ayrıca yazar, bu çekirdek bölgeden dört bir

[23] Goebel 1999, 222.
[24] Goebel 2002, 118-119
[25] Buvit vd 2016.
[26] Bae 2010, 110; Bar-Yosef vd 2013, 38
[27] Inizan vd 1992; Inizan 2012.

yöne, Japonya'ya, Kuzeydoğu Asya ve Bering Boğazı yoluyla Kuzey Amerika'ya, Kuzey Sibirya'ya, Batı Sibirya ve Doğu Avrupa'ya, buradan 'Hazar'ın Güneyinden'[28] Yakın Doğu'ya, Anadolu'ya kadar uzandığını iddia ediyor[29].

Orta Üst Paleolitik Çağ'ın insanları, çevresel ve iklimsel koşulların da baskısıyla, ren geyiği, kıllı gergedan, mamut, bizon gibi büyük memeli avcılığında ustalaşmaya başlamıştır. Bunu kazılarda bulunan kemiklerin ve dişlerin, ayrıca bunlardan üretilen çok sayıda göz alıcı sanat eserlerinin, takıların ve aletlerin sayısından anlayabiliyoruz. Bütün bu saydığımız insan üretimi nesneleri toplu olarak gözler önüne seren yerleşimlerden birisi Baykal gölü'ne yakın bir konumda, Angara nehrinin kıyısında yer alan Mal'ta yerleşmesidir. Lena'yı bir sınır olarak kabul edersek, onun Batısında kalan ve Yenisey'e oradan Ob'a ve Batı Sibirya'ya Doğu-Batı ekseninde uzanan, Kuzey-Güney ekseninde ise Sayan-Altayların yükseltilerinden kurtulup Kuzey Kutbu'na doğru uzanan düşük rakımlı düz alanlara, bu dönemde "Mamut Bozkırı" adı verilmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz büyük memeliler, Karginskiy Döneminde bu düzlük alanlarda var olan sık ormanlık alanların, Sartan Buzul Dönemindeki soğuk iklim şartları nedeniyle ortadan kalkmasıyla[30] geniş bir yaşam alanı elde etmiş ve dolayısıyla insanları da buraya çekmiştir.

Şu ana kadar Sibirya'da ele geçmiş en eski insan gömmesi bu çağın başına tarihlenmektedir (MÖ~22,000). Mal'ta'da ele geçen mezarda biri 4 yaşlarında diğeri 1 yaşında olmak üzere iki çocuğun iskeleti ele geçmiştir. Diğer taraftan önceki dönemde nadir

[28] Hazar'ın Güneyi önerisi bana aittir, *Kafkaslar üzerinden* önerisi için bak bir sonraki dipnot.

[29] Inizan 2012, 35-37 ve 36, Fig. 2.15. Ona göre, tekniğin Hokkaido'ya varışı MÖ~18-13,000 civarını ve Kuzey Japonya'ya varışı MÖ~13,000'leri, Kuzey Avrupa'ya, Anadolu'ya ve Orta Doğu'ya varışı ise MÖ~8./6.000'i bulmuştur.

[30] Goebel 1999, 222.

görülen konut temellerine, ocaklara ve depo çukurlarına bu dönemde daha sıklıkla rastlanmaktadır[31].

Son Buzul Çağı Doruğu'nun sona ermesiyle (MÖ~16,000 ve sonrası) iklim göreceli olarak iyileşmeye, çevre koşulları insan yaşamı için olumlu yönde değişmeye başlamıştır. Gene de o dönem içinde 3 soğuma ve 3 ısınma aşamasını kapsayan sıcaklık dalgalanmaları yaşanmıştır[32]. Bu süreç Sibirya'da Üst Paleolitik Çağ'ın son evresine işaret etmektedir. Irmak vadilerinde özellikle de Yenisey vadisi boyunca yerleşimlerin sayısı iyiden iyiye artmıştır. 'Mikrodilgi teknolojisi' önceki döneme kıyasla iyice yerleşmiştir. Bu döneme ait elde edilen arkeolojik malzeme, Sibirya için Orta Üst Paleolitik Çağ geleneğinin sürdüğünü ve o teknolojinin devamı olarak, tutarlı şekilde ilerleyen bir gelişimin olduğunu ortaya koymaktadır. Artık bitmekte olan bir endüstri ile Mezolitik Çağ'ın keşiflerinin karışımı olarak görülebilecek kültürel yansımaları izlenebilmektedir[33]. Önceki döneme göre Altaylardan Baykal çevresine kadar uzanan bölgede kültürel birlikteliğin daha da sıklaştığı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. S.A. Vasil'yev bu olguyu, A.P. Okladnikov'dan aktardığı "hayret verici şekilde homojen[34]" diye vurgulayarak, o kültür bölgesinin sınırlarını şu şekilde belirlemiştir:

> "...Altaylar'dan hatta belki de Doğu Kazakistan'dan Transbaykal'a ve Yakutistan'ın en ucuna kadar uzanır. Batı ve güney sınırlarını belirlemek verilerin sınırlı olması nedeniyle zor olsa da Ob Irmağı havzasının batı sınırlarını teşkil ettiği eldeki verilere dayanarak ileri sürülebilir. Kuzey Moğolistan, Kuzey Çin ve Rus Uzakdoğusunda

---

31 Goebel 2001b,193.

32 Goebel 2001c, 186.

33 Lbova 2014, 719.

34 Okladnikov'dan aktaran Vasil'ev 2001, 24.

> ileride yapılacak araştırmalar güney ve doğu sınırlarını çizmek için belirleyici olacaktır. Gene de o dönemde, Rus Uzakdoğusunun, Kore Yarımadasını ve Kuzey Japonya'yı içine alan bir kültür coğrafyasına dâhil olduğu izlenebilmektedir..."[35].

Sibirya'da Üst Paleolitik Çağ'a ait modern insan kalıntıları maalesef çok azdır. Bunlardan en eskisi Batı Sibirya'da, İrtiş Irmağı'nın Omsk kenti civarındaki kollarından Ust'-İşim kıyısında bulunmuş olan bir uyluk kemiğidir. ~43,000 yıllık olduğu tespit edilen kemiğin üzerinde genetik araştırmalar yapılmış ve o bireyin genomu elde edilebilmiştir. "Ust'-İşim adamı" olarak adlandırılan örnek şu anda dünyadaki en eski genom örneği olma özelliğini taşıyor[36]. Onun dışında, Sibirya'da Erken Üst Paleolitik Çağ'a ait herhangi bir modern insan kalıntısı günümüze kadar bulunabilmiş değildir. Sonraki en eski buluntu Yenisey'in orta bölgesinde yer alan Poprovka yerleşmesinden ele geçirilen bir kafatası parçasıdır. O parçanın Neandertallerden daha fazla modern insanı yansıttığı ileri sürülüyor. Kemikten doğrudan radyokarbon tarihlemesi yapılmış ve sonuçlar MÖ~25,500'leri göstermiştir[37]. Kuzeybatı Altaylardaki Okladnikov Mağarası'ndan ele geçirilen erişkin bir bireye ait kol kemiği parçasının genetik incelemeleri sonucunda Neandertal özellikleri göstermediği anlaşılmıştır. Ama modern insana ait olup olmadığı da tam olarak belirtilmemiştir. O kemiğin doğrudan radyokarbon tarihlemesi MÖ~22.000'leri işaret eder[38]. Yenisey-Lena havzasından ele geçirilen ve teşhis edilebilir özellikleriyle önem kazanan kalıntılar Angara kıyısındaki Mal'ta yerleşiminden ve Yenisey kıyısındaki Afontova Gora II'den gelmektedir. Mal'ta

[35] Vasil'ev 2001, 24-28.
[36] Fu vd 2014, 445-446.
[37] Akimova vd 2010, 1128.
[38] Krause vd 2007, 2, 4.

modern insan kalıntıları yukarıda belirtildiği gibi aynı zamanda Sibirya'daki en eski insan gömmesi olma özelliğini de taşımaktadır. ~24,000 yıllık olduğu tespit edilen kalıntılar (4 yaşlarında bir çocuk ve 1 yaşında bir bebek) süs eşyalarıyla beraber gömülmüşlerdir. İlkine (MA-1) ait antropolojik ve genetik incelemeler detaylı olarak yapılmıştır. S.A. Vasil'yev, C.G. Turner'a atıfta bulunduğu makalesinde[39], Mal'ta çocuğunun diş yapısının Paleo-Amerikan yerlileri ve Zukudian Üst Mağarası'ndan (Çin - Üst Paleolitik Çağ) ele geçen iskeletin dişleri göz önüne alındığında bunlara nazaran Ukrayna'daki Üst Paleolitik Çağ yerleşimleri Sungir ve Kostenki örneklerinden bilinen Avrupalı Homo sapiens sapiens diş özellikleri gösterdiğini ifade eder. C.G. Turner'ın bu yorumu isabetli olsa bile Sungir ve Kostenki örneklerinin 'Avrupalı' olduğu, sanıldığı kadar kesin değildir. Öte yandan, V.P. Alexseyev ve I.I. Gokhman, Mal'ta Çocuğu'nun kesici diş özelliklerinin bir Mongoloid özelliği olduğu kabul edilen "kürek-tipli" (*shovel-shaped*) olduğunu iddia eder[40]. Z.A. Abramova ise Mal'ta'da bulunan kadın figürinlerinin farklı üsluplarının bu konuda bir ipucu verebileceğini belirtir ve Buret'te bulunan figürinin o dönemdeki Sibiryalı yerleşimcilerin Mongoloid özellikleri gösteren bir kanıt olabileceğini ve öylesi bir fizyolojik görünüme sahip olabileceklerini ileri sürer[41].

En son yapılan çalışmalar ışığında 'Mal'ta Çocuğu' olarak bilinen antropolojik kalıntının şimdilik en erken Mongoloid özellikleri bulunduran T-AF'ni temsil ettiğini biliyoruz[42]. İşin ilginç yanı Mal'ta Çocuğu'na yapılan genetik incelemeler sonucunda baba soyunun Avrupalıların yoğunluklu olarak dâhil olduğu haplogrubun kök (*basal - R**) özelliklerini gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca

---

[39] Turner'den aktaran Vasil'ev 2000, 190.

[40] Alexseev ve Gochman'dan aktaran Vasil'ev 2000, 190.

[41] Abramova'dan aktaran Vasil'ev 2000, 190.

[42] Güneri 2024 .

onun genetik özelliklerinin Batı Avrasyalılar (*Western Eaurasians*) ile Yerli Amerikalılar'ın arasında, buna karşılık 'Doğu Asyalılar'dan (bir bakıma 'saf Mongoloid') uzak olduğu tespiti yapılmıştır. Bu farklılığın tek nedeni örneğimizin artık saf Mongoloid olmadığıyla ilgilidir. Başka bir araştırmaya göre günümüzün Batı Sibiryalıları %57 oranında Mal'ta Çocuğu'nun genetik izlerini taşımaktadır[43]. Afontova Gora II'den ~17,000 yıllık erişkin bir erkeğe ve ~16,000 yıllık erişkin bir kadına ait kafatası ve kemik parçaları ele geçmiştir. İlkine ait değerlendirmeler genel olarak Mongoloid özelliklere sahip olduğunu göstermiştir[44]. Mal'ta Çocuğu ve Afontova Gora Adamı'nın otozomal DNA verileri karşılaştırıldığında Son Buzul Çağı Doruğu öncesi ve sonrasında genetik akışta bir kesinti olmadığı aksine genetik devamlılığın sürdüğü vurgulanmıştır. Diğer taraftan son zamanlarda yapılan başka bir genetik araştırmada orada bulunan kadının, açık renk saça neden olan bir geni taşıdığı tespit edilmiştir. Bu o genle ilgili tespit edilen en eski kanıt olma özelliğini taşımaktadır[45]. Saydıklarımızın dışında Yenisey kıyısında bulunan Litsvenki ve Novoselovo·IV yerleşimlerinden Son Üst Paleolitik Çağ'ın sonlarına ait katmanlarda birer çene kemiği ele geçirilmiştir[46].

ANAYURT YENİSEY-LENA BÖLGESİNDE ERKEN SERAMİK ÜRETİMİ

Türk-Altay Kuram'ına göre Türkçe'nin en arkaik biçimini konuşan halkların anayurdu olan Yenisey-Lena hayat alanları Angara nehri ile Baykal gölü arasındaki alanlardır. Bölgede son bir-iki on yıldır hem Rus araştırmacılar tarafından hem de

[43] Wong vd 2017, 11.
[44] Debets'den aktaran Dolukhanov 2003, 189; Goebel 2001c, 187.
[45] Mathieson vd 2017.
[46] Derevyanko vd 2014, 320.

uluslararası araştırma gruplarınca Üst Paleolitik Çağ ve sonrasını kapsayan önemli prehistorik araştırmalar yapılmaktadır. Çalışmalar bir yandan bölgenin iklim ve bitki örtüsü üzerinde yoğunlaşırken diğer taraftan bölgenin en erken insan toplulukları hakkında arkeolojik kültürel ve paleoantropolojik yeni veriler elde edilmektedir.

Sibirya prehistoryası ile ilgili en erken ve en kapsamlı araştırmalar A.P. Okladnikov'a aittir. Buna ilave olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren bölgenin tarihöncesi ile ilgili pek çok araştırma kaydedilmiştir. Özellikle Altay ve Trans-Baykal bölgesinin Paleolitik araştırmalarını 1983 yılından beri yürütmekte olan A.P. Derevyanko bölgenin Alt Paleolitik dönemini aydınlatan önemli sonuçlara ulaşmıştır. Bugün Yukarı Lena ve Angara nehirlerinin bulunduğu Cis-Baykal bölgesinde başlatılan uluslararası kazılar hâlen devam etmektedir. Mal'ta bölgesinde meslektaşım E.A. Lipnina ve arkadaşları tarafından 2020-2024 arasında yürütülen yeni araştırmalar, bugüne kadar bölgede en kapsamlı Paleolitik Çağ araştırmaları olarak, daha uzun yıllar sürecek gibi gözükmektedir.

Bölgede ilk seramik üretimi Mezolitik Çağlarda başlıyor. Aşağıdaki paragraflarda değinilecektir, Amur bölgesinde Osipovka kültürü yerleşmelerinden Gonçarka-1'de yapılan son kazıların sonuçlarına göre erken seramik üretiminin tarihi MÖ 11,000'lerdir[47]. Buna karşılık gene yeni çalışmalara göre Trans-Baykal bölgesindeki bazı yerleşmelerde, örneğin Ust'-Karenga'da ele geçirilen seramik buluntular, uyarlanmış C14 analizlerine göre gene MÖ 11,000'leri gösteriyor[48].

---

[47] Şevkomud ve Yanşina 2012.

[48] Kuzmin 2015, Fig. 2. Chronology of the earliest pottery complexes in greater East Asia and Siberia, on the background of climatic changes.

Kuzey Asya'da en erken seramik üretiminde şu dört noktaya dikkat çekiliyor:

1) Kuzeyde TransBaykal (Ust'-Karenga) (MÖ 9.500-10,180/ MÖ cal 11,200-12,200) ve

2) Amur bölgesi (Gonçarka-1) (MÖ 11,300/MÖ cal 13,450-14,780),

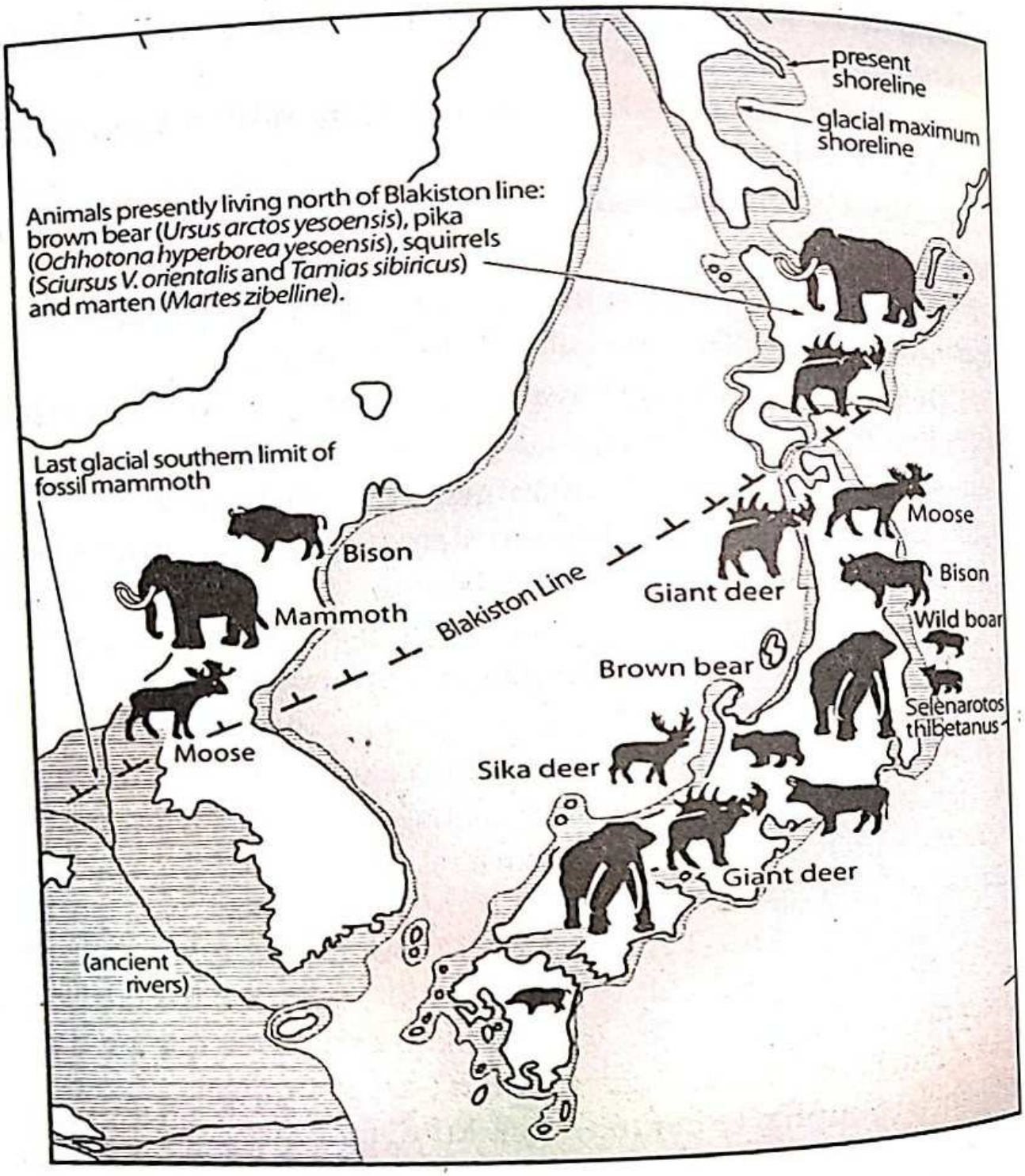
3) Güneyde Güney Çin'in Yangtze nehri hattı (Xianrendong mağarası) (MÖ 12,800/MÖ cal 15,700-16,500),

4) Doğuda Japonya (Japonya adaları) (MÖ 10,700-11,500/MÖ cal 12,000-15,400)[49] (Res. 8)[50].

Bu dört nokta arasında kalan geniş (yaklaşık 3.000 X 3.000 km'lik) alanlarda seramik üretimi ilginç bir şekilde yoktur. Bu Alana Moğolistan'ın da bütünü dâhildir. Hemen ilave edelim Güney Çin'in Yangtze nehri kıyılarındaki Xianrendong mağarasında ve Trans-Baykal'ın Ust'-Karenga'sında bulunan seramiğin tarihlenmeleri tartışmalıdır[51].

Güney Çin'deki Xianrendong Mağarası'nda 2009'da yürütülen ilave çalışmaların sonuçları yakın zamanda X. Wu ve arkadaşları tarafından yayınlandı[52]. Bu yazarlara göre en eski yerleşim yerinin çanak çömlek içeren bileşeninin C14 tarihleri MÖ 14,915 (Batı bölümü) ve MÖ 15,105 (Doğu bölümü), sırasıyla MÖ cal 17,950-18,880 ve MÖ cal 18,440-18,850 olarak uyarlanmış yaş aralıklarına karşılık gelir. Bu koşullarda bunlar dünyanın en eski çanak çömleği oluyorlar. Diğer taraftan bazı gözlemler söz konusu tarihlemelere şüpheyle bakmayı gerektirdiği bildiriliyor[53]. Burada ayrıntılara girmeyeceğiz ama hemen vurgulayalım öne sürülen

[49] Kuzmin 2015.
[50] Res. 8. Kuzmin 2015, Fig. 14.
[51] Kuzmin 2006; Kuzmin 2013; Kuzmin 2015; Cohen 2013.
[52] Wu vd 2012.
[53] Kuzmin 2015, 2 vd.

Res. 7

gerekçeler gerçekten de söz konusu tarihlemelerin doğruluğu kuşkuyla bakmayı gerektirecek kadar ciddidir[54]. Y.V. Kuzmin'e gö

[54] Kuzmin 2015, 2 vd.

Yunchanyan ve Xianrendong mağarası buluntularının kazıcıları tarafından verilen tarihler ("MÖ 18,000"ler) abartılıdır. Bu merkezlere ait malzemenin çok daha geç bir evreye ait olması gerekir[55] (Res. 8)[56].

Site	14C date, BP	Lab code and No.	Material dated	Calendar age, cal BP**	Reference
South China					
Yuchanyan Cave	14 800 ± 55	RTB 5464/BA06864	charcoal	17 830–18 190	*Boaretto et al. 2009*
Miaoyan Cave	13 710 ± 270	BA92034-1	charcoal	15 820–17 380	*Yuan et al. 1995*
Xianrendong Cave	12 430 ± 80	UCR-3561	charcoal	14 160–14 950	*MacNeish 1999*
Wang Dong Cave	11 500 ± 150	BK95138A	charcoal	13 060–13 700	*MacNeish 1999*
North China					
Nanzhuangtou	10 210 ± 110	BK-87075A	charcoal	11 400–12 390	*Yuan et al. 1992*
Japanese Islands					
Odai Yamamoto 1	13 780 ± 170	NUTA-6510	adhesion	16 170–17 180	*Nakamura et al. 2001*
Kitahara	13 060 ± 80	Beta-105398	ch. wood	15 320–15 920	*Keally et al. 2003*
Tokumaru Nakata	12 770 ± 225	PAL-383	wood	14 240–15 860	*Keally et al. 2003*
Nakamachi	12 740 ± 380	GaK-9624	charcoal	13 850–16 180	*Keally et al. 2003*
Senpukuji Cave	12 220 ± 80	MTC-11296	adhesion	13 820–14 520	*Sato et al. 2011*
Taisho 3	12 460 ± 40	Beta-194629	adhesion	14 270–14 960	*Yamahara 2006*
Russian Far East					
Khummi	13 260 ± 100	AA-13392	charcoal	15 640–16 240	*Kuzmin et al. 1997*
Gasya	12 960 ± 120	LE-1781	charcoal	15 150–15 870	*Okladnikov, Medvedev 1983*
Goncharka 1	12 500 ± 60	LLNL-102169	charcoal	14 300–15 070	*Shevkomud 1997*
Gromatukha	12 380 ± 70	MTC-05937	charcoal	14 110–14 850	*Nesterov et al. 2006*
Transbaikal (Eastern Siberia)					
Ust-Karenga 12	12 180 ± 60	AA-60210	charcoal	13 840–14 240	*Kuzmin, Vetrov 2007*
Ust-Karenga 12	11 240 ± 80	GIN-8066	charcoal	12 930–13 280	*Kuzmin, Vetrov 2007*
Studenoe 1	11 960 ± 80	TKa-15554	adhesion	13 580–14 020	*Razgildeeva et al. 2013*
Studenoe 1	11 995 ± 150	AA-33040	charcoal	13 470–14 210	*Buvit et al. 2003*
Studenoe 1	11 730 ± 60	MTC-16736	adhesion	13 450–13 720	*Razgildeeva et al. 2013*
Ust-Menza 1	11 550 ± 50	MTC-16738	adhesion	13 280–13 470	*Razgildeeva et al. 2013*

* Only the oldest ^{14}C dates for each site are listed here; for more complete information, see the relevant references.
** The IntCal13 dataset (*Reimer et al. 2013*) is used.
a These dates are re-calculated (see *Kuzmin 2013a*).
b Only selected oldest sites (with ^{14}C dates older than *c.* 12 000 BP) are included; see the full list in *Keally et al. (2003)*
c Food remains on the surface of pottery (*e.g., Nakamura et al. 2001*).
d Charred wood.
e Bulk sample collected from Layer 7.
f Sample collected from a hearth in Layer 7.
g Sample collected from Layer 9G.
h Samples collected from Layer 8.

Res. 8

Amur havzasındaki en erken yerleşimlerin radyokarbon tarihlemeleri MÖ 10,380-11,260, bunların uyarlanmış tarihlemeleri ise MÖ cal 12,110 ve MÖ cal 14,240'lardır. Osipovka kültürünün

[55] Kuzmin 2015, 2 vd.

[56] Res. 7. Kuzmin 2015, Tab. 1.

Gonçarka-1 yerleşmesinden gelen malzemeye göre bu tarihler düz dipli kapların da en erken tarihleridir[57]. Amur nehrinin orta akımlarındaki Gromatuha yerleşmesinin alt seviyesindeki en yaygın çanak çömlek formu yazarlara göre bu türde düz kaideli kaplardır[58]. Yumurta/sivri dipli kapların da diğerleriyle birlikte kullanıldığı biliniyor[59]. Diğer taraftan Trans-Baykal bölgesindeki en erken çanak çömlek varlığı ile ilgili yeni veriler Ust-Karenga-12 ve bu bölgenin kuzey kesiminde, orta ve Güney tayga bölgeleri arasındaki sınırda, esas anlamda Dahurian karaçamından oluşan yoğun ormanlarla kaplı Vitim platosunda ele geçmiştir[60]. Bölgenin diğer bir yerleşim grubunu oluşturan Studenoye-1, Ust-Menza-1 gibi yerleşme noktaları Trans-Baykal'ın Güney kesiminde, Güney tayga bölgesinde yer alırlar[61]. Bunlardan en önemlileri Studenoye-1 ve Menza-1 yerleşmeleridir[62].

Görüldüğü gibi Anayurt Yenisey-Lena bölgesinde ve ona çok yakın ve ilgili noktalarda en erken seramik üretimi MÖ cal 14,240-11,000'lerde başlıyor. Trans-Baykal ile Amur arasında bu evrede ilişkiler olmaması mümkün değil.

Rusya Uzak Doğusu dediğimiz Bering denizine yakın noktalarda son yıllarda artan kazıların Baykal ile Uzak Doğu Mezolitik ve Neolitik kültürlerinin mutlak ilişkilerini ortaya koyan sonuçları elimizdedir. Bu tarih kabul edilebilir hâliyle MÖ 11,000'lerdir. Kuzey Asya yerleşmelerinde seramiğin Mezolitik ("İlk Neolitik/*initial Neolithic*") dönemlerden itibaren yapılmakta olduğunu artık biliyoruz. Geç Mezolitik-İlk Neolitik dönemlerde Yenisey-Lena bölgesi

[57] Kuzmin 2013; Kuzmin 2015.
[58] Şevkomud ve Yanşina 2012, 214-215.
[59] Kuzmin 2015, Fig. 11; Kuzmin 2015, Fig. 13
[60] Suslov 1961, 293-294; Tishkov 2002, 219.
[61] Tişkov 2002, 219.
[62] Suslov 1961, 292-293.

Baykal gölünün Kuzey-Kuzeybatı bölümünü kapsayan geniş bir coğrafyadır. Bu bölgenin Batı komşusu olan Sayan-Altay ise Eneolitik ve Tunç Çağlarında Okunyev ve Afanas'yev gibi önemli kültür oluşumlarının yükseldiği topraklardır. Sayan-Altay ile Yenisey-Lena birbirlerine hem arkeolojik kültür olarak ve son yapılan antropolojik ve genetik araştırmaların sonuçlarının da gösterdiği gibi tek tip etno-kültürel oluşuma işaret etmektedir. Bu iki ana hayat alanı bölge arasında nasıl etkileşimli ilişkiler geliştiğini yapılan araştırmaların sonuçları farklı farklı yönleriyle ortaya koymuştur.

Baykal gölünün Cis-Baykal bölgesinde, Güneyde Baykal gölünden boşalan Angara nehrinden onun hemen Kuzeyindeki Ol'hon adasına ve daha Kuzeyde Baykal dağlarından doğan Lena nehrine kadar pek çok noktada sayısız Neolitik dönem geçici kamp yerleşmeleri ve mezarlık alanlar tespit edilmiştir. Seramik kapların büyük bir bölümü buradaki mezarlardan, bir kısmı da kamp yerleşmesi kültür katmanlarından elde edilmiştir[63]. Bölgede 1990'ların başından itibaren artış kaydeden arkeolojik kazılar bölgesel seramik kültürü ile ilgili bol miktarda veri elde edilebilmesini, çevredeki diğer bölgelere göre çok daha sağlıklı bir seramik tasnifinin yapılabilmesini sağlamıştır. Seramiğin tipolojik çalışmaları Neolitik dönem boyunca üretilen kapların hem düz hem yumurta ve sivri dipli diye tanımladığımız kaplardan oluştuğu sonucunu vermektedir. Amur kamp yerleşmelerinde, yukarıda da ifade ettik, düz dipli kaplara Mezolitik Çağ (MÖ 14,200[64] / 11,000[65]) katmanlarında rastlıyoruz[66].

---

[63] Berdnikov vd 2020, Res. 4, 1-9; 11 Berdnikov vd 2020, Res. 5, 1-10.

[64] Şevkomud ve Kuzmin 2009.

[65] Şevkomud ve Yanşina 2012.

[66] Şevkomud ve Yanşina 2012. Bölge çalışanlarından bazıları 'Mezolitik' (yani MÖ 11,000 ve MÖ 14,200, Şevkomud ve Yanşina 20212 ve Şevkomud ve Kuzmin 2009) yerine bazen, bana doğru bir tespit değilmiş gibi gelen "İlk Neolitik /

Yenisey-Lena hayat alanlarındaki Neolitik kapların biçimleri hemen hemen aynıdır. Fark, ağız kenarlarındaki değişik bazı bezeme uygulamalarından ibarettir. Erken Neolitik dönemde Cis-Baykal bölgesinde görülen ilk kap grubu erken ağ baskılı kaplar[67] ve Haytinskiy ip boğma baskılı kaplarıdır. Uyarlanmamış C14 tarihleri MÖ 6.000'lerdir[68]. Erken ağ baskılı kaplar kapalı ve açık formlarda bazan ağız kenarında hafif dışa doğru profil veren mallarken Erken Neolitik Haytinskiy kapları sadece ağız kenarı hafifçe dışa açılan formlara sahiptir[69]. Erken ağ baskılı kaplar bezeme yönünden daha sadedir. Dış yüzeylerinin tamamında kap şekillendirilirken kullanılan araçların bıraktığı 'ağ' izleri vardır. Kapların ağız kenarında çoğunlukla batırma tekniğiyle yapılmış bir sıra delik ya da çukur bulunur. Bâzan aynı kısım bir iki sıra çizgiyle bezenir. Haytinskiy ip boğma baskılı kaplarında bezemeler daha zengindir. Kabın dış yüzeyinde erken ağ baskılı kaplarda olduğu gibi vurma izleri vardır. Paralel ve zig-zag çizgilerle oluşturulan bezemeler çoğunlukla kabın üst kısmında yer alır. Erken ağ baskılılar Orta Sibirya'nın Güneyinde geniş bir yayılıma sahipken, çağdaşı olan Haytinskiy ip boğma baskılı kaplar daha çok Cis-Baykal bölgesinde kendine yayılım alanı bulmuştur. İki kap türü de MÖ 4. bine kadar kullanılmıştır[70].

Initial Neolithic" lafını kullanıyorlar (Ponomareva 2018, 42). Özellikle de Osipovka kültürü ile ilişkilendirilen Mezolitik Çağın Sikaçi-Alyan petroglifleri için.

67 "Ağ baskılı" deyimi, bu tür kapların yüzeylerindeki bezeme durumunu yansıtır. Bildiğimiz ipten örme ağ ile bir ilişkisi yoktur. Yapımları sırasında henüz hamurları nemliyken kapların yüzeylerinde üzerinde çıkıntılar bulunan, avuç içinde kullanılabilecek boyutta 5-10 cm boyunda ince bir kurşun kalem gibi bir araç gezdirilmek suretiyle bezemeler oluşturuluyordu. "Ağ baskısı" diye tanımlanan bu bezeme modeli bu teknik kullanılarak elde edilen dekorasyon amaçlı uygulamalardan biridir (Karş. Berdnikov vd 2017, 275 vd.).

68 Savel'yov ve Ulanov 2019, Ris. 2, 1-2; Savel'yov ve Ulanov 2019, Ris. 2, 3-4.

69 Savel'yov ve Ulanov 2019, Ris. 3, 1-2.

70 Berdnikov ve Sokolova 2014, 343-344.

Orta Neolitik Dönemde varlık gösteren Posol'skaya ip boğma baskılı kaplar Orta Sibirya'nın Güneyindeki pek çok arkeolojik alanda yaygındır. Form ve yapım tekniği bakımından Haytinskiy ip boğma baskılı kaplarının benzeridir. Sadece bezeme bakımından biraz farklılaşır. Bu kapların üstteki üçte birlik kısmında yatay ve dikey çizilerin ve zig-zagların kombinasyonundan oluşan bezeme modelleri yer alır. Uyarlanmamış C14 tarihlendirmesi bu kapların MÖ 5. binin ortalarından 3. bine kadar görülmeye devam ettiğini gösterir[71].

Orta Neolitiğin bir başka seramik türü de Ust'-Belaya kaplarıdır[72]. Açık ve kapalı formlarda basit oval biçimli kaplardır. Kap parçalarında hem ağ hem de ip izlerine rastlanır. Bezemeler ise ya tüm yüzeyi kaplamış ya da sadece kabın üst kısmıyla sınırlı kalmıştır. Kapların çoğunun ağız kenarında bir sıra batırma bezemeler görülür. Bunun dışında zig-zag ve çentik sıralarından oluşan bezeme modelleri de bolca kullanılmıştır. Orta Yenisey havzasından Güneyde Baykal gölüne kadar çok geniş yayılım gösteren bu kap türünün üretimi uzun süre devam etmiştir. Tarihi MÖ 6. binlere kadar gider[73].

Geç Neolitik dönemde görülen iki seramik türünden biri İsakovo ağ baskılı kaplarıdır. Açık formlu ve parabolik biçimli olan bu kapların hepsinde belirgin ağ baskı izleri vardır. Bezeme olarak da sadece ağız kenarında delik veya çentiklerden oluşan bir sıra bulunur. Bu kapların yayılımı Angara-Lena arasındaki daha dar bir alanla sınırlıdır. Uyarlanmamış tarihleri MÖ 4. binin sonundan MÖ 3. binin ortalarına kadar gider. Aynı döneme tarihlenen ikinci seramik türü de tarak batırmalı Serovo kaplarıdır. Kapalı

[71] Berdnikov ve Sokolova 2014, 344.
[72] German 2013, Ris. 4, 1-2.
[73] Sokolova 2007; Berdnikov ve Sokolova 2014, 344.

formda oval biçimli kaplardır ve bazılarının ağzı hafifçe dışa açıktır. Kapların dış yüzeyindeki ağ izleri düzleştirilmiştir. Ağız kısmında tarak batırma tekniğiyle yapılmış düz ya da zig-zag şeklinde nokta veya çentik sıraları vardır. Bazı kaplarda tek sıra batırma tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu kaplar merkezî Sibirya'nın Güneyi boyunca yayılmıştır[74].

Cis-Baykal bölgesindeki seramik buluntuların en fazla ele geçtiği yer olan mezarlar burada kültürel tasnifin de yapılmasında önemli rol oynamıştır. Ölü gömme geleneklerine göre belirlenen Neolitik dönem kültürlerinin tarihlendirilmesinde A.W. Weber ve Y.V. Kuzmin arasında görüş ayrılığı vardır.

A.W. Weber'e göre Neolitik dönem kültürlerinin uyarlanmış C14 tarih aralıkları şöyledir:

Erken Neolitik dönem MÖ 5800-4900

Orta Neolitik dönem MÖ 4900-4200

Geç Neolitik dönem MÖ 3400/3000-1000.

Y.V. Kuzmin ise uyarlanmış C14 tarihlerinin daha geç olduğunu iddia eder:

Erken Neolitik (Geç Kitoy) MÖ 3800-2900

Orta Neolitik (kültürsüz dönem) MÖ 2900-2200

Geç Neolitik (İsakovo/Serovo ve Glazkovo) 2200-2400/1000.

Ayrıca ona göre Orta Neolitik dönemde burada kültürel bir boşluk yoktur. Sadece bu dönem gömmeleri henüz ortaya çıkartılmamıştır. Bu fikrin dayandırıldığı nokta ise tarihlendirmeler yapılırken sadece gömmelerden elde edilen insan kalıntılarının kullanılmış olmasıdır. Ancak Orta Neolitik döneme ait C14 tarihleri veren kamp yeri olarak kullanılmış alanlar bulunmaktadır.[75] Uzun süreden beri

[74] Berdnikov ve Sokolova 2014, 345.

[75] Kuzmin 2007, 123.

Cis-Baykal bölgesinde çalışmalar yapmakta olan diğer önemli bir araştırmacı İ.M. Berdnikov ise yalnızca seramik ve diğer buluntu gruplarına dayanarak bölgenin uyarlanmamış tarihlerinin daha erkene doğru gitmesi gerektiğini ifade eder ve aynı zamanda Orta Neolitikteki 'boşluk' diye bir durum olmadığını söyler. Ona göre bu boşluk Geç Kitoy mezarlarınca kapatılabilir[76].

NEOLİTİK ÇAĞLARDA ANAYURT YENİSEY-LENA İLE SAYAN-ALTAY ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Sayan-Altay bölgesi Neolitik, Eneolitik ve Tunç Çağı kültürlerinin hem kendi içlerinde hem de komşu Yenisey-Lena bölgesindeki Neolitik kültürlerle birtakım ilişkilerinin olduğu açıktır. Bunun en somut göstergesini de gene seramik malzeme üzerinde görebiliyoruz.

Sayan-Altay'da Neolitik yerleşmelere az rastlanır. Seramik buluntu veren Neolitik alanlara Tuva Bölgesindeki Batı Sayan'da Yenisey kıyısında yer alan Toora-Daş, Unyuk ve Kazaçka Neolitik buluntu merkezleridir. Örneğin Toora-Daş'ta MÖ 4. bine tarihlenen Verhneyeniseysk (Yukarı Yenisey) kültürü ait Neolitik dönem kaplarına rastlanır. İlk üç tabakadan ele geçen bu seramiklerin hepsi yumurta diplidir. Kaplar ocak olduğu düşünülen taş yapılarla ilişkili olarak ele geçmiştir. Bir ölü töreni yemeği ile ilgili olduğu düşünülmüştür. Buradan ele geçen kapların yüzeyinin tamamı veya dip kısmı hariç büyük bölümü bezemelidir. İlk iki tabakadan çıkan kapların dış yüzeyinde yatay çizgiler ve onları kesen diyagonal baskılar vardır. 1. tabakadaki kapların diplerinde spiral bezemeler bulunur. 2. ve 3. tabakaların kaplarında dış yüzey tarak

[76] Berdnikov ve Sokolova 2014, 345-346.

batırma metoduyla bezenmiştir. 3. tabakadan ele geçen ağız kenarına ait iki kap parçasında da bir sıra batırma bezeme vardır.

Unyuk Neolitik geçici kampında ele geçen kaplar bir önceki yerleşmedekilere genel olarak benzer. Gene tamamı yumurta diplilerden oluşan kapların bezemeleri tarak benzeri bir araçla yapılmış ters yönlerde diyagonal baskılardan elde edilen balık kılçığı modeli, çubuklarla yapılan çentik sıraları, kapların ağız kenarlarında altlı üstlü çift veya tek sıra delik dizileri gibi modellerdir.

Kazaçka buluntu yerindeki kazılarda elde edilen seramik kaplar diğer iki Neolitik merkezde ele geçirilenlerle uyumludur. Kazaçka kapları yukarı doğru genişleyen açık ağızlı kova biçimli, yumurta dipli kaplardır. Bezeme modelleri daha çok Unyuk kaplarındakilerle uyumludur. Bu kapların içinde Afanas'yev kültürünün beyaz insanlarının kullandıkları kaplara hem şekil olarak hem de ve özellikle bezeme modelleri olarak çok yaklaştığını ifade edebiliriz. Bunlar çentik ya da batırma şeklinde elde edilen nokta çukurcuklar dizisidir. Çentik izleri biri diğerinin aynısı değildir ama bu çentiklerin yan-yana gelmesiyle oluşturulan yatay paralel hatlar kendi içinde uyum gösterir. Tarak benzeri bir araçla yapılmış balık kılçığı biçiminde paralel hatlar alt alta getirilerek kabın bütün yüzü kaplanmıştır. Tırnak baskılarından oluşturulan sık paralel hatların kapların bütün yüzeyini kapladığı örnekler diğer bezeme modelini oluşturur. Bu tip tek düze paralel nokta, balık kılçığı, gözyaşı damlaları, düzensiz çentik dizileri gibi modeller[77] doğrudan bize Afanas'yev seramik bezeme modellerini hatırlatıyor[78].

Kazaçka Neolitik yerleşmelerinden ve Altayın diğer Neolitik merkezlerdeki kazılarından gelen bu tipte bezemeli kapların tarihi Afanas'yev kültürü tarihinden en az 1000 (bin) yıl daha eskidir. Buradan anlaşılacak olan şudur: Afanas'yev kültürünün bu

[77] Sokolova 2007, Tabl. 4.

[78] Vadetskaya 2012, 31 vd, Ris. 1-51.

tip yumurta dipli kapların geleneğini Güney Rusya'daki Yamnaya kültüründen değil (Hint-Avrupacı yazarların iddiası geleneğin Yamnaya'dan olduğu yolundadır) hemen yanı başında bulunan Altayın yerli Neolitik kültürlerinden edindiği gerçeğini de burada bir kez daha hatırlatmamız lazım. Farklı olan tek şey Altaylı yerli geleneklerde kapların ağız kenarlarında tek ya da çift sıra delikler dizisidir. Bunları Afanas'yev kaplarında gelenek olarak göremeyiz. Ama bu uygulama unutmayalım ki sadece Neolitik Çağın bir özelliğidir, Eneolitik Afanas'yev kültüründe görünmüyor olması doğaldır.

BAYKAL BÖLGESİ TÜRK HALKLARI

Baykal Bölgesinin günümüz yerli halkları bu bölgede Üst Paleolitik Çağdan[79] beri yaşam sürmektedir. Gene hatırlatacağız, Baykal bölgesinin Üst Paleolitik Çağlardan itibaren ve bizi doğrudan ilgilendiren Son Buzul Çağı Doruğu sonu olan yani MÖ~16,000-12,000'ler arasında yerel halklar tek tip etnik yapı oluşturuyordu. Yerel halklar çağlar boyu kendi içlerinde çoğaldılar ve Yakutlar ve Kurıkanlar ile Buryatlar gibi aynı kökten gelen ama farklı dilleri konuşan halklara dönüştüler. Bölge en eski çağlardan Demir Çağına kadar Kurıkan adı verilen halkların hayat alanlarıydı. Kurıkanlar Buryatların bir etnik kolu olan Kori-Buryatlarla bir arada yaşıyorlardı. Klasik Türk Dönemi tarihi metinlerinden iyi bildiğimiz ve Çin kaynaklarında Türk boyları arasında gösterilen Kurıkanlar Baykal kıyılarında Angara ve Lena nehirleri vadilerinde zengin ve orijinal bir kültür yaratan Türk halklarıdır. Bu halklardan günümüze Ol'hon adasında adanın sarp sırtlarını çevreleyen duvarlar kalmıştır. Bu doğal kale savaşların çalkantılı olayların ve kabile göçlerinin tanığı olmuştu. Kurıkanlar ölülerini plaka taşlar-

[79] Karş. Hanks 2010, 471.

dan yaptıkları "yurtas"lara Ol'hon'a gömmüşlerdi[80].

Yaklaşık 24,000 yıllık Paleolitik gömmeleri içeren buluntu yerleri Angara-Baykal bölgesinin Mal'ta ve Buret' komplekslerindedir. Buralarda hayvan kemikleri kullanılarak yapılan konut izleri bölgenin en erken insanlarından kalan en belirgin kültür belgeleri topluluğudur. Dairesel taş çitlerle çevrilmiş konut planları vahşi hayvan kemikleriyle tamamlanıyordu[81]. Çitlerin köşeleri Mançurya geyiği kemiklerinden duvarlar ise elk kemiklerinden, balık ve kuş kemikleri karıştırılarak yapılıyordu[82].

Angara-Baykal bölgesi Türkçe konuşan halkların en eski yurdudur. Bölgede Üst Paleolitik Çağdan itibaren yaşam izlerinin diğer somut arkeolojik izleri petrogliflerdedir. Lena ve Amur kıyılarındaki kaya resimleri[83] Mezolitik Çağlardan[84] Klasik Türk Döneminin Kurıkanlar'ına uzanan, esas anlamda Yakut Türklerine uzanan zaman dilimlerini temsil ederler. Günümüzün Yakut Türk halkları,

---

80 Okladnikov 1974, 6 vd.

81 Vasil'ev 1999, 186.

82 Burçina 1990, 336.

83 Okladnikov 1977.

84 Okladnikov 1977, 116-120; Okladnikov 1977. Angara-Baykal havzasında MÖ~16,000'lerden çok daha öncesini yani MÖ~30,000'leri aydınlatacak yeterli arkeolojik malzeme mevcut. 2020'de Mal'ta bölgesinde 6 ay gibi uzunca bir süre içinde yapılan son arkeolojik kazılar bu sonucu yeni buluntularla kanıtlar niteliktedir (Kazı başkanı E.A. Lipnina ile özel görüşme). Son Buzul Çağı Doruğunda Baykal ve Altayların yüksek kesimlerinde nüfus azalmaları ve kesintileri elbette söz konusudur ama gene de bölgede yerleşimler bu dönemlerde bile vardı. Bölgemizin biraz Doğusunda Amur'un Sikaçi-Alyan bölgesindeki petrogliflerin mask modellerinin tarihi tam olarak Mezolitik Çağdır (Devlet ve Laskin 2014, 8 vd.; Devlet 2015, 128 vd.; Okladnikov 1968; Okladnikov 1971; Okladnikov 1981). Bu alana yayılmış petroglif buluntuların 15-20 km Kuzeydeki Mezolitik Osipovka (MÖ 11,000) kültürüyle doğrudan ilişkilidir. Bu tür mask modelleri aynı zamanda Okunyev kültüründeki özgün mask modellerinin de hiç şüphe yok ki kaynağını oluşturuyordu.

tarihi metinlerde geçen Kurıkanlar ve adlarını bilmediğimiz diğer ilgili etnik gruplar Yenisey-Lena bölgesinin hâlâ yaşayan ve en eski halklarının kayıtlara geçebilen temsilcileridir[85].

ANAYURT YENİSEY-LENA FAUNASI

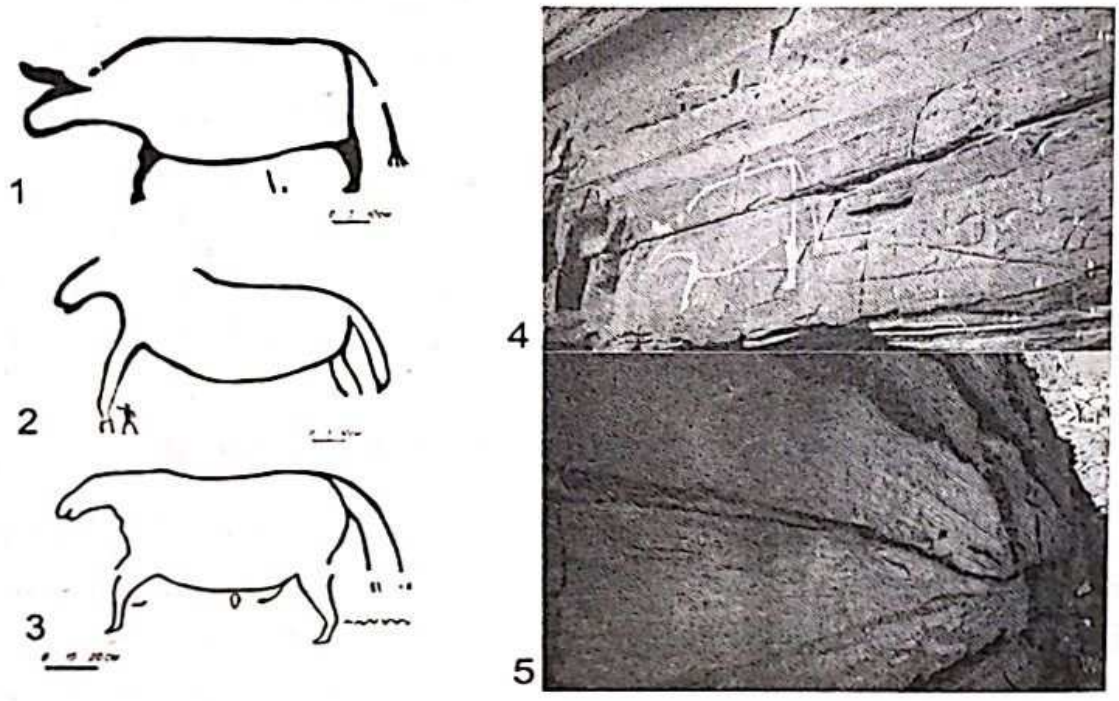
Yenisey-Lena bölgesindeki 'Avrasya Geç Pleistosen Tundra' kuşağı yabani hayvan topluluğu içinde mamut (*Mammuthus primigenius*), kürklü gergedan (*Coelodonta antiquitatis*), Lena atı (*Equus Lenensis Russ.*), Asya yaban eşeği (*Equus hemionus pall*), Pleistosen bizonu (*Bison priscus Boj.*), Pleistosen saygası (*Saiga tatarica borealis Tscherski*), Pleistosen Misk öküzü (*Ovibos pallantis H. Smith*), Avrasya mağara aslanı (*Panthera spelaea*) gibi hayvanlar yer alıyordu[86] (Res. 8). Bundan başka günümüz memelilerine yakın tundra kuşağı türleri olarak kutup tilkisi (*Alopex lagopus*), kahverengi ayı (*Ursus arctos L.*), kurt (*Canis lupus*), kızıl tilki (*Vulpes vulpes L.*), ayı sansarı (*Gulo gulo L.*), ren geyiği (*Rangifer tarandus L.*) gibi hayvanlardı ve Üst Paleolitik Çağ insanı bu tür hayvanları aktif olarak avlıyordu[87].

ANAYURT YENİSEY-LENA KAYA RESİMLERİ

1967-1971 arasında ağırlıklı olarak *Sovetskaya Etnografiya* periyodiğinde eski Sovyet bölgesinde bulunan kaya resimlerine ilişkin kronolojik ve diğer araştırma konuları üzerine akademik bir tartışma yaşandı. Tartışmalar ilk olarak A.A. Formozov'un[88] o zamana kadar geliştirilen "A.P. Okladnikov kronolojik çerçevesi"ni eleştiren bir makalesiyle başladı. Kısaca A.P. Okladnikov'un doğrudan Paleolitik'e tarihlediği bazı yaban öküzü ve yabani at

[85] Okladnikov 1977.
[86] Beoskorov 2004.
[87] Beoskorov 2004.
[88] Formozov 1967.

türü hayvan figürlerinin muhtemelen Tunç Çağlarına ait olması gerektiği yönündedir. A.P. Okladnikov kırmızı okra ile boyanmış ikisi yabani at, biri yabani öküz üç figürü Paleolitik Çağa tarihlemişti (Res. 9)[89]. Kaya resimleri çok soluktu ve bu nedenle de en eski çağlara ait olması için başka bir neden olabilirdi. Buna ilave olarak figürlerin stil özellikleri, hayvan türü ve konuları bu fikre destek oluyor olabilirdi. A.P. Okladnikov'un iddia ettiği gibi bu yabani atlar ve yabani öküz, Pleistosen'de bölgede baskın tür olarak açık otlaklarda yaşıyordu ve yoğun taygada hayatta kalamazlardı.

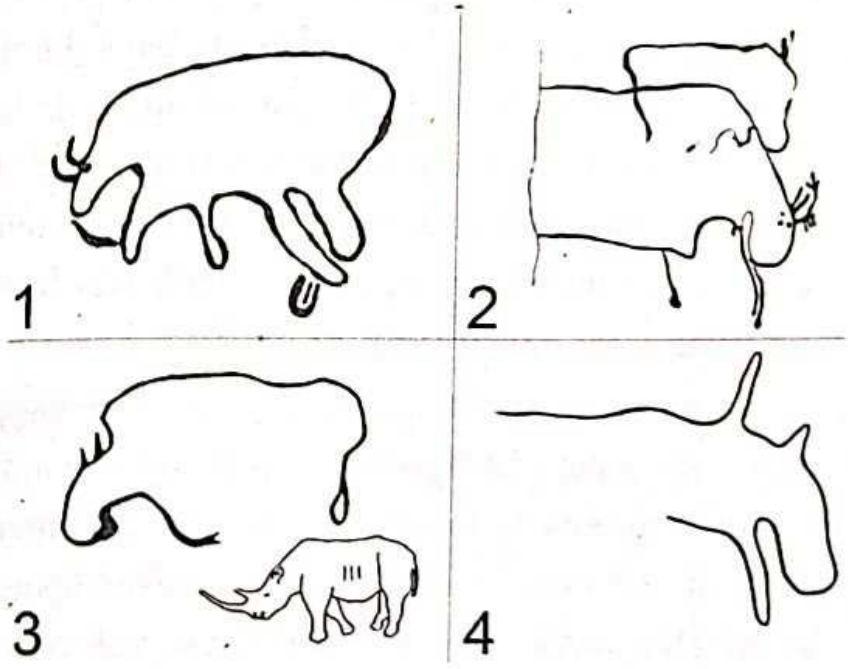
Res. 9

Kaya resimleri konusunda en az 10 monograf yayınlayan A.P. Okladnikov'un çalışmaları en erken kaya resimleri konusunda bazı bilgiler ortaya koydu ve Angara-Baykal bölgesi için bir kronolojik

[89] Res. 9. Ponorameva 2019, Fig. 6.2.

çerçeve oluşturdu[90]. Bu çerçevedeki bazı zayıf iddialar A.A. Formozov (1967) tarafından gündeme taşındı. A.A. Formozov[91], eleştirilerini somut verilerin analizleri üzerinden geliştirdi.

1970'lerde A.P Okladnikov, Yukarı Lena-Angara nehri üzerindeki noktalardan kaydettiği bazı hayvan figürlerini "gergedan" olarak tanımladı ve bazılarını Pleistosen'e tarihlemek istedi (Res. 10)[92]. Baraj su tutma alanı altında çoktan kaldığından bu figürlerin yeniden incelenmesi söz konusu olamadı. En son 1989-2001 arasındaki uzun süreli çalışmalar sonucunda İrkutsk'tan bir takım, Şişkinskaya petroglif alanında yeniden belgeleme çalışmaları yürüttü[93]. 20 yıllık araştırmalar sonucunda İrkutsk araştırmacıları

Res. 10

[90] Okladnikov 1959b; Okladnikov 1966; Okladnikov ve Zaporojskaya 1959; Ponorameva 2019.

[91] Formozov 1969.

[92] Rs. 10. Ponomareva 2019, Fig. 6. 3.

[93] Mel'nikova vd 2012.

Paleolitik'ten itibaren Sibirya'daki açık alanlarda boya ile yapılmış kaya resminin günümüze ulaşmasının fizikî kurallar bakımından mümkün olmadığını ortaya koydular. Bu sonuç bazı araştırmacılar için "abartılı"[94] olarak değerlendirilmesine rağmen Yukarı Lena havzasındaki kaya sanatı için yeni bir kronolojik dizi oluşturmaya yönelik bir zemin oluşturulmuş oldu.

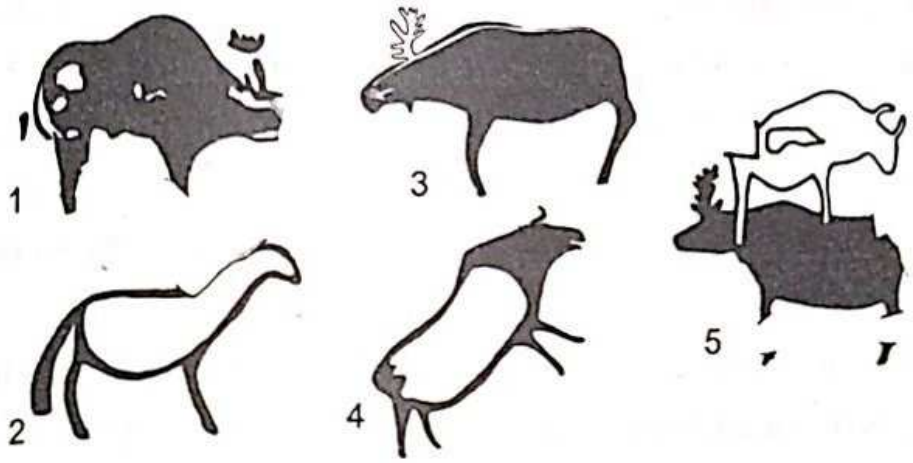
İrkutsk'lu araştırmacılar yabani at ve yabani öküz figürlerinin Geç Neolitik-Erken Tunç Çağları arasında oluşturulmuş olabileceğini kimi kanıtlarıyla öne sürdüler. Araştırmacılar Paleolitik Şişkinskaya kaya resimleri ile ilgili olarak yabani atın muhtemelen Pleistosen sonunda neslinin tükenmediğini, Holosen sırasında da bu türün yaşadığını kaydettiler. Bu iddia bölgedeki Kullatı yerleşiminde (MÖ 3.-2. binyıl) ortaya çıkartılan bir yabani ata ait kemik kalıntıları ile de desteklenmiş oldu. O nedenle Baykal bölgesinde bugüne kadar Paleolitik Çağa ait diye bilinen bu türde figürlerin aslında hiçbirinin doğru tarihlenmediği üzerinde ciddi biçimde duruldu. Buna karşılık son olarak Yakut bölgesinde bulunan natüralist tarzda oluşturulmuş yabani at, öküz ve geyik figürleri konuya yeni bir bakış açısı sağladı (Res. 11)[95].

Yukarıda bir önceki alt başlıkta değindiğimiz gibi, yabani öküz ve yabani atlar esas anlamda Pleistosen döneminin karakteristik hayvan türleridir ve onlara ait figürler de büyük bir ihtimalle o döneme ait olmalıdır. Bu fikri bir başka durum destekliyor: Kırmızı okra ile yapılmış bu hayvan figürleri neredeyse yok olmak üzere epeyce solmuş olarak günümüze ulaşmıştır. Bundan başka figürler kaya panolarında merkezî konumlarda yer alıyorlardı ve daha sonraki dönemlerde yapılan diğer figürler üst-üste bindirilmek suretiyle en erken figürlerin üzerleri büyük ölçüde örtülmüştür.

---

[94] Ponomareva 2019.

[95] Res. 11. Ponorameva 2019, Fig. 6. 4.

Res. 11

Yakut bölgesinde N.N. Koçmar'ın yürüttüğü son çalışmalarla birlikte yabani öküz figürünün aslında bir *"bozkır bizonu"*nun tasviri olduğu (Res. 12)[96], dolayısıyla o figürlerin Paleolitik Çağa ait olma ihtimalinin güçlü olduğu ortaya konuldu[97].

Res. 12

Çok kısaca durum budur. Sonuçta yabani atların, yabani öküz ve bozkır bizonu gibi hayvanların Pleistosen'e özgü türler olduğu,

[96] Res. 12. Ponomareva 2019, Fig. 6. 5.

[97] Koçmar 1994.

bu çağların bitimine doğru büyük bir ihtimalle yok olmaya yüz tuttuğu fikri ön plana çıkmış, dolayısıyla kırmızı okra ile yapılan bu yabani hayvan figürlerinin Paleolitik Çağın kaya sanatını temsil ettiği fikri benimsenmiştir. Bu fikrin daha sonra yapılan birkaç arkeolojik çalışma sonuçları tarafından da farklı açılardan desteklendiğini burada belirtelim[98].

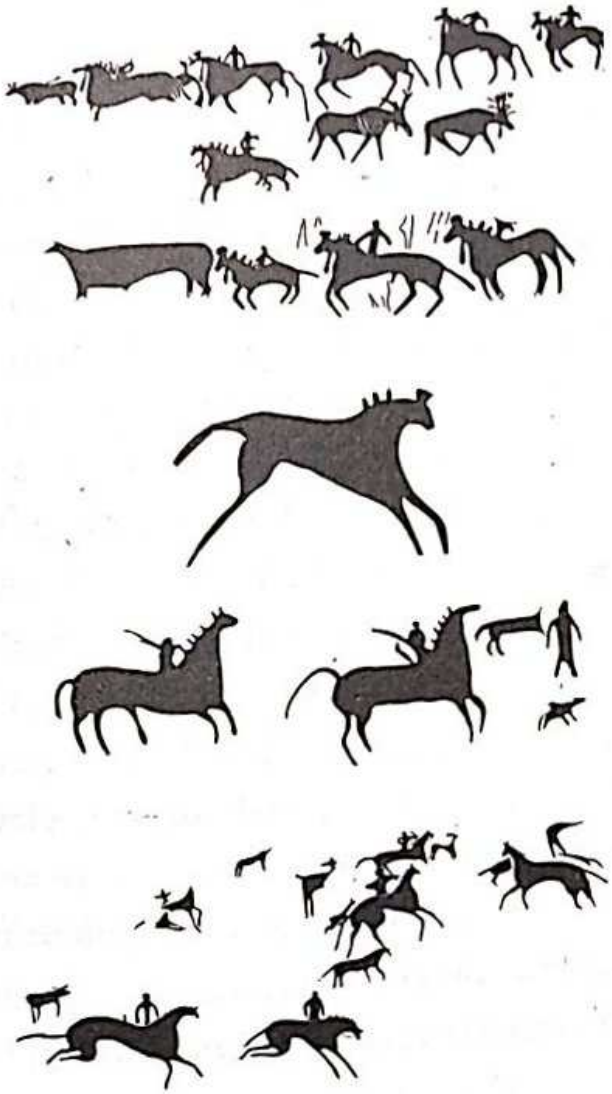
Lena nehrinin yukarı havzasında 1960-1970'li yıllarda Okladnikov-Zaparoşkaya çifti tarafından Neolitik Çağ ve daha geç evrelere ait sayısız kaya resmi kaydı gerçekleştirildi[99]. Petrogliflerin en yoğun bulunduğu noktalardan en bilineni -yukarıda da değindik- Şişkinskaya köyü çevresidir. Kaydedilen kaya resimlerinden bazıları A.P. Okladnikov[100] tarafından net bir biçimde Neolitik Çağlara tarihlenmişti. Bu figürlerden bir kısmı neredeyse gerçek ölçülerde, görece küçük başlı, 'kanca-burun' suratlı, sarkık karınlı, kalın ve gür kuyruklu, kısa boylu yabani at tasvirleridir. Daha küçük ölçülerde canlandırılmış başka bir tür yabani at tasvirlerine de aynı bölgede rastlanmıştır.

Bölgede 'Altay maralı' (*Cervus canadensis sibiricus*) yaygın adıyla bilinen 'elk' türü hayvanlara ait tasvirler Lena petroglifleri içinde yerini almıştır. Bu hayvanlar bâzan dişi-erkek çifti olarak canlandırılmıştır. Bu durum A.P. Okladnikov tarafından "hayvanların doğurganlığı", 'bollük ve bereket kültü' yansımaları olarak yorumlanır[101]. Bazı panolarda tıpkı MÖ 2. ve 1. bin Altay kaya resimlerinde olduğu gibi Altay maralı sürüsü avı ile ilgili sahneler canlandırılmıştır.

Tagar-Taştık-Göktürk dönemlerinin çağdaşı 'Lena atları' özel görünümlere sahiptir. Bu özel görünümler onları tekil kılmaz (Res.

[98] Ponomareva 2019.
[99] Okladnikov 1977.
[100] Okladnikov 1977.
[101] Okladnikov 1977.

13)[102], tam tersine Altay'ın 'narin atlar' stiline kadar götürür[103]. Bu atlar yüksek tasarlanmıştır. Orantısız uzunlukta ve dar gövdeler, ince, uzun ve biçimli bacaklar üzerinde salınır. Baş küçük, burun gene yöreye özgü bir stil gelişimi olarak 'kanca' biçimindedir. Yuvarlak hatlarla tasarlanmış boyun yay gibidir. Göğüs kaslıdır. Bu özellikleriyle Lena kayalıklarının narin atları Türkmenistan'ın Ahal-Teke atlarını çağrıştırır.

Res. 13

[102] Res. 13. Mel'nikova vd 2012; Güneri 2021, Res. 1-2, 5, 13.
[103] Güneri 2012, Fig. 14; 15.

Yenisey-Lena bölgesinde yaygın bir stilin temsilcileri olan bu narin at tasvirlerinin bir stilizasyon sürecinin soyut ürünleri olarak Sibirya ressamının yarattığı bir imaj mı yoksa gerçekten bir dönem aktif olarak varlık göstermiş, yaşamış bir tür mü olduğu net değildir. Ama iyi bildiğimiz başka bir şey var. Türkmen atı tarzında Moğolların deyişiyle "*altından yel geçen*"[104] böyle uzun bacaklı narin atların Sibirya'da yaşama şansı 300 ilâ 500 m rakımlı mikro klima alanlar[105] hariç hemen hiç yoktur. Bu narin yapılı ince atlara ait tasvirler yanında kısa bacaklı, uzun kuyruklu, kısa boyunlu, güdük atların da tasvirlerine yer verilmiştir. Bunlar gerçekten bölgenin iklim ve doğa koşullarına uyum sağlamış tipik türleri temsil eder.

Bu geç dönem atların binicisine gelince. Binici, ata göre abartılı biçimde küçük tasarlanmıştır. Üzerinde kat kat giysiler ve kaftan olduğu halde tasvir edilmiş atlının genellikle başlığı yoktur. Topuklarına kadar uzun mantosu kemerle belinden büzülmüştür. Bazı hallerde savaşçı ya da avcı süvari, elinde bir ucu genellikle yere dik duran uzunca bir mızrak, kimi zaman da bir flama tutar ve bu stil Lena bölgesinin değişmez tasvir geleneklerinden biridir. Savaşçı ve avcı askerlerin canlandırdığı savaş sahnelerinde, kahramanların atalarının yiğitlikleri ile ilgili hatıralar canlandırılmıştır[106].

Baykal bölgesi ve Lena kıyıları boyunca 'Klasik Türk Dönemi-II'nin (MS 6.-8. yy) Kurıkanları'na ait pek çok kaya resimlerine de rastlanır. Bunlar genel olarak at ve atlı, mus ve kızıl geyik avı sahneleri ile diğer türlerde geyik, kurt, köpek, deve ve su kuşları modellerinden oluşur. Aslında Kurıkan petrogliflerini diğerlerinden kolayca ayırt edebiliriz. Bu konuya daha önce de vurgu yapılmıştı. Bu ayırt edici tarz özellikle at ve atlı tasvirlerinde iyice belirginleşir:

---

[104] Homeric 2019.

[105] Anayurt Baykal bölgesi, Güney Sibiryanın Doğu kısmını oluşturan bir mikroklima alandır.

[106] Son çalışmalar için bak Nikolayev ve Mel'nikova 2002.

Tasvirler 'Klasik Türk Dönemi Stili' olarak tarafımızdan daha önce deklere edilen tanımlar[107] içinde yer alan at tasvirlerinde 'üç tutam yele bağlama', yukarıdaki paragrafta anıldığı gibi bacakların uzunca ve ince verilmesi, kuyruk detayları vs. gibi maddelerde kendi tanımlamalarını tam olarak bulabilirler.

Lena-Amur nehri kaya resimleri konusu özeldir. Bölgede 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan çalışmalara ilave olarak küçük bir alanı hedef almış olmasına rağmen L.V. Mel'nikova ve arkadaşlarının iki ciltlik çalışması[108] önemlidir. Son yıllarda bölge petroglifi üzerinde erken yaşta kaybettiğimiz meslektaşımız Ekaterina Devlet'in Amur bölgesindeki tekil araştırmalarını da burada anmalıyız[109]. Amur petroglifleri soyut tarzda geliştirilmiş insan yüzü, mask modellerinin işlendiği kaya resimleri grubunu oluştururlar. Amur bölgesinin Sikaçi-Alyan'ındaki[110] figürler derin oluklar şeklindeki hatlarla bir tür alçak kabartma desenler yaratan teknikte yapılmıştır. Bu bölgenin stili Altay dağları ve Orta Asya kaya sanatı ortak stiline genel olarak benzemez. Buna karşılık Erken Tunç Çağı Okunyevlilerinin Kuzey Pakistan ve Tibet'e kadar uzanan Doğu göçlerinin arkeolojik izleri olarak bilinen ünlü mask modellerinin kaynağı hiç şüphe yok ki Amur masklarıdır. Amur-Ussuri bölgesinin ayırt edici özelliği soyutlamaya yönelik eğilimlidir. Spiraller, tek merkezli daireler gibi dekoratif unsurlar bazı kronolojik dönemler için de önemli bir gösterge olarak kullanılabilirler. Mask modelleri soyut insan yüzlerinin gelenekselleştirilmiş yansımalarıdır ancak her biri kendine özgü şekle sahiptir. Amur'un büyük boyutlu maskları 50-60

[107] Güneri 2012, 45 vd.

[108] Mel'nikova vd 2011; Mel'nikova vd 2012.

[109] Devlet ve Laskin 2014, 8 vd.; Devlet 2015, 128 vd.

[110] Burada bana ilginç gelen bir ayrıntıyı vurgulamak istiyorum: A.P. Okladnikov (1971, 5 vd) bu yer adını *"Sakaçi-Alyan/*Сакачи-Алян" diye anarken aslında yaygın kullanımı *"Sikaçi-Alyan/*Сикачи-Алян" (Ponomareva 2018, 35) olan bu yer adını diğer konuyla ilgili meslektaşım M.L. Podol'skiy (Podol'skiy 1973, 267, Ris. 2) *"Sekaçi-Alyan /* Секачи-Алян" olarak telaffuz ediyor.

cm, daha küçükleri 10-15 cm çaplıdır. Antropomorfik figürler bu grup içinde nadirdir (Res. 14)[111] (Res. 15-17)[112]. İlk Neolitik-Tunç Çağları arasında Kuzey Asya-Sibirya bölgesinde izlenebilir bir gelişim çizgisine sahip mask modelleri Kuzey Asya petroglifleri içinde önemli bir yer işgal eder. Aynı zamanda bu ikonografik soyutlama Okunyev kültürünün Güney Asya yayılmasında bizlere yol göstermesi bakımından özeldir (Res. 18)[113].

Res. 14

[111] Res. 14 Okladnikov 1968, 191-195.
[112] Res. 15-17 Okladnikov 1968, 31-197.
[113] Res. 18 M. Devlet 1980, Ris. 2-5.

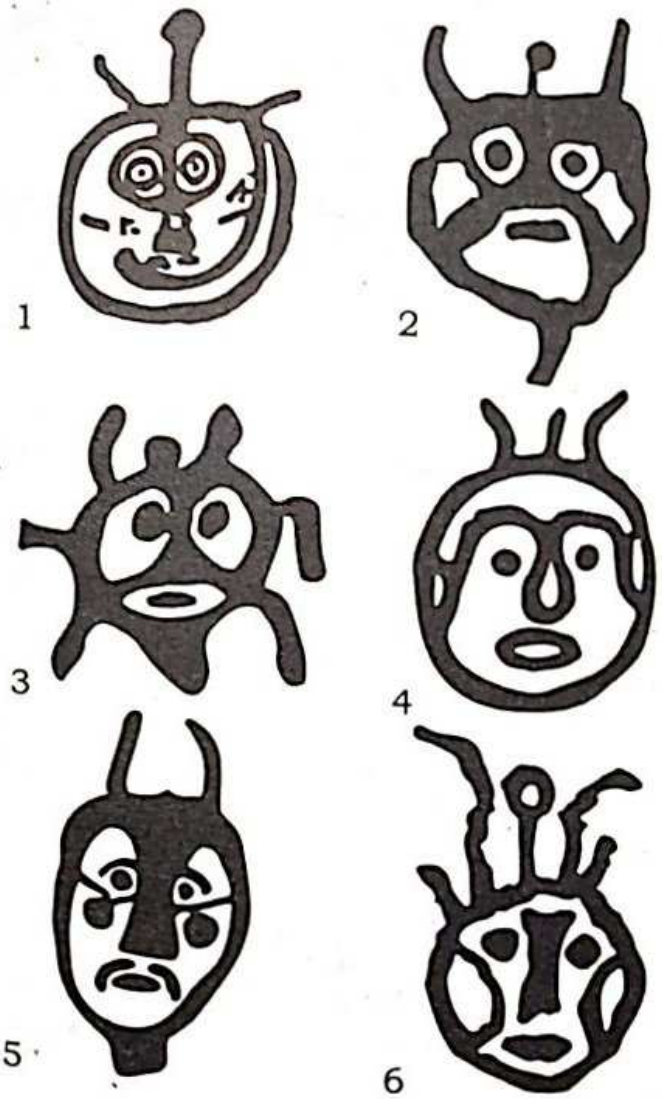
Res. 15

Res. 16

Res. 17

Res. 18

Kaya sanatı üzerinden mask modelleri, kültürel süreklilik içinde kültürün en erken çıkış noktası ve çevreye yayılımı konularında en belli başlı yol gösterici arkeolojik belge türlerinin başında gelir. Kuzey Asya'da en erken mask modelleri hiç şüphesiz Amur bölgesindedir (Res. 19-21)[114]. Sayan-Altay'a yayılmış geç dönem (Tunç Çağı) maskları ise (Res. 18) görüldüğü gibi erken Amur maskalarıyla kesin ilişkiler içindedir. Biz bu geleneğin Güney Asya'daki uzantılarını da izleyebilme imkânına sahibiz[115].

Res. 19

Res. 20

Res. 21

Zoomorfik figürler ise genellikle statik duruşlarıyla dikkat çeker[116] (Res. 10-13).

Lena ve Amur kaya resimlerini de içine alan bir doktora çalışması burada anılmalıdır[117]. Bunlar dışında bölgede sistemli petroglif çalışmaları yoktur. 'Sistemli'den kastım genişçe kapsamlı ve arkeolojik stil gelişimi ve sınıflama kaygıları olan çalışmalardır. Son yıllara kadar Batılı araştırmacıların Rus meslektaşlarımızla birlikte

[114] 305 Res. 19 (Çin Halk Cumhuriyeti, 2013 Helan dağları çalışmalarından, OTAK Arşivi); Res. 20 (Çin Halk Cumhuriyeti, 2013 Helan dağları çalışmalarından OTAK Arşivi); Res. 21 (2013 Helan dağları çalışmalarından, Tibet, OTAK Arşivi).

[115] Güneri 2024.

[116] Devlet ve Laskin 2014; Devlet 2015.

[117] Ponomareva 2019.

gerçekleştirdikleri dönemsel çalışmalar dışında kayda değer ciddi bir araştırma yapılmış değildir. Altaylardaki kaya resimleri için de aslında aynı şeyleri söyleyebiliriz[118].

2009-2022[119] arasında Moğolistan bölgesinde gerçekleştirdi-

---

[118] Jacobson vd 2001; Jacobson-Tepfer vd 2006.

[119] Moğolistan petroglif çalışmalarımızı en son 2022 yaz aylarında Gobi çölü bölgesinde sürdürme imkânı bulduk. Araştırmalar, kaya resimleri ve Üst Paleolitik Çağ yerleşmeleri uzerinde yoğunlaştırıldı. Her iki alanda sürpriz buluntulara ulaşıldı. Gobi çolü çalışmalarımızı Umnu-Govi'nin Bulgan Sum'u yakınlarında konumlanan yaklaşık 50 km boyunca Doğu-Batı yönde uzanan Gurvan Sayhan Uul sıra dağları ve çevresinde birkaç noktada yürüttük. 1800-2000 metre yükseklıklerde yoğunlaşan kaya resimlerinin pek çoğu MÖ 1. bin ve sonrasına aittir. Çalışmalarımız boyunca Gurvan Sayhan Uul'un Doğu-Batı uzantılarında ve paralellerindeki sıralarda ve tepelerde tahminlerimizin çok ötesinde zengin kaya resimlerinin varlığıyla karşılaştık. Bunların bir kısmı bilimsel yayınlara henüz yansıtılmış değildir. 2009'dan beri Altay dağları bölgesinde ve merkezi Moğolistan'da yürüttüğümüz çalışmalarımız boyunca binlerce figür ve kompozisyonu kapsayan kaya resimleri topluluğunu yayına hazırladık. Bunların bir bölümünü makale biçiminde yayınlara yansıttık. Gobi petroglifleri bu kapsamlı çalışmalarımızın eksik parçasıydı. Son yıllarda Moğol ve Batılı meslektaşlarımız tarafından yapılan bilimsel araştırmalar Gobi bölgesinin tarihsel önemine dikkat çekmiştir. Bu konuda az ama ciddi çalışmalar hiç şüphesiz var. Türk bilim takımı olarak amacımız Gobi bölgesinde Türk arkeolojik varlığının boyutlarına tanımlar getirmektir. Gobi kaya resimleri hem arkeolojik stil hem de kompozisyon olarak Altay dağları ve merkezi Moğolistan bölgesi kaya resimleri ile bağlantılıdır. Bu durum, anılan bölgeler arasında etno-kültürel bağlantılar kurmamızı kolaylaştırır: 1) Altay dağları bölgesi yüksek alanlar, 2) merkezi Moğolistan bozkırı 3) Gobi çölü bölgesi: Bu üç bölge 'dağlık', 'bozkır' ve 'çöl' olarak üç ayrı iklim kuşağını temsil ediyor. Altaylar ile merkezi Moğolistan arası 2000 km, merkezi Moğolistan ile Gobi arası 600 km'dir. Bu kadar uzun mesafelere rağmen her üç bölge arasında kültürel ilişkilerin canlı mevcudiyeti dikkat çekicidir. Gobi'den İç Moğolistan çöllerine, buradan Çin Halk Cumhuriyeti'nin Helan dağlarına uzanan hat üzerinde yer alan arkeolojik malzemenin kültürel stili, yerel özellikler dışında neredeyse aynıdır. Kaydettiğimiz petroglif malzemeye göre, özellikle Klasik Türk Dönemi-II'de Türk ('Göktürk')-Çin (Tang) ilişkilerinin gerçekleştiği bağlantı hatlarından (yollarından) birinin ve muhtemelen en hareketlisinin Moğolistan'ın Güneyinde uzanan Gobi çölü bölgesi üzerinden geçtiğini

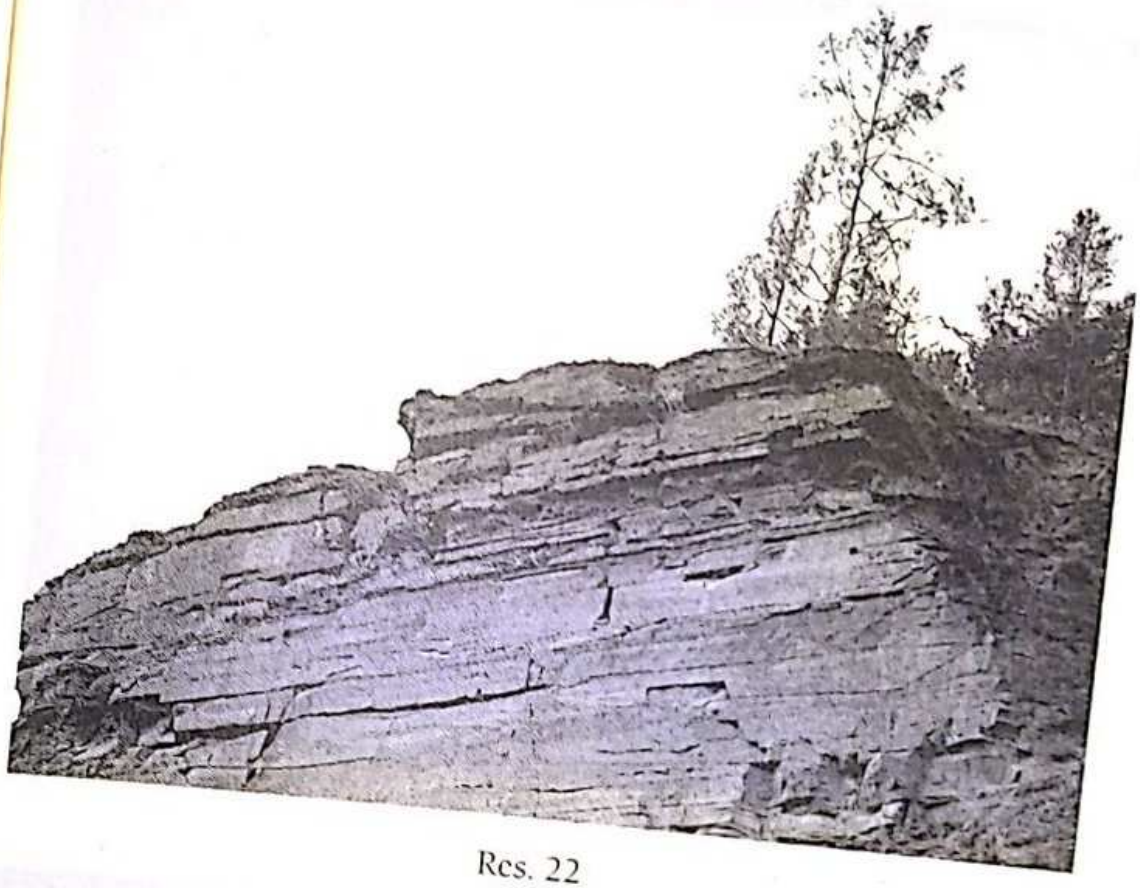
ğimiz petroglif araştırmaları çoktan tamamlanmıştır. Yayına hazırlık aşamasındadır. Bu çalışmalar kapsamında tasvirlerin stil kritik analizleri sonlandırılmış, Altay dağları petroglifleri alanında bugüne kadar yapılmayan bir akademik çalışma gerçekleştirilmiştir. Lena bölgesinde de bu tip bir çalışma yapmamız kaçınılmaz olmuştur. 2019 çalışmalarımızı Angara-Baykal bölgesine yönlendirişimiz bu nedenleydi. Kısa bir çalışma döneminde önemli yol kat ettiğimizi söylemeliyim[120] (Res. 22-31)[121].

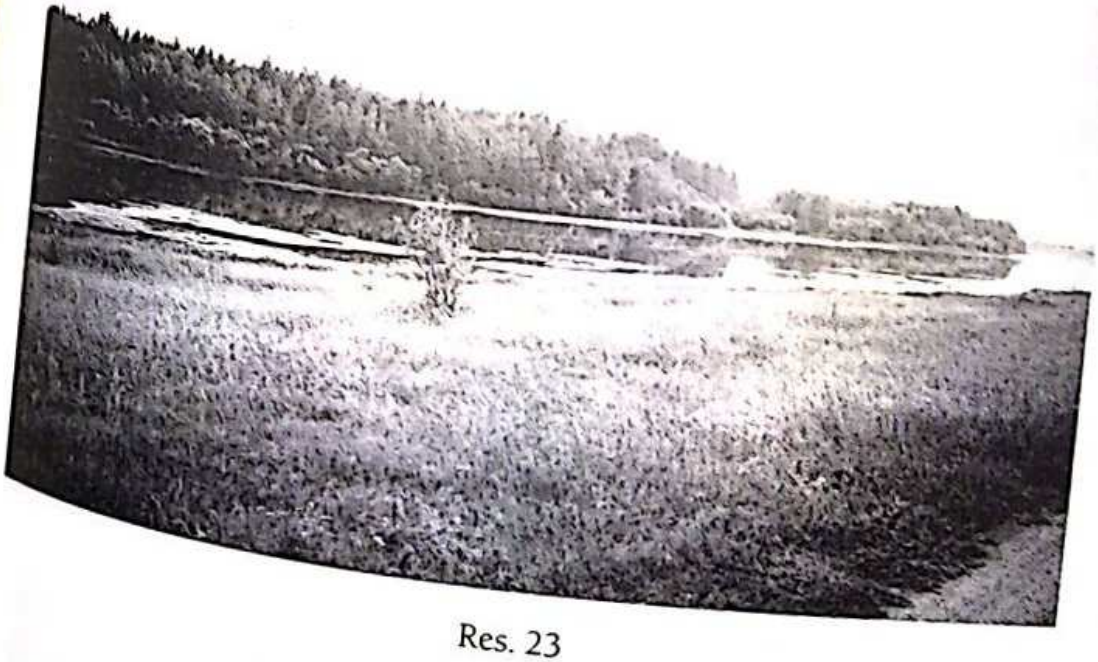
anlıyoruz. Görüşümüz, 2013 yaz aylarında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Ningxia-Hui bölgesinde, Yinçuan'da yürüttüğümüz Helan Dağları petroglif çalışmalarımızın sonuçları tarafından da destekleniyor: Bu güzergâh, Kuzeyden Güneye doğru, Dalanzadgad → Oyu Tolgoy → Bayannuur → Wuhai → Wujong → Yinçuan → (Ningxia-Hui) → Baoyi üzerinden Xi'an (Merkezi Ovalar)'a ulaşıyor. Yinçuan petroglif bölgesi, Sarı Nehir (黄河)'e paralel uzanan Helan Dağları (贺兰山) üzerinde yoğunlaşıyor. Bu kültürel hattın en dikkate değer noktası bozkır iklimi özelliklerine sahip Yinçuan (Ningxia-Hui) bölgesidir. Güzergâhın kilitlendiği alan, nihai nokta ise (yani Merkezi Ovalar) yaklaşık 800 km Güneyde konumlanan, İmparatorluğun merkezi Xi'an bölgesidir. 2022 Gobi petroglif çalışmalarımız Tang Sülalesi (öncesi ve sonrası) döneminde Türk-Çin kültürel ve siyasal ilişkileri konusunda yeni pencereler aralamıştır. Gobi çalışmalarımızı şüphesiz ileriki yıllarda da sürdüreceğiz. 2023-2024 yılı bizim için ayrı bir önem taşıyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yıldönümünde Türk kültür tarihi araştırmalarımıza Gobi keşifleri üzerinden yeni bir sayfa açmayı planlıyoruz.

[120] 2019 yılı Angara-Baykal-Lena nehri bölgesindeki araştırmalarımız Dokuz Eylül Üniveresitesi tarafından desteklenen çalışmalar (2018.KB.SOS.011 no'lu BAP projesi) kapsamında gerçekleştirilmiştir.

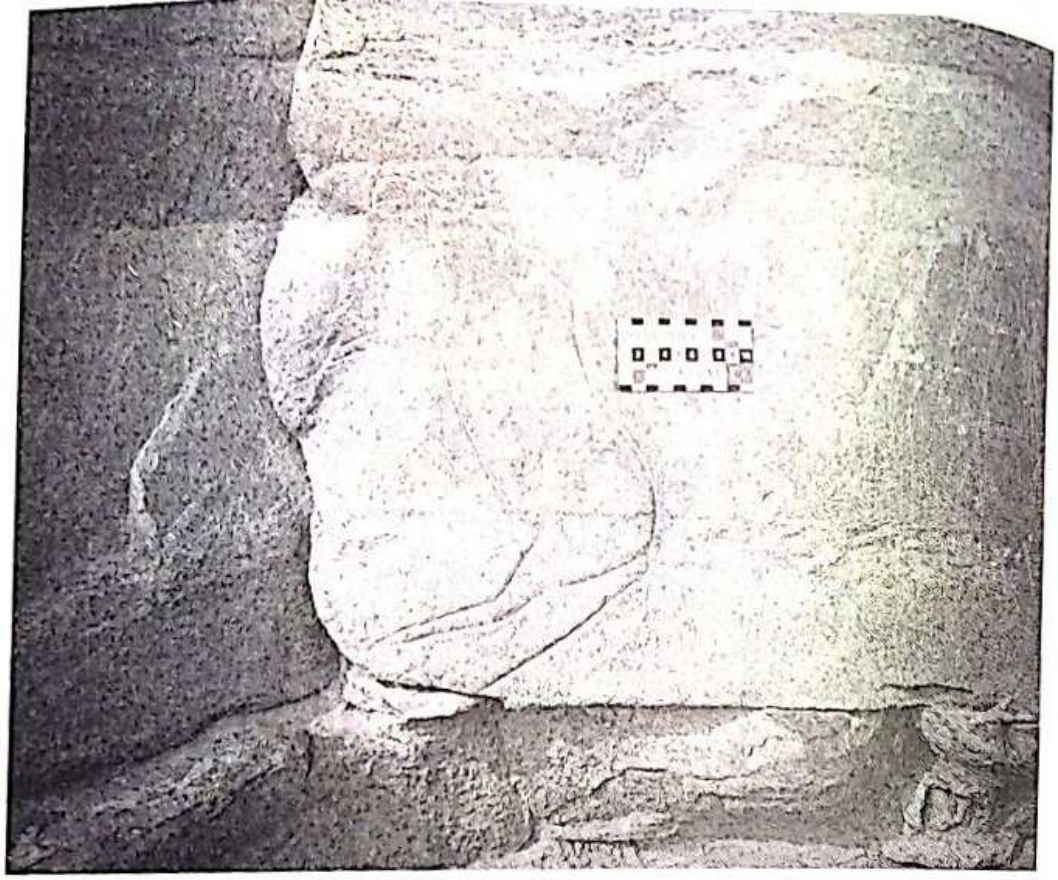
[121] Res. 22 (Şişkino kayalıkları petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 23 (Lena nehri, Şişkino kayalıkları. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 24 (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 25 (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 26 (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 27 (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 28. (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 29 (Şişkino petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 30. (Yol Gazor petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi); Res. 31 (Gurbin Nuur petroglif alanı. Fotoğraf: OTAK Arşivi).

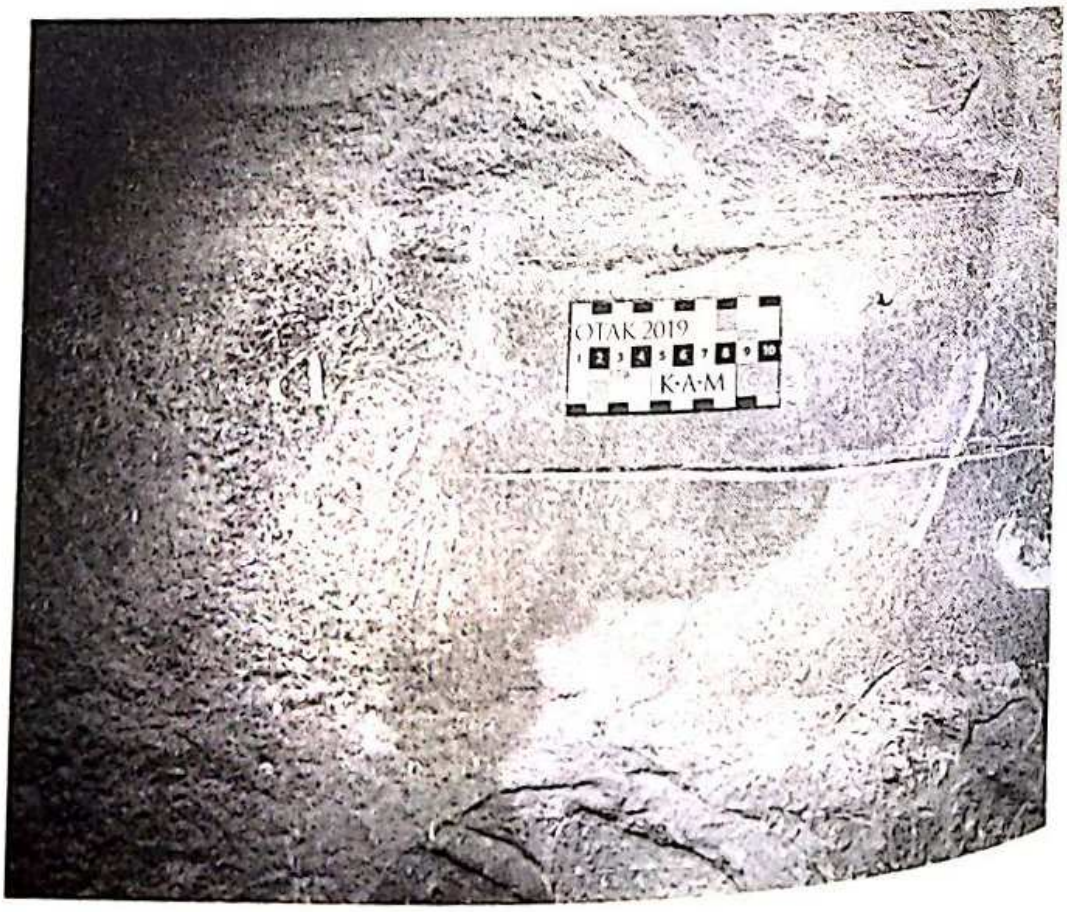
Res. 22

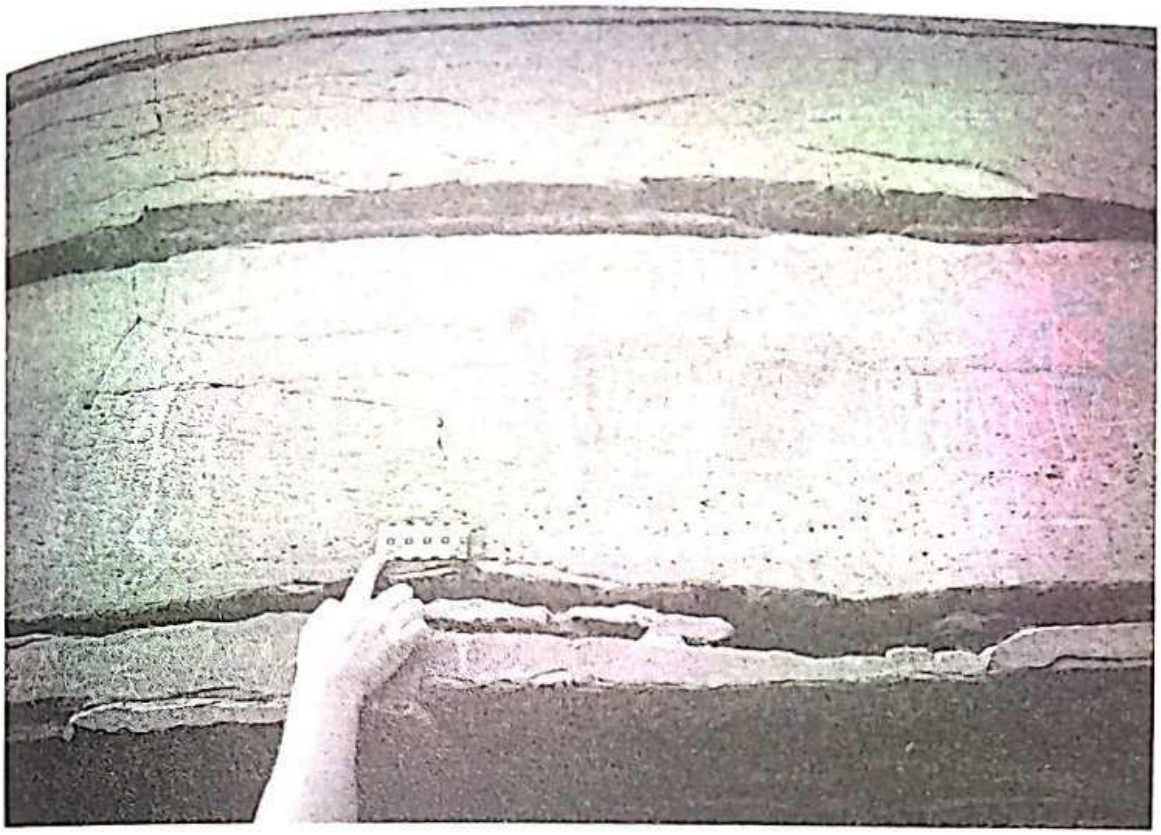
Res. 23

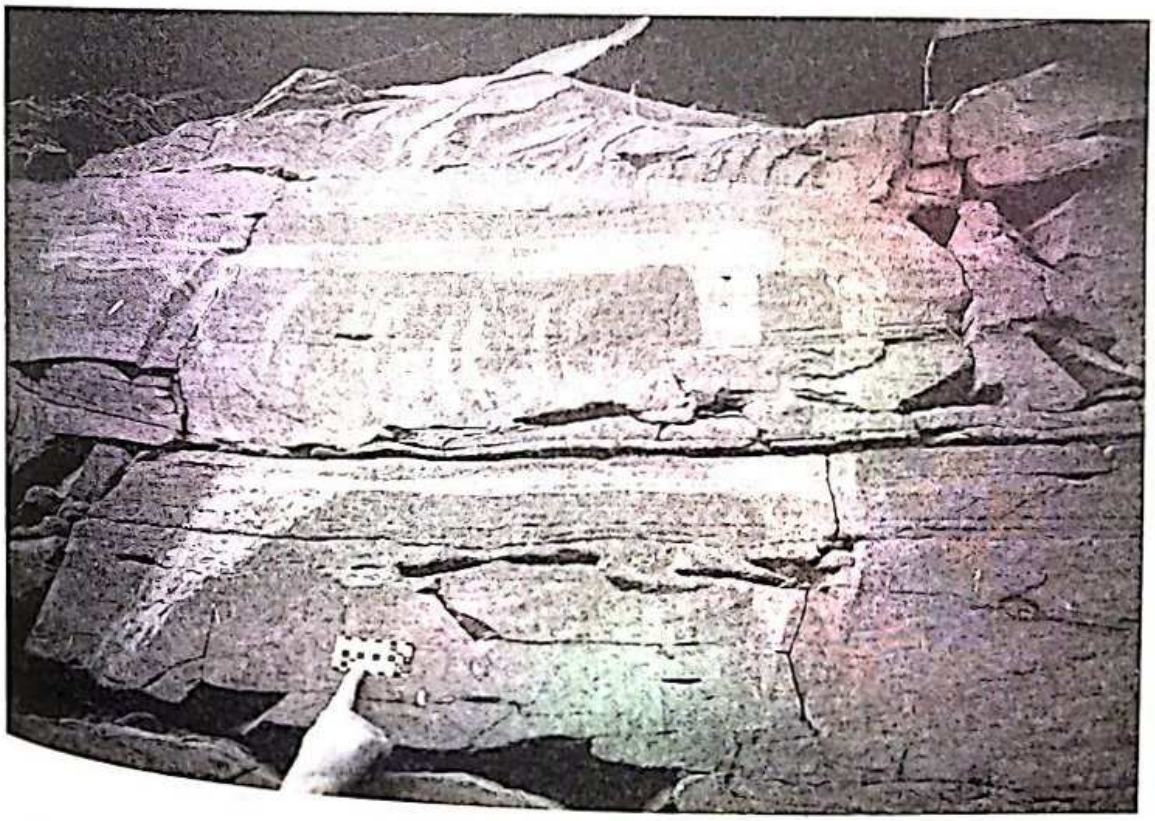
Res. 24

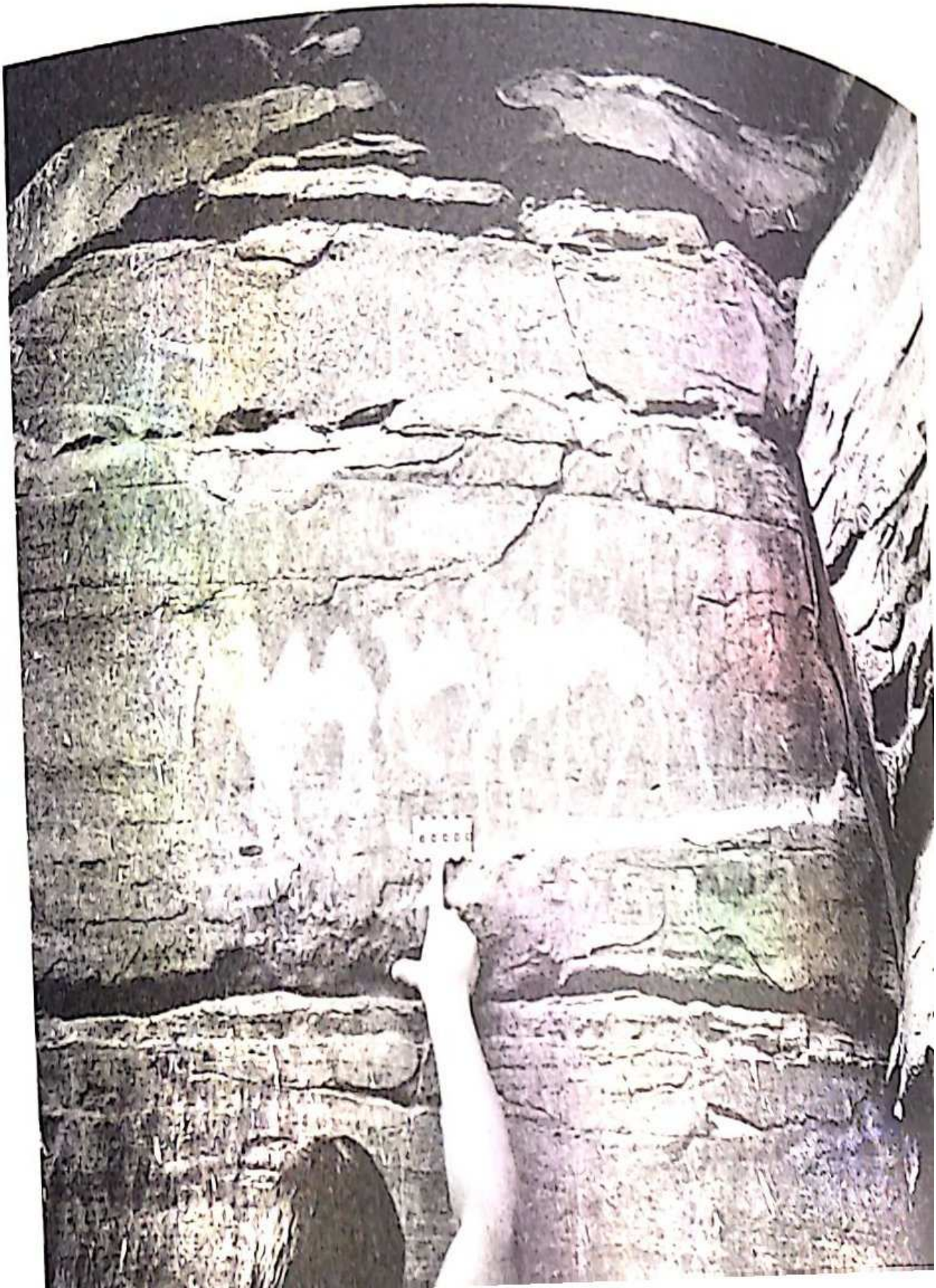
Res. 25

Res. 26

Res. 27

Res. 30

Res. 31

Lena-Amur kaya resimleri grubu çalışmalarını pek çok yönden daha önemli buluyorum. Bölgede, Altaylarda çok nadiren rastladığımız Neolitik Çağ öncesine ait tasvirler mevcuttur. Lena'daki kültürel Üst Paleolitik-Neolitik süreklilik izleri Altaylardakinden daha kuvvetlidir. Yapılacak detaylı bir çalışma seramik kültürü üzerinden Yenisey-Lena ile Sayan-Altay arasında kurduğumuz erken ilişkileri büyük bir ihtimalle bütünleyecektir. Bu kültürel ilişkileri ya da aktarımları 'sıradan petroglif kayıtları' demek olan mevcut çalışmalar bize anlatmakta yetersiz kalır. 2019'da başlattığımız çalışmalarımızı bir süre daha sürdüreceğimizi umuyorum.

Lena-Amur kaya resimleri içindeki bir topluluğu önemsiyorum: Sikaçi-Alyan grubu. Bu grubu iki bakımdan dikkate değer görüyorum. İlki, tarihleri MÖ 11,000 ve öncesine kadar gider, üstelik yerel Osipovka kültürü ile bağlantılıdır. Osipovka kültürü seramiği ile Neolitik Ust' Belaya seramiği arasında bağlantılar zaten çoktan kurulmuştur. Ust' Belaya seramiği ile de Okunyev seramiği arasında kurulan ilişkiler Altaylı erken kültürleri Amur Mezolitik kültürlerine bağlamakta açıkça bize kolaylık sağlar[122].

İkincisi, Sikaçi-Alyan'ın dev boyutlardaki mask modelleri (Res. 15-17) hiç şüphe yok ki sonraki dönemlerde Kuzey Asya'da geniş çevreye yayılan ünlü Okunyev mask modellerinin kaynağını oluşturur. Başka bir deyimle, anılan mask modelleri Amur'dan Sayan-Altaylara nesilden-nesile aktarılmış bir sanatsal gelenektir. Mask tasvirleri üzerinden yürüyen bu bağlantı, bir yandan Mezolitik ("İlk/*initial* Neolitik")-Neolitik kültürler arasındaki ilişkileri tanımlarken diğer yandan Neolitik-Eneolitik-Tunç Çağı (Proto Okunyev-Okunyev) kültürel bağlantılarını açıklar.

[122] Güneri 2024.

Lena petroglifleri içinde yer alan geyik/elk figürleri ise Angara-Baykal Neolitik Çağ kültürleri ile Sayan-Altay Eneolitik/Tunç Çağı Okunyev kültürleri arasında hepimizin onayladığı kültürel bağlantılara "Angara stili" üzerinden tanıklık eder. Lena-Amur petroglifleri bu bakımlardan oldukça önemlidir.

VI.
UZUN YÜRÜYÜŞ HİPOTEZİ VE GÖÇ YOLLARI

'TÜRK TARİH TEZİ' Türk dili konuşan halkların Anayurt Yenisey-Lena ve Sayan-Altay'dan dünyaya yayılan göçlere dikkat çekiyor.

*

Batıya olan Paleolitik-Mezolitik Göçler Mezopotamya üzerinden Anadolu'ya ulaşıyor.

*

Sibiryalı yerli halkların Kuzey Amerika'yı hedefleyen göçleri Beringiya kara köprüsü üzerinden MÖ 12,000'lerde gerçekleşiyor.

*

Göçler Orta Çağlara kadar devam ediyor.

*

'TÜRK TARİH TEZİ' bu göç hareketini 'Uzun Yürüyüş' olarak adlandırıyor.

VI.
UZUN YÜRÜYÜŞ HİPOTEZİ VE GÖÇ YOLLARI

'UZUN YÜRÜYÜŞ'

Antropolojik araştırmalara göre Yenisey'in bir kolu olarak ona Doğu-Batı eksende dik birleşen Angara nehri ile Baykal gölü arasında uzanan mikro-klima hayat alanlarında Üst Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında yaşayan insan grupları muhtemelen tek tip etnik bir halk grubunu oluşturuyordu. Bu halk grubunun da mevcut verilere göre T-AF diye tanımladığımız Mongoloid özellikleri ağır basan tipte insanlardan oluştuğunu düşünebiliriz[1]. Bu halklar Neolitik Çağlardan (MÖ 6. binler) itibaren Altaylarda yaşayan tanımlanabilir kültürlerin de etno-kültürel yapısal temelini oluşturacaktır. Bu durum, Neolitik Çağlardan itibaren Altaylarda konuşulan baskın dil ne idiyse Yenisey-Lena erken halklarının da konuştukları tek dil ona yakın ya da onun aynı kökten gelen bir başka arkaik biçimi olmalıydı, diye düşünmemizi gerektirir. Burada herhangi bir mantık hatası yoktur. Elimizde doğrudan kanıtlar bulunmadığından,

[1] Hrdlička 1942, 435 vd.; Chard 1959, 46.; Oschinsky 1962, 349 vd.; Kamminga 1988, 739 vd.; Vasil'ev 1999, 173 vd.; Dolukhanov 2003, 175, 179; Oppenheimer 2004, 206; Tumen 2011, 25 vd. Verilen kaynaklarda araştırmacılar genel anlamda Kuzey Asya'nın en eski insan topluluklarının *Mongoloid tipi temsil ettiğini* ifade ediyorlar. Son derece sınırlı olan antropolojik verilerin analizlerinden bu sonucu çıkartıyoruz.

dolaylı bağlantılarla ancak açıklamaya çalıştığımız bu ileri sürüş "hipotetik"tir. Bunu burada belirtelim. Gene aşağıdaki satırlarda, Neolitik Çağlardan itibaren Altaylarda egemen etnik yapının üzerinde yükselen arkeolojik kültür zincirinin zaman içinde oluşturduğu halkaların Klasik Türk Dönemine kadar birbirlerine nasıl eklemlendiğini göreceğiz. Genel bir ifade ile bu halkalar bizi en erken Türk dili konuşan kitlelerin kültürüne bağlamaktadır. Dolayısıyla arkeolojik belgelerin bizi sürüklediği en erken zaman noktaları Altaylarda Neolitik Çağlardır. Bundan daha öncesini ise daha ağırlıklı olarak Yenisey-Lena coğrafyasında izleyebilme imkânına sahibiz[2].

Neolitik Çağ öncesinde Yenisey-Lena hayat alanlarında yaşayan yerli halkların konuştuğu dilin ne olduğunu elbette bilmiyoruz. Bu durumda elimizdeki verileri değerlendirerek bu dilin ne olduğu üzerinde akıl yürütebiliriz. Bizim bu konuda görünürde bakabileceğimiz bir tek yer var: Sayan-Altay. O ki Altaylarda Neolitik Çağlardan itibaren tanımlayabildiğimiz bir kültürel yapılanma var, biz de ona bakmak durumundayız. Neolitik-Eneolitik Çağ geçişinde (MÖ 6000-3500) Altaylarda karşımıza çıkan en belirgin manzara Eneolitik Afanas'yev-Proto Okunyev ortak kültürü ve Okunyev kültürünün Yenisey-Lena Neolitik kültürleriyle olan açıklanabilir bağlantılarıdır. Biraz daha açalım: MÖ 4. binlerde Afanas'yev-Proto Okunyev döneminde Altaylarda iki farklı etnik yapının ortaklaşa

[2] Son Buzul Çağı Doruğu'nda buzullanma nedeniyle meydana geldiği ileri sürülen bazı kesintileri dikkate almazsak, Sayan-Altay'da MÖ 45,000'lerden itibaren kesintisiz denilebilecek insan yerleşmelerinin devamlılığı söz konusudur. Kültür belgeleri, Sayan-Altay ile yakın kültür çevresi Yenisey-Lena arasındaki ilişkilere işaret eder. Buna rağmen Sayan-Altay halkları olan Eneolitik Afanas'yev-Proto Okunyev/Okunyev kültürünün şimdilik sadece Neolitik Yenisey-Lena kültürleri ile olan ilişkilerine tanımlamalar getirebiliyoruz. Daha erken çağlar ile ilgili bilgilerimiz şimdilik kısıtlıdır.

yaşattığı Afanas'yev kültürü döneminin erken evrelerinde yerli Altay halklarının arkeolojik kültürü üzerinde Yenisey-Lena arkeolojik kültürü etkileri veya bağlantıları görülüyordu. Bu durum bize yerli Altaylı Okunyev kültürünün köklerinin Yenisey-Lena bölgesi erken halkları ile bağlantılı olduğunu gösterir.

Aslında karmaşık gibi görünen bu ilişkiler zincirinin halkaları arasında uyumsuzluk yoktur. Bu kültürel ilişkiler üzerinden biz Altaylarda gelişen baskın yerli kültürün kaynağının Yenisey-Lena erken kültürlerinden geldiğini düşünmek durumundayız. O halde Okunyev kültürü tarafından temsil edilen Altaylar erken halklarının konuştuğu dili biz doğrudan onun kaynaklarını teşkil eden Yenisey-Lena halklarınınki ile ilişkilendirebiliriz. Arkeolojik belgeler buna izin veriyor.

Bir an Yenisey-Lena Neolitik kültürleri ile Sayan-Altay erken kültürleri arasında ilişki yoktur diye kabul edelim. Arkaik Yenisey-Lena kültürünün, yani MÖ~16,000-12,000'lerin[3] bölgesel arkeolojik kültürünü oluşturan halkların etnik yapısını bir başka etnik grup ile açıklamaya çalışalım. Hangi Altaylı etnik kültür ile? Örneğin Moğol ile mi? Tunguz (ailesi) ile mi? Ya da hangi 'Ural-Altaylı' etnik bir olgu ile?

Her biri için de söylenecek pek çok şey olabilir. Ama bir koşulla: Daha geç dönemlerde Sayan-Altay ve Yenisey-Lena havzalarındaki Türk etkilerini yok sayarak: Yani erken Orta Çağlardan itibaren Çin'in Merkezî Ovalarından Karadeniz kıyılarına neredeyse bütün Avrasya bozkırını baştan sona kaplayan bir egemenlik alanını yok sayarak. Bu geniş alanlardaki arkeolojik kültürü yok sayarak. Bu geniş topraklara yayılan yazılı taşlar üzerindeki tarihi metinleri yok sayarak. Konumuz Sayan-Altay ve Yenisey-Lena havzaları.

[3] Son Buzul Çağı Doruğu sonu.

Bölgenin coğrafya adlarına bakalım. Üç yüz yıldır Ruslaştırma faaliyetleri devam ediyor. Buna rağmen coğrafyadaki dağ, su, yayla, tepe adları büyük oranda, hâlâ Türkçedir. Bu kitabın merkezinde oturan ‹kurgan› lafı bile Türkçedir[4]. Bunun anlamı nedir? Edwin Bryant yeni sayılabilecek bir çalışmasında tam da konuyla ilgili olarak bakın ne demişti:

> "...Place-names, for example, are the most conservative and durable part of a language and are generally retained even by other intruding linguistic groups that might superimpose themselves on an area..."[5].

Evet, yazarımızın cesurca ifade ettiği gibi akarsu, dağ, tepe, köy, kasaba, kent vs gibi yer adları bir dilin en muhafazakâr ve en kalıcı bölümüdür. Bölgedeki baskın dil/kültür her ne idiyse o dilin canlı akışını değiştirme potansiyeli taşıyan varsaydığımız diğer bölgesel dil gruplarına rağmen, bu adlar günümüze kadar ulaşabilmiştir. Andığımız tarihlerde Sayan-Altay'da da Yenisey-Lena havzalarında da Türkçeden başka dil konuşuluyor muydu, bilmiyoruz. Konuşuluyordu diyelim. Ancak bölgedeki dağa-tepeye yüzyıllardır sıkı sıkıya sarılıp oralarda köklenen yalnızca Türkçe adlardır. Bunu da yok sayarak ancak 'Arkaik Yenisey-Lena Dili'ne Türkçe dışında başka bir baskın aday önermemiz söz konusu olabilir.

Neolitik Çağda Altaylarda konuşulan dili, araştırmalarımızın bizi getirdiği noktada Türk dilinin en arkaik biçimi olarak

---

[4] Çoruhlu 2016, 22 vd. Çoruhlu 2016, 22 vd. Yazar kitabında kurgan sözcüğünün anlamı ile ilgili dikkate değer bir çalışma yapmıştır. Bu konuda bugüne kadar yapılmış en kapsamlı ve en ikna edici çalışmadır. Şöyle; yazarın, sözcüğün etimolojisi üzerine geliştirdiği bağlantıları okuduktan sonra kurgan sözcüğünün Türkçe olduğu konusunda akıllarda hiçbir şüphe kalmıyor.

[5] Bryant 2001, 41.

tanımlıyoruz Türk-Altay Dili. Bu kez Arkaik Yenisey-Lena halklarının konuştuğu o tek dili de bu mantık bağlamında değerlendirmemiz gerekiyor. Arkaik Yenisey-Lena dili muhtemelen -mevcut dilsel birikimin dil yapısına bakarak- bitişken dil idi ve Neolitik Çağ ile birlikte Sayan-Altay'da ortaya çıkacak Türk-Altay dilinin de temelini oluşturuyordu, diye düşünüyoruz. Ekonomik modeli ağırlıklı olarak balıkçılık ve avcılık üzerine gelişen, birkaç ailelik topluluklardan oluşan küçük gruplar halinde yaşayan Yenisey-Lena erken halklarının, yaklaşık MÖ 16,000'lerde[6] bu coğrafyada, yukarıda tanımladığımız türde tek bir dil konuşuyor olması muhtemeldi. Bir avuç bölge halkının konuştuğu dili tanımlarken bunu Türk dili özellikleri göstermesini beklediğimiz 'Arkaik Yenisey-Lena Dili' diye ortaya koymamızda mantık hatası yoktur. Son sarf ettiğim sözler hipotetiktir. Yani bir tür varsayım. Ne ki somut dolaylı verilere dayanan bir tür varsayım. Tam bu noktada durup düşünelim. Ulaştığımız coğrafyaya bambaşka bir açıdan bakalım. Yirmi dört yıllık uygulamalı-masabaşı araştırmalar sürecinde izini sürdüğümüz arkeolojik belgelerin bizi sürüklediği Sayan-Altay ve en son Yenisey-Lena. Bu ifadeler somuttur. Hayali değil. Bu coğrafyanın mikro klima alanlarında Geç Üst Paleolitik-Neolitik Çağlar arasında yaşayan halklara ait arkeolojik ve antropolojik veriler de somuttur. Bu topraklar Klasik Türk Dönemi kültürlerinden başlayarak Neolitik Çağlara kadar maddi kültür belgeleri üzerinde adım-adım iz süre-süre ulaştığımız topraklardır.

Yenisey-Lena (dar anlamda Angara-Baykal), Türk dili konuşan bütün halkların anayurdudur.

Arkeolojik kültürü işte bu 'hipotetik etnik temel' üzerine yükselen Arkaik Yenisey-Lena halklarının belli bir kesiminin MÖ~12,000'lerden önce Yenisey-Lena bölgesinden çıktığını

[6] Son Buzul Çağı sonudur.

düşündüğümüz üç ana yönde uzun mesafe göçlerine tanık oluyoruz. Bu tarihî çıkışa biz yıllar önce 'Uzun Yürüyüş' adını vermiştik[7]. Batı, Doğu ve Güneye yönelen göç dalgaları, Arkaik Yenisey-Lena halklarının MÖ~12,000'lerden önce başlayan ve aralıklarla hiç durmadan Orta Çağlara kadar devam eden uzun yürüyüşlerinin hikâyesidir.

Neolitik Çağlar boyunca Sayan-Altay yerli halkları Yenisey-Lena halklarıyla zaten ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bunu seramik üretimindeki benzerliklerden öğreniyoruz. Neolitik Çağlardan itibaren yeni bir evre başladı. Sayan-Altay'ın Neolitik Proto Okunyev halkları Yenisey ile Angara arasında çoğaldılar. Eneolitik Çağlardan itibaren ise Batıdan gelen yeni yerleşmeciler yerli Proto Okunyev halkları içinde kendilerine yer aradılar. Buldular.

Arkaik Yenisey-Lena Dili konuşan halkların Batıya doğru yürüyenleri, Altaylar ile Anadolu-Mezopotamya arasında seyahat ettiler. Doğuya gidenlerin bir kısmı Kuzey Amerika'ya geçti. Diğer bir kısmı Amur hayat alanlarında kendilerine yaşam merkezleri kurdular. Güneye doğru hareket eden iki koldan Güneydoğuya olanı daha Güneydeki Sarı nehrin Kuzey kesimlerine ulaştılar. Burada Doğu-Batı ekseninde pek çok noktalara yayıldılar. Her noktada yerli halklar ile kaynaştılar. Güneybatıya yönelen göç kolu Altaylar ile İndus vadisi arasında yürüdü. Bu iki nokta arasında uzun bir dönem kaldılar. Esas yoğunlaştıkları nokta Kuzey Pakistan bölgesi ve İndus nehri vadisinin verimli toprakları oldu. Orada MÖ 5.-4. binyıllarda Dravid kültürünün en erken temellerini oluşturdular.

Tam bu aşamada okuyucunun şu 6 noktaya dikkatlerini çekmek istiyorum:

1) Türkçe konuşan halkların en erken yerleşmeyerleri anayurt diye tanımladığımız Yenisey-Lena (daha dar anlamda

[7] Güneri 2010b, 511 vd.

Angara-Baykal) bölgesidir. Zaman Üst Paleolitik Çağın sonları ile Neolitik Çağların başıdır. Geçimlik ekonominin temeli avcılık-toplayıcılıktır. Bu dönemde (Son Üst Paleolitik-Neolitik) Yenisey-Lena bölgesindeki kültürel gelişmeleri izleyebiliyoruz. Bölgenin doğası ve iklimi (ormanlık, sulak bölge, avcılığı besleyen yabani hayvan bolluğu ve mikro klima alanlar) avcı-toplayıcı halk toplulukları için oldukça elverişli bir yaşam alanı sunar.

2) Bu uzun dönemi Neolitik Çağ izler. Bu evrede insan nüfusu artar. Yeni yaşam alanları bulma gerekliliği ortaya çıkar. İklim koşulları değişir. Geçimlik ekonomi karmadır: Avcılık-toplayıcılık devam eder ancak hayvancılık giderek geçimlik ekonomi modelinin temelini oluşturmaya başlar. Değişen iklim koşullarının da etkisiyle bu ormanlık-sulak alanlar yavaş yavaş terk edilerek Batıdaki Sayan-Altay bozkır alanlarına doğru göçler başlar.

3) Neolitik sonunda Angara-Baykal bölgesinde insan yerleşmeleri, Doğuya göçler nedeniyle belirgin biçimde azalır. Eneolitik Çağ ile birlikte Sayan-Altay'da nüfus artar. Bölgeye yeni etnik (beyaz Afanasyevli halklar) göçler intikal eder. Geçimlik ekonomide besicilik önem kazanır. Avcılık devam eder. Özetle Son Üst Paleolitik-Neolitik insan yerleşmelerinin durumunu bu şekilde özetleyebiliriz.

4) Eneolitik Çağdan itibaren "arkeolojik kültür" dediğimiz halk gruplarını birbirlerinden ayıran kültürel farklılıklar ortaya çıkar. Angara-Baykal bölgesinde muhtemelen tek tip bir etnik grup yaşıyordu. Sayan-Altay'na göçlerle birlikte (arada en az birkaç bin yıllık zaman uzanır) farklı diller ortaya çıkar. Farklı dilleri konuşan halklar farklı "arkeolojik kültür"lere, özgün sanatsal geleneklere sahip olurlar. Dil arkeolojik stili belirler. Ya da tam tersini de söyleyebiliriz: Arkeolojik kültür halkın konuştuğu dili belirler.

5) Tanımlanmış kültür bölgesinde üç faklı, beş farklı, on beş farklı vd diller konuşuluyor olabilir. O diller içinde sadece biri baskındır. Çünkü tanımlanmış o bölgede 'baskın arkeolojik kültür'ü o baskın dil belirler. Baskın 'dil' baskın 'arkeolojik kültür'ü yaratır. Kural budur.

6) Ulaştığımız sonuçlar Angara-Baykal erken halk gruplarıyle, Sayan-Altay'daki halk gruplarının aynı etno kültürel özellikleri paylaştığını ortaya koymaktır. Aynı arkeolojik kültürü yaşayan halklar aynı dilleri konuşan halklardır.

GÖÇLER

Türk-Altay Kuram'ına göre, Türk dili konuşan halkların anayurt Yenisey-Lena ve Sayan-Altay'dan dünyaya yayılan göçleri dört aşamada gerçekleşti (Res. 32)[8]. Bu göç dalgalarından ilki tamamen hipotetik düzlemde kurgulandı. Diğer üç dalgayı somut arkeolojik belgeler üzerinden açıkça izleyebiliyoruz.

BİRİNCİ DALGA GÖÇLER: SON ÜST PALEOLİTİK-MEZOLİTİK GÖÇLER

Üç yönde seyahat eden Paleolitik-Mezolitik göçler Batıda Yakın Doğuyu (Doğu Anadolu), Doğuda Rusya Uzak Doğusunun Amur havzası ve Kuzey Amerika'yı, Güneyde ise bir yandan Çin'in Kuzeyi ile diğer yandan İndus yadisini hedeflemiştir. Göçleri, genetik araştırmaların sonuçları, onları destekleyen taş aletlerin yapım teknikleri ile ilgili araştırma sonuçları üzerinden izleyebiliyoruz[9]. Şimdi bu göçlerin güzergâhlarına geçelim.

---

8 'Uzun Yürüyüş' hipotezi, göç yolları haritası (Harita: Ahmet Z. Bayburt).

9 Inizan 2012, 11 vd.

BATI GÖÇ YOLU: ÜST PALEOLİTİK SİBİRYALI AVCI-TOPLAYICILARIN YAKIN DOĞU SEYAHATİ

Sümer, Elam, Hurri, Hatti, Hiksos, Kassit, Guti, 'Luristan Demircileri' gibi Yakın Doğulu baskın kültür gruplarının kökenlerinde, kimilerinde açıkça izleyebildiğimiz pastoralist / göçebe, yarı göçebe, dillerinde ise Asyalı eklentili dil yapıları tespit edilmiştir[10]. Bu kültürlerin Mezopotamya'nın yerli halkları olmadığını biliyoruz. Örneğin anılan kültürlerin tümünün gelişimini şu ya da bu şekilde etkileyen Sümer kültürünü yaratan halkların yüksek dağlık bir ülkeden geldiklerini biliyoruz. Bu 'ülke' hiç şüphe yok ki Zagroslar bölgesidir. Sümer kültürü, aynı kökten gelen Obeyd Neolitik kültürü, Epi-Paleolitik ile Neolitik arasında Zagroslar bölgesi üzerinden Aşağı Mezopotamya'ya indiler. Yerleştiler. O topraklarda, yıllar içinde yüksek bir kültür yarattılar. Ve bütün eski Yakın Doğu kültürlerini derinden etkilediler. Obeyd-Sümer kültürü başta olmak üzere adı anılan Mezopotamyalı bu kültürleri, aslında Kuzey Asya kökenli göçmen gruplarının içinden çıkmış, Yakın Doğu'da farklı coğrafyalara yayılmış kültürler olarak tanımlıyoruz[11]. Bu, tarafımızdan geliştirilmiş, arkeolojik belgelerle desteklenen bir hipotezdir. Hipoteze göre, adları yukarıda anılan baskın kültür grupları MÖ ~12,000'lerde Yenisey-Lena havzasını çoktan terk etmiş olmalıydılar. Sibirya-Anadolu arasında gerçekleşen göçlerin güzergâhı Hazar denizinin Güneyinden geçer. Coğrafi koşulları dikkate alarak çizdiğimiz bu göç hattı daha sonra oluşan eski yerleşme yerlerinin de üzerinde sıralanacağı noktaların oluşturduğu bir hat olacaktır. Bu güzergâhtan

[10] Alizadeh 2010, 353 vd.
[11] Güneri 2023

yürüyen halklar Sümer, Elam gibi iki ana kültürün temelini oluş-
turacak olan gruplardır. Hatti, Hurri, Hiksos, Kassit, 'Luristan
Demircileri' ve diğer alt kültürler zaman içinde bu iki ana kültü-
rel yapılanma içinden çıktı.

DOĞU GÖÇ YOLU

Doğu göçlerinin hedefi aslında Bering Boğazı üzerinden Kuzey Amerika'dır. İlk araştırmalara göre göçler MÖ 25,000-16,000'ler arasında gerçekleşti. Yeni araştırma sonuçları ise Kuzey Amerika göçlerinin MÖ 12,000'lerden daha erkende olamayacağını, ikna edici gerekçeler ile öne sürüyor. Biz ikinci, yani arkeolojik belgeler-le de desteklenebiliyor olan yeni araştırmaların sonuçlarını dikka-te alacağız. Bu geniş kapsamlı konuya aşağıda özetle yer vereceğiz.

SİBİRYA'DAN KUZEY AMERİKA'YA GÖÇLER

Son yapılan arkeolojik ve genetik araştırmaların sonuçları Amerikan yerlilerinin atalarının Sibirya'dan göç ettiğini en açık biçimde ortaya koymuştur. Tartışmalar, o göçün ne zaman, nasıl ve hangi istikamette yapıldığı yönündedir, gerçekten yapılıp ya-pılmadığına yönelik değil. Nüfus genetiği araştırmaları günümü-zün Amerikan Yerlileri ile Sibiryalı halkların bir zamanlar ortak atalara sahip olduğunu ortaya koyuyor. O ortak ataların tarihin hangi evrelerinde birlikte yaşadıkları ve birbirlerinden koptukları üzerine bazı varsayımlar ileri sürülmüştür. Varsayımlar günümüz-de arkeolojik kanıtlarla belli bir noktaya kadar desteklenmektedir. Buna karşılık genetik araştırmaların belirli zaman aralıkları için belli bölgelerde arkeolojik çalışmalardan beklediği kanıtlar henüz ortada yoktur. Gelecekte yapılacak araştırmalarla bu boşlukların doldurulması mümkün olabilir.

Sartan Buzul Döneminde (MÖ~23,000-10,000) deniz seviyesi günümüzdekinden yaklaşık 100 metre daha alçaktaydı. Günümüzde Asya'nın Kuzeydoğusu ile Kuzey Amerika'nın Kuzeybatısının birbirlerine yaklaştıkları noktada bulunan Bering Boğazı (Çukçi ve Bering denizleri de dâhil olmak üzere) buzul döneminde bir kara köprüsüydü. Araştırmacılar Batıda Yakut sınırları içinde bulunan Verkoyansk bölgesi (Lena nehrinin Doğusundaki dağlık alan) ile Kanada'nın Kuzeybatısında bulunan Mackenzie nehrine kadar uzanan (Alaska toprakları/Yukon Yarımadası) ve buzul çağında iki kıtayı birleştiren o topraklara Beringia ismini vermiştir[12]. İşte bu dönemlerde Sibiryalı bazı topluluklar o kara köprüsünü kullanarak Amerika'nın Kuzeybatısına geçtiler.

KUZEY AMERİKA GÖÇLERİ: UZUN VE KISA KRONOLOJİ

E. Tamm ve ekibi 2007 yılında gerçekleştirdikleri bir genetik araştırmanın sonucunda literatüre "*Bering Duraklama Modeli*[13]" olarak geçen bir hipotez ortaya attı. Modele göre MÖ 28.000 yıl civarında Sibiryalı topluluklardan ayrılan küçük bir grup (8-10 bin kişi) Beringia'ya yerleşmiş, Son Buzul Çağı Doruğu'nun (GÖ~23,000/22,000-16,000) sert iklim koşullarında, bölgede bir sığınak görevi gören görece uygun şartlarda, koptukları topluluklardan izole bir şekilde binlerce yıl (~15,000 yıl) yaşamıştır. Genetik olarak yalıtılmış o topluluk Son Buzul Çağı Doruğu sonrasındaki süreçte Beringia'nın Doğusundan Amerika kıtasına ayak basmış (GÖ~14,000/12,000) ve hızlı bir şekilde Orta ve Güney Amerika'ya kadar yayılmıştır[14]. Bu araştırma anne soyunu

[12] Hoffecker vd 2016, 64; Goebel ve Buvit vd 2011, 1-2.

[13] "*Beringian Standstill Model*" (Tamm vd 2007); "*Beringian Incubation Model*" olarak da anılmaktadır, Hoffecker vd 2016, 67.

[14] Tamm vd 2007, 3-4.

ifade eden mitokondriyal DNA (mtDNA) tabanlı yürütülmüş ve Amerika'ya ilk ayak basan Sibiryalı kadınların mtDNA haplogrupları belirlenmiştir: A2, B2, C1b, C1c, C1d, C4c, D1, D4h3 ve X2a[15]. Araştırmanın ilginç bulgularından biri de Beringia'dan Amerika'ya göçün yanı sıra aynı zamanlarda Beringia'dan Sibirya'ya bir insan grubunun da geri döndüğüdür[16]. Buna ilave olarak ilk göçün Amerika'ya yayılmasından sonra Sibirya'dan ikinci bir grup[17] Beringia üzerinden Kuzey Amerika'ya geçmiş, muhtemelen aynı zamanlarda (belki de sonrasında) başka bir grup (mtDNA A2a haplogrubu ile temsil edilir) Beringia üzerinden Sibirya'ya geri dönmüştü[18]. Bu ve bunun gibi mtDNA tabanlı genetik araştırmalar Sibirya'dan Amerika'ya yönelen göçler için *"Uzun Kronoloji"* adı verilen ve içinde belirli aşamaların (kopuş/ genetik yalıtım/ göç) yer aldığı yaklaşık 15,000 yıllık bir süreci işaret eder[19].

"Kısa Kronoloji" adı verilen ve söz konusu göçü (kopuş, genetik yalıtım/duraklama, göç) daha kısa bir zaman aralığına (~8000 yıl) sıkıştıran zaman tablosu, otozomal tabanlı genetik araştırmaların sonuçlarıyla birlikte ileri sürülmüştür. M. Raghavan ve ekibinin yaptıkları araştırmalar[20], Kısa Kronoloji'nin oluşumunda önemli rol üstlenmektedir. Onların tespitlerine göre Yerli Amerikalıların ataları Sibiryalı atalarından Son Buzul Çağı Doruğu sırasında ayrılmış (üst sınır MÖ 21,000 yıl) ve Bering kara köprüsüne doğru ilerlemiştir. O topraklarda ya da Sibirya'da uğradıkları genetik yalıtımın süresi 8000 yıldan uzun değildir. Ve tek bir göç dalgasıyla

---

15 Tamm vd 2007, 4.

16 mtDNA C1a haplogrubu ile temsil edilmektedir, Tamm vd 2007, 4.

17 mtDNA D2 ve D2a haplogrubu ile temsil edilir.

18 Tamm vd 2007, 4.

19 Graf ve Buvit 2017, 584.

20 Raghavan vd 2014a; Raghavan vd 2014b; Raghavan vd 2015.

Amerika'ya geçmişler, orada iki farklı genetik gruba ayrılmışlar. Bunlardan ilki daha çok Kuzey Amerika'nın Kuzeybatısında yayılmış olan Atabaskanlar ve diğeri Kuzey Amerika'nın orta/Güney kısımlarından Güney Amerika'nın neredeyse bütününe yayılmış Yerli Amerikalılardır (*Amerindians*)[21]. ~12,500 yıllık 'Anzick Çocuğu'nun Güney grubuyla genetik akrabalığı dikkate alındığında o dönemde bu iki topluluk birbirinden ayrılmış gözükmektedir[22]. 2018 başında yayımlanan başka bir genetik araştırmada Merkezi Alaska'da Tanana nehri vadisinde bulunan iki kız bebeğin genetik olarak yukarıda bahsedilen iki topluluktan farklı bir kol olduğu ancak o soyun devam etmediği anlaşılmıştır[23].

Genetik araştırmalarda kullanılan DNA örnekleri günümüzde yaşayan Yerli Amerikalılar ve Sibiryalılardan alınmıştır. Onların akrabalık bağlarını tespit etmek amacıyla DNA örneği çıkartılabilmiş prehistorik 'modern insan' kalıntılarından da yararlanılmaktadır. Bunlar Sibirya'da bulunan 24,000 yıllık Mal'ta Çocuğu[24], 17,000-14,000 yıllık Afontova Gora kalıntıları[25] ve Kuzey Amerika'da bulunan 12,500 yıllık Anzick Çocuğu[26], 11,500 yıllık Tanana nehri

---

[21] Raghavan vd 2015, 6.

[22] Raghavan vd 2015, 4.

[23] Moreno-Mayar 2018, 4-5.

[24] Baykal gölüne 160 km mesafede, Angara ile Ust'-Belaya'nın kesiştiği noktada, Mal'ta adlı Orta Üst Paleolitik Çağ açık alan yerleşiminde bulunan 4 yaşlarında bir erkek çocuk iskeleti (MA-1), Raghavan vd 2014a, 3.

[25] Yenisey ve Angara'nın kavuşma noktasına yakın Yenisey kıyısında yer alan Afontova Gora açık alan yerleşiminde yaşayan insanlara ait çeşitli kalıntılar bulunmuştur (diş, parmak ve kol kemikleri, kafatası parçaları vs.). O parçalardan yetişkin bir erkeğe (AG2 ya da Afontova Gora II) ve genç bir kadına (Afontova Gora III) ait DNA örneği çıkartılabilmiştir, Raghavan 2014a, 5; Fu vd 2016, 202.

[26] ABD'nin Montana eyaleti sınırları içinde yer alan Anzick açık alan yerleşimindeki küçük bir erkek çocuk iskeleti (Anzick-1), Rasmussen vd 2014, 225.

mezarları[27], 9.000 yıllık Kennewick Adamı[28] ile 4.000 yıllık Sakkak Adamı'dır[29].

Şimdi de Sibirya'dan Amerika'ya göçle ilgili bölgede bulunan arkeolojik kanıtlara bakalım. Uzun Kronoloji, MÖ~28,000 yıl önce diğer Sibiryalılardan kopan bir modern insan topluluğunun var olması gerektiğini önerir. Sibirya'da Erken Üst Paleolitik (MÖ~43,000-24,000) yerleşimlerinin tümüne yakını 55. enlemin altında yer alır[30]. Diğer yandan son yıllarda Rus arkeologlar tarafından gerçekleştirilen "Kuzey Kutbu Arkeolojik Projesi" kapsamında Avrasya'nın Kuzey kıyılarındaki insan faaliyetleri konusunda önemli keşiflere imza atılmıştır. Yenisey'in Kuzey Buz Denizi'nin Kara Deniz (*Kara Sea*) olarak adlandırılan bölümüne döküldüğü yerde Sopoçnaya Karginskiy Hava İstasyonu'nun yakınlarında[31] bir mamut mezarlığı bulunmuştur. İncelemeler sırasında MÖ 43,000'lere tarihlenen katmanlarda bulunan bir mamutun ölümünün "*...insan elinde biçimlendirilmiş taş aletler tarafından gerçekleştirildiği...*" sonucuna ulaşılmıştır[32]. Batı Beringia'da, Lena ile İndigirka

---

27 Tanana vadisinde Yukarı Güneş nehri yerleşmesindeki biri yakılmış 3 bebek gömmesi. Yakılan hariç diğer ikisinden DNA örneği elde edilebilmiştir. Gömmelerden biri 30 haftadan küçük bir cenine (USR2), diğeri 6-12 haftalık doğumu gerçekleşmiş bir bebeğe aittir (USR1), Moreno-Mayar vd. 2018, 1-2.

28 ABD'nin Washington eyaleti sınırları içerisinde akan Columbia nehri kıyısında bulunan bir gömmedeki yetişkin bir erkeğe ait iskelet (Kennewick Man), Rasmussen vd 2015, 455.

29 Grönland'da bulunan saç topağından alınan DNA örneğinin analizleri sonucunda saçların yetişkin bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir (Saqqaq), Rasmussen vd 2010, 757.

30 Goebel 1999, 216. Literatürde 65. enlemin üzeri Kuzey Kutup Kuşağı (*Arctic*), 65 ila 55. enlemlerin arası Kuzey Kutupaltı Kuşağı (*Sub-Arctic*), 55. enlemin altı Güney Sibirya olarak adlandırılmaktadır, Goebel 1999, 209, Fig. 1.

31 71° 54' Kuzey enlemi, 82° 4' Doğu boylamı, Pitulko vd 2017, 130.

32 Pitulko vd 2016, 260-263. Mamutun kaval kemiğinin doğrudan radyokarbon tarihlemesi MÖ 42,570+950/-700 C^{14} (GrA-57723) olarak tespit edilmiştir.

nehirleri arasında akan Yana'nın kollarından biri olan Unigen suyunun kıyısında yer alan ve "Bunge-Toll 1885[33]" olarak adlandırılan noktada insanların avlandığının açık izlerini gösterdiği düşünülen hayvan kemikleri ele geçirilmiştir. Bu kemiklerin tarihleri de keşfi yapanlara göre öncekilerle aynı zamanlarda MÖ~43,000'ler civarını göstermektedir[34]. Kutup kuşağındaki insan faaliyetlerine dair böylesine erken tarihli kanıtlar elbette önemlidir. Kanıtlar hayvan kemiklerinden ibarettir ve üstelik çevredeki onları destekleyici başkaca Paleolitik yerleşme izlerine rastlanmış da değildir. Bu, ileride yerleşmelerin keşfedilmeyeceğini göstermez.

Batı Beringia'ya ve Kuzey Kutup Kuşağı'ndaki insan yerleşmelerine dair en eski buluntular Yana'nın ağzına yakın bir konumda yer alan *Yana Gergedan Boynuzu Yerleşimleri*nden[35] gelmektedir. İnsan elinden çıkma maddi kültür belgelerinin ele geçtiği katmanların C14 tarihlemeleri MÖ 26,500±200 ila 25,140±180 aralığını veriyor[36]. Uyarlanmış tarihlerin aşağı yukarı MÖ 28,000'leri gösterdiği dikkate alınırsa, Sibirya'da Karginskiy Buzul Arası Dönemi'nin içindeki MÖ~31,000-29,000 arasındaki *Konoşçelye Soğuma Aşaması*nın ardından insanların Lena boyunca ilerleyerek

Uyarlanmış tarih aralığı MÖ 47,150-47.100'dür. Avcılığa dair izler tek mamutla sınırlı değildir, Pitulko vd 2016, 260; Pitulko vd 2017, 132.

[33] 68° 55' Kuzey enlemi, 134° 28' Doğu boylamı, Pitulko vd 2017, 132.

[34] Özellikle iki örnek ön plana çıkmaktadır. İlki bir kurda ait bacak kemiği, diğeri bir bozkır bizonunun kafatasıdır. Kurda ait olan kemiğin analizi sonucunda, bir alet tarafından yaralanan hayvanın yaşamaya devam ettiği anlaşılmıştır. C14 tarihleme sonucu MÖ 42,650+950/-700 AMS C^{14} (GrA-57022) olarak belirlenmiştir. Bizonun C14 tarihleme verisi MÖ 34,300±640 C^{14} tarihi vermektedir, Pitulko vd 2017, 133.

[35] Yana RHS (*Rhinoceros Horn Sites*). Üçü yüzey buluntusu, diğer üçü kazılmış katmanlardan oluşan toplam 6 yerleşme alanı tespit edilmiştir. 70° 43' Kuzey enlemi, 135° 25' Doğu Boylamı, Pitulko vd 2004, 52; Pitulko vd 2012, 643.

[36] Pitulko vd 2012, 643.

Kuzey Kutup Kuşağına ulaşıp yerleştiklerini düşünebiliriz. O bölgedeki yerleşmelerin Son Buzul Çağı Doruğu'na doğru sertleşen iklim koşulları nedeniyle terk edildiği anlaşılıyor. Gene de yerleşilen dönemde mamut dişlerinden ve kemiklerinden yapılma mızraklar ve süs eşyaları türünde zengin buluntular ele geçirilmiştir. Özellikle süs eşyalarının Yenisey ve Angara çevresindeki yerleşimlerdeki buluntularla benzerlikleri dikkat çeker[37]. Taş endüstrisi, dönemine göre arkaik özellikler göstermektedir. Kazıcıları, bunun nedenini ham madde eksikliğine ve farklı uyumlanma stratejilerine bağlıyorlar[38]. Yana yerleşmesi dışında, MÖ 28,000'lerin ardından insanların Kuzey Kutup Kuşağına kadar ilerlediklerine dair bugüne dek elimizde herhangi bir arkeolojik belge bulunmuyor. Bu durum, Son Buzul Çağı Doruğu süresince de böyledir. 55. enlemin biraz Kuzeyinde[39] Lena ve Yenisey havzalarında birkaç yerleşmenin[40] dışında ne Beringia'da ne de daha Batıda insan izlerine, avcılığa işaret edebilecek bir miktar hayvan kemiği dışında[41], rastlanmaz.

Batı Beringia'da Uzun Kronoloji'nin ihtiyaç duyduğu MÖ 28,000 sonrasına ait arkeolojik belgelere Yana yerleşimleri haricinde sahip değiliz. Yana yerleşmelerinin de Son Buzul Çağı'na yaklaşırken terkedilmiş olması Uzun Kronoloji için işleri çıkmaza sokar. Uzun Kronoloji Beringia'da MÖ 28,000-14,000'lerde genetik izolasyonu sağlayacak yerleşmeleri öngörür. Ancak böylesi yerleşimler orada yoktur. Batı Beringia'da, İndigirka'nın kollarından biri olan Bereleh

---

37 Pitulko vd 2012, 644-646.

38 Pitulko vd 2017, 134.

39 Angara'nın Yenisey'e dik açıyla aktığı doğrultu sınır olarak kabul edilebilir. 58. enlem civarı ve altı.

40 En erkeni Kunaley olmak üzere, Ust'-Kova, Alekseyevsk, Tomsk, Açinsk ve Drujiniha yerleşimleri, Goebel 1999, 216.

41 Pitulko vd 2017, 134 vd.

nehri kıyısında bulunan ve 70. Kuzey enlemi üzerindeki Bereleh açık alan yerleşmesinin tarihleme verileri MÖ ~ 12,000'in sonrasına işaret eder[42]. Doğu Beringia (günümüzde Alaska toprakları) için de durum farklı değildir. Son yıllarda Yukon yarımadasının Kuzeyinde bulunan Blue-fish mağarasından insan faaliyetini gösteren, üzerinde çentikler/kesikler bulunan birkaç kemiğin uyarlanmış tarihlemeleri MÖ 22,000-16,000 yıl aralığını[43] gösteriyor olsa dahi taş aletlerin bulunduğu katmanlar bölgedeki diğer arkeolojik maddi kültüre sahip yerleşmelerle uyumludur.

Beringia'da Uzun Kronoloji'nin 15,000 yıllık *Duraklama/Kuluçka Modeli*'nin gerektirdiği arkeolojik veriler henüz ortada yoktur.

Son Buzul Çağı Doruğu, bazı farklı görüşlere rağmen Sibirya için Klasik Orta Üst Paleolitik Çağı[44] ifade etmektedir. Yerleşmeler genellikle açık alan yerleşmeleri şeklindedir ve nehir vadilerinde yoğunlaşır. Sert iklimin gerektirdiği uyumlanma çerçevesinde 'göçebelik' bir yaşam biçimi halini almaya başlamıştır. Bu nedenle büyükçe ana kamplarla bağlantılı olan çok sayıda küçük, sezonluk av kamplarına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Süs eşyaları, mamut dişinden figürinler, taş yontma teknolojisinde daha küçük boyutlu (mikrolitik) aletler, konutların ve ocakların varlığını ortaya koyan taş temeller, besin saklama çukurları, insan gömmesi gibi önemli gelişmeler bu süreçte belirmiştir. Sayan-Altay dağlık kuşağının Kuzeyinde, Yenisey-Lena havzaları çevresinde alçak rakımlı düzlükler bu dönemde "Mamut Bozkırları" olarak tanımlanır[45]. Bu alanlar mamut, tüylü gergedan, bozkır bizonu gibi büyük memelilerin yaşam alanıdır ve aynı zamanda Son Buzul Çağı insanı için önemli bir avlanma sahasıdır. Aynı özellikler o coğrafya için Son

[42] Pitulko vd 2017, 128.
[43] Bourgeon vd 2017, 3, Tablo 1.
[44] Kabaca MÖ 24,000-16,000 arası.
[45] Goebel 1999, 216.

Buzul Çağı Doruğu sonrasında da (Lena'nın Doğusundaki düzlükleri, Beringia ve Rus Uzakdoğusunu da içine alacak şekilde) geçerlidir[46]. Orta Üst Paleolitik Çağ'ın taş endüstrilerinin önemli belirteçlerinden olan 'mikrodilgiler'in Yenisey-Baykal çevresinden Doğuya (Moğolistan, Kuzey Çin, Kore, Japonya'ya kadar) doğru yayılımı o dönemde Batıdan Doğuya doğru bir göçün kanıtı olmalıdır. Yerli Amerikalıların atalarının da bu göç istikametinde Beringia'ya doğru hareket ettiğini varsaymak en mantıklı çıkarım olabilir. Bunu kanıtlayacak arkeolojik ve genetik kanıtlara sahibiz. Doğu Sibirya'da, MÖ 13,000 civarı ve sonrasına tarihlenen Dyuktai Kültürü[47] (Yakutistan, MÖ 15,000-13,000), Uşki (Kamçatka), Ustinovka-6 (Primorye), Druçak-Vetrenni (Kolima vadisi), Tıtılvaam-4 (Çukotka yarımadası) yerleşimlerinin buluntuları Alaska'daki bazı yerleşimlerdeki buluntularla benzerlik göstermektedir[48].

Baskılama yöntemiyle üretilen mikrodilgiler göçün çıkış alanını ve yönünü çizmekte kullanılan önemli işaretçilerden biridir. O yöntemin Angara-Baykal, Kuzey Moğolistan merkezli ortaya çıktığına ve çevreye yayıldığına (Kuzey Amerika, Kuzey Çin, Japonya, İskandinavya, İran, Doğu Anadolu) dair araştırmaların sayısı artmaktadır[49].

M. Raghavan ve ekibinin gerçekleştirdiği otozomal temelli genetik araştırmaya göre Amerikan Yerlilerinin ataları ile yukarıda anılan Mal'ta Çocuğu'nun genetik özellikleri karşılaştırıldığında MÖ 21,000'lerde bir gen akışının varlığı tespit edilmiştir. Ek olarak

---

[46] Pitulko 2017, 140.

[47] Yakutistan'da Lena'nın kollarından biri olan Aldan nehrinin vadisi ve çevresinde tespit edilen yerleşimlerde izlenmektedir. Adını bölgedeki Dyuktai Mağarası'ndan almaktadır.

[48] Coutouly 2016, 26 vd.; Graf ve Buvit 2017, 594.

[49] Inizian 2012, 11 vd.; Coutouly 2016, 11 vd.

bu karışım Doğu Asyalıların atalarıyla Kuzey Amerikalıların atalarının birbirlerinden ayrılmalarından sonra gerçekleşmiştir[50]. Yani Son Buzul Çağı Doruğu'nda Yerli Amerikalıların ataları ile Baykal çevresindeki insanlar birbirlerine genlerini aktaracak şekilde bir arada yaşıyordu. Daha önceki bir araştırmada Mal'ta Çocuğu'nun genetik özelliklerinin Batı Avrasyalılar ile Yerli Amerikalılara eşit uzaklıkta olduğu, başka bir deyimle Doğu Asyalılara yakın olmadığı ileri sürülmüştü. Diğer yandan baba soyunu ifade eden Y-DNA tabanlı araştırmalarda (Yenisey'deki Afontova Gora II örneği gibi) Anzick-1, Kennewick örneklerinde karşılaşılan ve günümüz Yerli Amerikalılarının baskın haplogrubu Q'nun, Mal'ta Çocuğu'nun Y-DNA haplogrubu R ile kardeş[51] haplogruplardan olması, bu toplulukların kökeni için bize Yenisey-Lena havzalarını işaret etmektedir[52]. P1 haplogrubu ise Yenisey dilleri ile bağlantılı Na-Dene dili konuşan Çipevayan yerlilerinde %62.5 gibi yüksek oranda görülmektedir[53]. P1 haplogrubu günümüzde Orta Asya ve Sibirya'da yaşayan bazı Türk dilli halklarda da yüksek oranlarda görülmektedir[54].

Doğu Beringia'da, yani günümüzün Alaska topraklarındaki en eski arkeolojik kanıtlar (Nenana ve Denali kültürleri), 'göç tarihi' için bize açıkça MÖ ~ 12,000 ve sonrasını işaret ediyor[55]. Kısa Kronoloji ile uyumlu bu tablo için Sibirya'daki göç rotasının, arkeolojik belgelerin benzerliğinden yola çıkarak[56], Yakutistan içle-

[50] Raghavan vd 2015, 3-4.

[51] Y-DNA P1* haplogrubunun alt-haplogruplarıdır.

[52] Berkant 2017, 97.

[53] Bortoloni vd 2003, 527, Fig.1.

[54] Berkant 2017, 97 vd.

[55] Graf ve Buvit 2017, 595 vd.

[56] Aldan boylarındaki Dyuktai kültürüne ait arkeolojik buluntular ile Alaska'daki, bugün en eski yerleşim olan *Swan Point*'teki arkeolojik buluntular benzeşmektedir, Graf ve Buvit 2017, 595.

rinden, Aldan nehri ve çevredeki diğer vadileri yoluyla Beringia'ya eriştiğini öne sürebiliriz.

Diğer yandan göç eden bu insanların Kuzey Amerika'nın iç kısımlarına ve Güney Amerika'ya nasıl ulaştıkları üzerine iki hipotez bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve daha eskisi *Buzul Arası Koridoru* (*Ice Free Corridor*) adı verilen hipotezdir[57]. Son Buzul Çağında Kuzey Amerika'nın orta bölümlerine kadar uzanan iki dev buzul bloğu bulunmaktaydı. Hipoteze göre o buzul blokları arasında Alaska'nın Doğusundan Kuzey Amerika'nın ortalarına uzanan, yaşama ve ilerlemeye müsait bir koridor vardı. Amerika'ya Sibirya'dan gelen ilk göçler bu yolu kullanarak Amerika kıtasına yayılmışlardı. Son yıllarda yapılan araştırmalar daha ortaya atılmış olan diğer hipotezi destekler nitelikte sonuçlar veriyor. Bu hipoteze göre, Amerika'nın insanlar tarafından ilk kolonizasyonu Alaska'nın Doğusunun buzullarla tıkalı olması nedeniyle Beringia'dan itibaren kıtanın Pasifik kıyıları boyunca deniz yoluyla gerçekleşmiş (MÖ 13,000'den sonra) ve yukarıda anılan *Buzul Arası Koridor*, ancak MÖ 10,600'den sonra canlı geçişine uygun hale gelmiştir[58]. Güney Amerika'nın Güneyinde, günümüzde Şili sınırları içinde bulunan Monte Verde adlı yerleşmedeki ilk insan izleri MÖ 12,600'e kadar geriye gitmektedir. Buna ek olarak Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyılarında ve adalarda, Kuzey Amerika'nın Güney kesimlerinde ve Güney Amerika'nın bazı noktalarında MÖ 12,000'lerden öncesine ait ilk insan izlerine rastlanmaktadır. M.V. Pedersen ve ekibi, ilk kolonizasyonun öncelikle Pasifik kıyıları boyunca olduğunu kabul etmenin bu buluntuları daha doğru anlamamızı sağlayacağını düşünmektedir[59].

---

[57] Jackson ve Wilson 2004, 14-15.

[58] Pedersen vd 2016, 48.

[59] Pedersen vd 2016, 48.

AMUR GÖÇLERİ

Doğu göç yolunun konumuzu ilgilendiren bir diğer hedefi ise Rusya Uzak Doğusunun Amur havzası kültürleridir. MÖ~23,000'lerden itibaren Angara-Baykal bölgesinden çıkan Doğu göçleri dalgası Amur vadisindeki uygun yaşam alanlarına hücum etmiştir.

Amur bölgesi, dünyanın en uzun dokuzuncu akarsuyu Amur nehrinin suladığı geniş vadilerdir. Amur havzasının Mezolitik-Neolitik kültürlerinin kökleri, yaklaşık 2,500 km Batıdaki Yenisey-Lena yaşam alanlarıdır. Yeri gelmişken Doğuya yönelen Lena-Yenisey bölgesi halklarının Amur havzasında oluşturduğu erken Neolitik kültürlerin yapısına da kısaca göz atmamız gerekiyor.

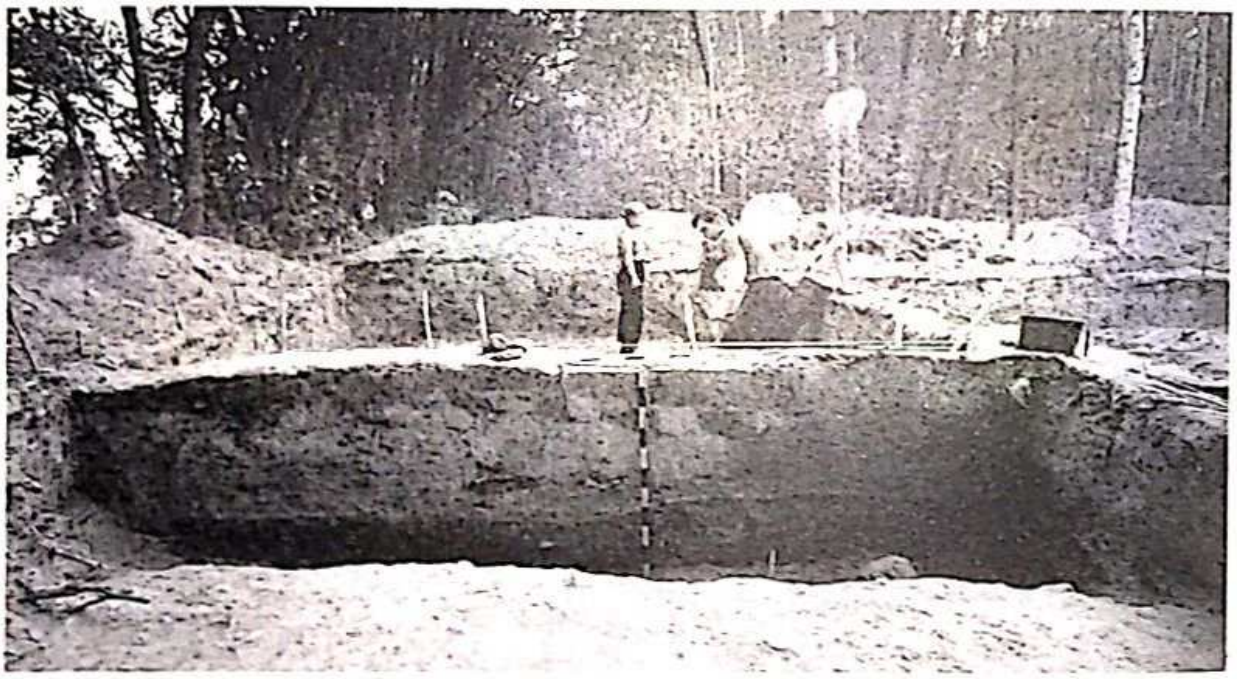
Amur bölgesinde Neolitik Çağ kültürlerine yönelik araştırmalar 1990'ların başına rastlar. Bölgede ilk bilimsel çalışmalar 1995-1996 döneminde Gonçarka-1 geçici kamp yerleşmesinde yapılmış, Osipovka kültürü adı verilen bu alandaki kazılardan çok sayıda taş aletler ve seramik parçaları elde edilmişti[60] (Res. 33)[61]. Gonçarka-1 yerleşmesindeki çalışmalar sırasında seramik malzemenin bir kısmı yerleşmenin 5. katmanından geri kalan ve çoğunluğu oluşturan kısım ise 3. katmanından toplanmıştır. Donma çatlaklarında bulunan seramiklerin korunma durumu daha kötüdür. Son yıllarda aynı kültür bölgesinde yapılan kazılarda da bölgenin erken Mezolitik/İlk (*Initial*) Neolitik Çağ kültürlerini tanımlamaya imkân sağlayan bir grup kültür belgesi ele geçirilmiştir. Mezolitik/İlk (*Initial*) Neolitik Çağ kültürlerini hedefleyen bu son çalışmalar gene Gonçarka-1 geçici kamp yerinde gerçekleştirilmiştir[62]. Biz

[60] Şevkomud ve Yanşina 2012; Yanşina 2015; Yanshina 2017.

[61] Res. 33 (Şevkomud ve Yanşina 2012, 18, Ris. 7)

[62] Şevkomud ve Yanşina 2012; Razgil'deyeva ve Yanşina 2014; Yanşina 2015;

Amur Osipovka kültürü yerleşmesinin sadece seramik malzemesine göz atacağız. Gonçarka-1 çanak-çömleği en geniş yeri 1,5-2 cm olan, çok küçük parçalardan ibarettir. Bunlar, kimileri aynı kaba ait, birkaç parçadan oluşan kümeler halinde veya ayrı olarak bulunurlar. 3. katman seramiğinin korunması 5. katmandakilere kıyasla çok daha iyidir[63].

Res. 33

Amur havzasının Osipovka Mezolitik/İlk (*Initial*) Neolitik kültürü çanak çömleğinin hammaddesi doğal, saf bir kil yapısı göstermediği, tüm katkıların daha sonra istenerek ilave edildiği anlaşılmaktadır. İrili ufaklı taşçık, eski seramik ezikleri, saman ve nadiren ve az miktarda çayır-çimen katkı maddesi olarak kullanılmıştır. Yapılan laboratuvar analizlerine göre çoğu zaman iki ya da üç katkı aynı anda karıştırılmıştır. Bazı kap parçalarının

---

Yanshina 2017.

[63] Şevkomud ve Yanşina 2012; Yanshina 2017.

içeriğinde salyangoz kabuğu parçalarına rastlanmıştır. Analiz sonuçları, kabı oluşturan toplam kil kütlesinin % 20-30'u kadar katkı ilave edildiğini göstermiştir. Seramik hamurunda iri taşçıklar açık bir biçimde göze çarpmaktadır. Seramik hamuru genel anlamda kabadır[64].

Çanak çömleklere şekil verme yöntemi hakkında kesin bir hüküm oluşmuş değildir. Buna karşılık İlk Neolitik Çağ bölge kültürlerinde seramik yapım yöntemleri hakkında bazı ipuçları vermektedir. Çanak çömlek parçalarının yüzeyinde kalıp (doku, bitkisel izler ve dövme tekniği) izi olmadığı bildirilmektedir. Üst üste bindirilmiş seramik hamuru parçası ya da aynı şekilde plaka parçaların ilavesine dair izler bir grup malzemede gözlemlenmiştir. Ancak bunlar yapım tekniğinin belirlenmesi açısından sınırlı ön bilgilerdir. Kaplar yapıldıktan sonra kalınca bir astarla kaplanmışlar. Bu Amur havzası Osipovka kültürünün en belirgin seramik özelliklerinden biridir[65].

Petrografik analizler, astar yapımında kullanılan kilin çok iyi arıtıldığını ve özel bir bileşime sahip olduğunu, genellikle kapların yapıldığı malzemeden daha farklı bir kil kaynağı kullanıldığını ortaya koymuştur. Osipovka kültürü kaplarının kalınca astarları genellikle canlı kırmızı renge sahiptir. Astar genellikle dış yüzeye uygulanmıştır, ancak iç-dış yüzeylerin astarlandığı örnekler de bulunmaktadır[66]. Astar işleminin ardından kaplar tarakla da ayrıca işlem görmüştür. Bu işlem genellikle dış yüzeylerdedir. Kimi zaman iç yüzeyler de tarak işleminden geçmiştir. Bu tür işlemeler, kazıcılarına göre muhtemelen kapların cidar kalınlıklarının

[64] Şevkomud ve Yanşina 2012, 262 vd.

[65] Şevkomud ve Yanşina 2012, 150-151, 265-266; Yanşina 2015, 63 vd.; Razgil'deyeva ve Yanşina 2014, 339 vd.; Yanshina 2017, 69 vd.

[66] Şevkomud ve Yanşina 2012, 265-266.

dengelenmesi amacıyla yapılmış olmalıdır[67]. Osipovka İlk Neolitik kültürü kaplarının dış yüzey işlemlerinde hem düzeltme hem de bezeme işlerinde tarağın kullanıldığını açıkça anlıyoruz[68].

Osipovka kültürü kaplarının şekilleri oldukça basittir. Bunlardan biri, dar çaplı kaideden kova biçiminde yukarı doğru düz hatlarla genişleyen ağızlı, çok amaçlı kaplardır. İkincisi 'S' profilli, üçüncüsü ise geniş silindirik kâse türü kaplardır. Bölgenin Gromatuha yerleşmesinden gelen bu kapların kaideleri düzdür. Bezeme yöntemleri çeşitlidir. Tarak baskısı, kabartma hatlar, genellikle yatay paralel boğma ip baskı hatları ve çubuk batırma gibi yöntemler tespit edilmiştir. Kimi kaplarda sadece boğma ip baskı hatlı bezemeler görülür. Bununla birlikte aynı zamanda bu tür boğma ip baskı hatları ile bezenmiş kapların iç kısımlarında tarak izlerine de rastlanmıştır[69].

Angara-Baykal ile Amur kültürleri arasındaki ilişkileri meselesine gelince. Her iki kültür bölgesi arasında taş aletlerin yapım teknikleri bakımından ilişkiler daha önce yapılan çalışmalar kapsamında ortaya konulmuştu. Amur bölgesi İlk neolitik Çağ seramiği Angara-Baykal bölgesi Mezolitik-Neolitik Çağ seramiği arasında da belli ölçülerde paralellikler söz konusudur. Mezolitik dönemde (MÖ~11,000) başlayan seramik yapımında baskın form olan düz dipli kaplar her iki bölgede de varlık gösteriyor. İki kültür bölgesinin seramik bezeme geleneklerinde de ortak yönler saptanmıştır. Angara-Baykal bölgesinde en yaygın bezeme modelleri olan, çubuk batırma, gözyaşı damlası modeli, tarak baskılarıyla oluşturulan kısa ve uzun hatlar, birbirlerine dar açılarla kavuşan balık kılçığı modelleri, tırnak izi (ya da 'hilal')

---

[67] Şevkomud ve Yanşina 2012, 265-266.

[68] Şevkomud ve Yanşina 2012, 265-266.; Yanshina 2017, 69 vd.

[69] Şevkomud ve Yanşina 2012, 262 vd.; Yanshina 2017, 69 vd.

dizileri, kapların ağız kenarlarında, çubuk kullanılarak çentik ve delik sıraları açma gibi modeller her iki bölgenin kaplarında ortak bezemelerdir.

Angara-Baykal bölgesinde kaplar kalıp-tokaç yöntemiyle üretiliyordu. Bunu biliyoruz. Buna karşılık Amur bölgesinde kapların yapım tekniği tam olarak ortaya konulamamıştır. Laboratuvar araştırmaları, yassı kil parçalarının üst üste getirilerek birbirlerine yedirildiğine, ulandığına dair izlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır[70]. Kazıcılarına göre, Amur bölgesinin Osipovka kültüründe aynı alanda, farklı katmanlarda kap yapımında kil ve bezeme biçimleri çok farklılıklar gösterir. Seramikte tespit edilen çeşitlilik kronolojik farklılaşmalarla açıklanıyor. Angara-Baykal kültür bölgesi ile Amur kültür bölgesi arasında bazı farklılıkların olmasını da aradaki 2.500 km'lik uzaklığa bağlayabiliriz.

GÜNEY GÖÇ YOLU-1

Bu yöndeki göçler esas anlamda Baykal gölünün Güneyi ile İç Moğolistan arasında uzanan bozkır-çöl coğrafyası üzerindeki farklı güzergâhlardan gerçekleşmiş olabilir. Taklamakan çölü, Güneybatı kesimi tamamen çevirmiş durumdadır. Baykal-Ordos arasında yer alan bozkır-çöl-dağlık alan en uygun hattır. Ordos bölgesi ve çevresindeki Yangshao, onun hemen Doğusunda yer alan Beixin-Dawenkou ve en Doğudaki Hongshan ve Xinglongwa Neolitik kültürlerinin hepsi yarı çöl-bozkır alanlarda, İç Moğolistan ya da İç Moğolistan'a sınır teşkil eden coğrafya üzerinde, daha başka bir deyimle Kuzeyli bozkır ikliminde sıralanmıştır. Bu göç yolunun uzandığı noktaların Kuzey-Güney eksenini Batıda Helan dağlarından, Doğuda Pekin'in Güneyine

[70] Şevkomud ve Yanşina 2012, 201 vd.

kadar götürebiliriz. Arkeolojik belgelerin işaret ettiği Neolitik Çağın yeşim taşı ticareti güzergâhlarına baktığımız zaman genel anlamda bu Neolitik Çağ yerleşmelerinin İç Moğolistanın Güneyi ve Sarı ırmağın Kuzeyi arasındaki hareketliliği hemen görürüz. Mezolitik çağ taş alet endüstrisindeki teknikleri üzerinden iz süren araştırmalar da bize bu yönde bir güzergâh belirlemektedir[71].

GÜNEY GÖÇ YOLU-2

Güney göç yolunun ikinci güzergâhının hedefi, yaklaşık 2.500 km Güneybatıdaki İndus vadisidir. Yenisey-Lena göç grupları, çok sonra MÖ 4. binin sonlarına doğru, bölgede İndus vadisi kültürünü yaratacak olan Dravid halklarının da atalarıydı. Eklentili dil konuşan Dravidlilerin etnik kültürü temelinde yükselen Harappa/Mohenjo-Daro gibi İndus vadisi kültürünün, Yakın Doğunun Anau, Mari, Sümer ve Elam kültürleriyle de dil ve arkeolojik kültür bakımından ilişkileri tespit edilmişti[72].

İKİNCİ DALGA GÖÇLER
ERKEN VE ORTA TUNÇ ÇAĞ GÖÇLERİ:
OKUNYEV KÜLTÜRÜ YAYILMASI

Lena bölgesine, Çin'in Merkezî Ovalarına, İndus vadisine ve oradan Trans Himalayalara ve nihayet Tibet'e olmak üzere Okunyev kültürü taşıyıcıları üç yönde seyahat etmişler. Bu seyahatlerin nasıl gerçekleştiğini petroglifler üzerinden izlemek mümkündür.

---

[71] Inizan 2012, 11 vd.

[72] Güneri 2024.

ÜÇÜNCÜ DALGA GÖÇLER

SON TUNÇ ÇAĞI GÖÇLERİ: KARASUK KÜLTÜRÜ YAYILMASI

Karasuk kültürü yayılması diye adlandırdığımız göç dalgası. Karasuk sanat stilini yansıtan tipik tunç bıçak ve tunç hançerleri, Çin etkili diğer bir grup tunç alet, araç ve silahların izlenmesi suretiyle bu yöndeki göçlerin güzergâhları hakkında bilgi edinebiliyoruz.

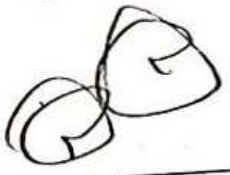
DÖRDÜNCÜ DALGA GÖÇLER

DEMİR ÇAĞI GÖÇLERİ: SİBİRYA SANATI-İSKİT KÜLTÜRÜ YAYILMASI

Avrasya büyük bozkır kuşağının neredeyse her noktasında gördüğümüz "erken göçebe hayvan stili"[73] diye tanımlanan sanat tarzını yansıtan her türlü materyalden yapılmış eserler, kaya resimleri ve diğer tasvir türleri üzerinden bu yayılmanın kronolojisini ve kapsamını izleyebiliyoruz.

[73] Avrasya *hayvan stili/animal style* terminolojisi ve açıklamalar için bak Rerih 1994; Brentjes 2000, 259 vd.

VII.
SONUÇLAR

TÜRK-ALTAY KRONOLOJİSİ

Kültür	Zaman	Mekân
Arkaik Yenisey-Lena Kültürü-I Son Üst Paleolitik Kültürler (*"tek tip etnik grup"*)	MÖ ~ 16,000-12,000	Sayan-Altay-Yenisey-Lena Mikroklima Hayat Alanları, Amur Havzası
Arkaik Yenisey-Lena Kültürü-II Mezolitik Kültürler (*"tek tip etnik grup"*)	MÖ ~ 12,000-6000	Sayan-Altay-Yenisey-Lena Mikroklima Hayat Alanları, Amur Havzası
Türk-Altay-A Proto Okunyev Neolitik Kültürleri Evresi	MÖ 6000-4000	Sayan-Altay-Yenisey-Lena Mikroklima Hayat Alanları
Türk-Altay-B Afanas'yev-Proto Okunyev/Okunyev Ortak Eneolitik Kültürü Evresi	MÖ 4000-2300	Sayan-Altay
Türk-Altay-C Okunyev Kültürü Evresi	MÖ 2300-1500	Sayan-Altay
Türk-Altay-D Karasuk Kültürü Evresi	MÖ 1500/1400-1000/900	Sayan-Altay
Türk-Altay-E Tagar Kültürü Evresi	MÖ 1000/900-MS ~ 150	Sayan-Altay.
Türk-Altay-F Klasik Türk Dönemi-I (Taştık Kültürü) Klasik Türk Dönemi-II (Göktürk-Uygur Kültürü)	MS 2.- 7. yüzyıl MS 6.-8. yüzyıl	Sayan-Altay. Moğolistan ve Bütün Avrasya

VII.
SONUÇLAR

SONUÇ-1

Cumhuriyetin 100. yılında yeni bir 'TÜRK TARİH TEZİ', Kuzey Asya'da Türk kültürünün arkeolojik kaynaklarını tanımlayan uzun bir zamana yayılmış aktif arazi ve masa başı akademik çalışmaları sürecidir.

SONUÇ-2

Bu süreç arkeolojik belgeler üzerinden Sayan-Altay ve Yenisey-Lena bölgelerinde Üst Paleolitik- Neolitik Çağlar ile Orta Çağlar arasında sürüp giden arkeolojik kültürel ilişkileri, Türkçe konuşan halkların/Türklerin bu kültürel akış içindeki yerini anlama çabasıdır.

SONUÇ-3

Çabaların çıkış noktası Klasik Türk Döneminin yazıtlarından oluşan tarihi metinlerdir. Tarihî metinlerin nitelediği ve tanımladığı arkeolojik belgelerdir. Antropolojik belgelerdir. Arkeolojik-antropolojik verilerin araştırmacıları peşinden sürüklediği en erken kültürel evrelerdir. Kültürel evrelerin aralarındaki karmaşık ilişkileridir. Bu ilişkileri anlayabilme çabası 'TÜRK TARİH TEZİ'nin bu kitapta yaptığı tek şeydir.

SONUÇ-4

'TÜRK TARİH TEZİ', Batılı tarihçilerin Türk sözcüğünü, Türk etnisitesini, Türk kavramsallığını, Türk kültürünü anlamsızlaştırmak, itibarsızlaştırmak, içini boşaltmak, değerini azaltmak, hafifletmek, onu anayurt coğrafyasından mümkün-mertebe uzaklaştırmak, yabancılaştırmak amacıyla uydurduğu şu iki temel kavramsallığı / terminolojiyi / söylemi / ezberi reddeder: 1) "Ural-Altay dil ailesi", 2) "Altay dil ailesi". Ve bu kavramlarla ilişkili yan/alt terminolojileri de. "Ural-Altay dil ailesi"/"Altay dil ailesi", 'Türk' sözünden rahatsız olan her türlü milletten araştırmacıların icat ettiği, dönemin gözde Türk yazarların memnuniyetle uyduğu, irdelemediği, karşı çıkmadığı kavramlardır. Bu ifadeler içinde 'Türk' sözü geçmez. Çağrıştıracağı anlamsal derinliği baştan bertaraf etmek içindir bu. Ne ki onları icat edenler için bile bu kavramların en temelinde sadece 'Türk' etno-kültürü vardır.

Sözde "Ural-Altay dil ailesi"ni Türkçe (*Turkic*), Moğolca (*Mongolic*), Tunguzca (*Tungusic*), Korece (*Koreanic*), Japonca (*Japonic*) oluşturur. Bu diller Kuzey Asyalıdır. Eklentili dillerdir. Hepsi bu. Türkçe ile aralarında ortak başka bir yön yoktur. Sözde 'aile üyeleri'nden sadece Türk dili Altaylıdır. Tunguz'un ailesinden olan Yakut Türk kültürünün bile Altay kültürleri ile ilgisi yoktur. Hiç şüphesiz, Türk etnisitesi Asya'nın her bir noktasındadır. Ancak Altaylar kültür coğrafyasına örneğin Yakut Türkleri bile dâhil değildir. Bu konuda 'Kuzey Asyalı' gibi başka deyimler bulunabilir ama 'Altaylar kültür coğrafyası' sadece Türkler ve Türkçe ile tanımlanabilir. Dünden bugüne, Altaylar kültür coğrafyasının dört bir yanında sadece Türk etnisitesinin dilsel-maddi kültür izlerini görebilirsiniz. Dünden-bugüne yalnızca Türk etnisitesi (dilsel-arkeolojik-etnografik-antropolojik) 'Altaylı' kavramını hak

eder. Tanımlanan Moğolca, Tunguzca, Korece gibi diğer etnik yapılanmaların arkeolojik kültürel yansımalarına Altaylar kültür coğrafyasında yer yoktur. Kesinlikle yoktur. Hiçbir şekilde yoktur. Maddi izlerini göremediğimiz ulusların/kültürlerin Altaylar kültür coğrafyasıyla bir ilgisi olamaz. Bu koşullarda Moğol (*Mongolic*), Tunguz (*Tungusic*), Kore (*Koreanic*) gibi ilgisiz etnisitelerin Altaylı sıfatını, yakıştırmasını hangi gerekçeyle hak edeceğini bir uzman bana anlatana kadar rahatsızlığımı muhafaza edeceğim. Buna karşılık Türkler Altaylar kültür coğrafyasının dört bir yanına yayılmış sayısız yazılı ve arkeolojik belgelerin sahibidir. Tarihin en erken evrelerinden beri Türkçe konuşan halklar/Türkler, Altaylar bögesini oluşturan günümüzün dört ülkesine yayılmıştır. Bugün durum daha farklı değildir. Altaylardaki yer adlarının büyük bir bölümü hâlâ Türkçedir. Bu koşullarda doğru kavramsallık "Ural-Altay dil ailesi" ve/veya "Altay dil ailesi" değildir. 'Türk-Altay kültürü', 'Türk-Altay dili'dir. Çok iyi anlamamız lazım. Çünkü bu önemli bilgi ayrıntısı bugüne kadar kesinlikle ortaya atılmadı, tartışılmadı bile. İlk kez burada dile getiriliyor: Sözde "Ural-Altay", "Altay" dil ailesinden, çok ilgiliymiş gibi gösterilen Mongol'un bile, Altaylar kültür coğrafyasında hiçbir arkeo-kültürel karşılığı yoktur. Altaylar Mongol'un ne yurdudur, ne de Altay'ın her hangi bir parçasında geçmişten-Geç Orta çağlara bir Mongol izi vardır. Moğolistan Altayları günümüz Moğlistan'ının Kuzeybatısını oluşturan kesimleridir. Hayatımın neredeyse üçte birini geçirdiğim Altay dağları bölgesini şöyle tanımlayacağım: Altay dağları başladığında Mongol biter, Kazak başlar. Prehistorik Mongol coğrafyası binlerce yıllık Türk yurdudur[1]. Arkeolojik belgeler bunu açıkça gösterir.

[1] Yurt içinde ve yurt dışında beni çok seven bazı meslektaşlarımın konuyu ileride çarpıtma yüksek ihtimaline karşı, bu noktada, bu ifadelerimin ucuz gündelik siyasetlere, ideolojik herhangi bir amaca hizmet etmediğini, bu sözlerimi

Bugün bile Moğol Altayları bölgesi, kökleri binlerce yıl öncesinden gelen Kazak Türkleri'nin yurdudur. Sosyal antropoloji, fiziki antropoloji özellikleri, giyim-kuşam tarzları, ailevî gelenekleri, besledikleri koyunun-keçinin türü-rengi bakımından bile Kazak Türkü, Mongol'dan kesinlikle farklıdır. Tek ortak yön göçebe yaşam tarzlarıdır. Moğolca konuşan halklar Altay dağları bölgesinde bugün de yaşamazlar. Altayların 2500 metre rakımı üzerinde bir tek Moğol çadırı yoktur. Altay dağları bölgesinde Moğol çadırı diye bir şey zaten yoktur. Moğolların dünden-bugüne yurdu merkezî Moğolistan stepleri ile sınırlıdır. Bölgedeki en erken izleri ise Geç Orta çağlardan (MS 12. yüzyıldan) daha öncesine gitmez. Geldikleri yer kuvvetle muhtemel merkezî Moğolistan'ın Kuzeyinden, Trans-Baykal üzerindendir. Moğollar'ın bu tarihlerin öncesine giden arkeolojik kültürü de kayıtlara yansımış değildir. Dile dair bilimsel çalışmalarda anılan "Proto-Mongolic", "Pre-Proto-Mongolic" gibi savurganlıkla kullanılan abartılı ifadeler, günümüz Mongolcasına ait sözcüklerin analizleri temelinde sarf edilmiş hipotetik terminolojilerdir, herhangi türde arkeolojik-kültürel karşılıkları yoktur. Doğusundan Batısına, her karış toprağında yer alan sayısız runik yazıtlar ve arkeolojik anıtlar, Moğolistan coğrafyasının da zaten binyıllardır Türklerin hayat alanı olduğunu gösteren maddi kültür bulgularıdır. 'Orhun anıtları' dediğimiz Türk yazıtlı dikilitaşları, sayısız arkeolojik kompleksleri Moğolistan'ın en merkezi noktasında yer alır.

Kimi anlı-şanlı tarihçilerimiz tarafından "kardeş dil", yakın akraba diye öne sürülen Moğolca ile Türkçe'nin birbirleriyle ne kadar kardeş, akraba olduğuna basit bir sözcük analizi üzerinden bakalım:

---

bütünüyle prehistorik zeminde ve bilimsel çalışmaların yöntemleri çerçevesinde sarf ettiğimi de vurgulamak isterim.

Moğolca "Türkçe"

Rakam sistemi:

Neg "Bir"
Hoyor "İki"
Guṛav "Üç
Döröv "Dört"
Tav "Beş"
Zurgaa "Altı
Doloo "Yedi"
Naym "Sekiz"
Es "Dokuz"
Arav "On"
Zuu "Yüz"
Myanga "Bin"

Tepeden tırnağa organ adları:

hüsün "saç/tüy"
heki "baş/kafa
tergün "baş/kafa"
manklay "alın"
haniska "kaş"
nidün "göz"
sorbun "kirpik"
çikin "kulak"
nüken "kulak deliği"
kabar "burun"
hürül "dudak"

am/aman "ağız"
şidün "diş"
nigur "yüz"
eriün "yanak"
sarbisun "bıyık"
erün "çene"
küjün "boyun"
kolai "boğaz"
gejige "ense"
egem "omuz"
uça "sırt"
kar "el"
halakan "el/avuç"
toqa "dirsek"
suvu "koltuk"
ebçigün "göğüs"
köke "meme"
auşgi "akciğer",
heliğe "karaciğer"
nirgun "bel"
kehli "karın"
küysüŋ "göbek"
gesesün "bağırsak"
hütkün "kadın cinsel organı"
ojokai "erkek cinsel organı"
köl "ayak, bacak"
ebüdün "diz"

köl "ayak"

jauja "topuk"

kimsûn "tırnak"

çisun "kan"

sudasun "damar"

Diller arasındaki akrabalık belirlenmesinde en temel iki karşılaştırma ölçütü olarak kabul edilen 'rakam sistemi' ve 'organ adları'nın gösterdiği iki dil arasındaki uyumluluk yukarıdaki gibidir. Karşılaştırmalarda neredeyse yüzde sıfırlık yakınlık gösteren bu iki dil akraba olabilir mi? Değil kardeş? Türkçe- Moğolca arasındaki durum buysa diğer sözde bileşen dilleri hiç görüşmeyeceğiz. Kardeş/akraba diller şöyle olur:

Kazakça / Türkçe

Bir "Bir"

Eki "İki"

Üş «Üç

Tört "Dört"

Bes "Beş"

Altı "Altı

Jeti "Yedi"

Sekiz "Sekiz"

Toğız "Dokuz"

on "On"

jüz "Yüz"

Min "Bin"

Uzak Türkçe bölgesinin Yakut Türkçesinde de durum aşağıdaki gibidir:

Biir "Bir"

ikki "İki"

U'ś "Üç

Tu'ort "Dört"

Bies "Beş"

Alta "Altı

Sette "Yedi"

Ag'is "Sekiz"

To'gus "Dokuz"

Uon "On"

En uzak, en izole Türkçe bölgesinin Çuvaş Türkçesinde ise durum şudur:

Perre "Bir"

İkke "İki"

Vişşe "Üç"

Tavatta "Dört"

Pillek "Beş"

Ulta "Altı"

Şiççe "Yedi"

Sakkar "Sekiz"

Tăhhar "Dokuz"

Vunna "On"

Şer "Yüz"

Pin "Bin"

Yukarıda basitçe gösterildi: Moğolca ile Türkçe akraba değil, aralarında ortak/ödünç sözcükler olan eklentili iki Asyalı farklı dildir. Sümerce ile Türkçe arasında (hatta Hurrice ile Türkçe arasında da) sayıları yüzlerle ifade edilen ortak sözcükler belirlenmiştir. Bunların doğru tespitler olduğundan en ufak bir şüphem yok. Şüphem sadece Sümerce ile Türkçe'nin, Hurrice ile Türkçe'nin, Moğolca ile Türkçe'nin akraba, kardeş dil olduğu konusundadır. Örneğin bugün üniversitelerde kaynak kitap olarak önerilen çalışmaların hemen hepsinde Moğolca'nın Türkçe ile "kardeş" olduğu ifade edilir. "Kardeş", aynı anadan-babadan olanlara denir. Moğolca ve Türkçe aynı anadan-babadan olabilir mi? "Kardeş"ten kastedilen buysa eğer. Sümerce başta olmak üzere yukarıda andığım dillerin hiçbirisi Türkçe ile "kardeş" değildir. Genel kapsamda Moğolca'nın Türkçeye olan yakınlığı, Sümerce'nin Türkçeye yakınlığından hatta Hurricenin Türkçeye olan yakınlığından daha fazla değildir.

Şöyle düşünüyorum: Yenisey-Lena bölgesinde, Son Buzul Çağı bitimini karşılayan, çevre koşullarının insan yaşamına uygun yönde değiştiği dönem içinde, MÖ ~ 16,000-12,000 arasında bölgenin yerli halkı 'Arkaik Yenisey-Lena Dili' diye tanımladığımız hipotetik dili konuşuyor olduğunu var sayıyoruz. Bu kök dil, başta Sümer, Elam, Hurri, Hatti, Hiksos, Kassit, 'Luristan Demircileri' gibi Yakın Doğulu yerleşik kültürlerin yaratıcıları halkların konuştukları dilleri olmak üzere, günümüzün Türkçesini, Moğolcasını, Tunguzcasını, Korecesini, Japoncasını kapsıyordu. Bu kültür grupları, MÖ 16,000'lerden itibaren Yenisey-Lena hayat alanlarında, 'Arkaik Yenisey-Lena Dili'ni konuşanlar arasındaydı. MÖ 12,000'lerden önce bu kültür grupları içinden bir kısmı Yenisey-Lena hayat alanlarını terk ederek farklı yönlere göç ettiler. MÖ ~ 12,000'lerden sonra o kök dilden koparak binlerce yıl içinde farklı coğrafyalarda, başka-başka diller olma yolunda gelişimlerini

sürdürdüler. Bu diller arasındaki ortak-ödünç sözcükler ve eklentili yapı özelliği, Arkaik Yenisey-Lena Dilinin konuşulduğu zamanlardan kaldı, diye düşündüğümü burada yinelemek istiyorum. Türkçe-Moğolca ödünç sözcüklerin ise çok daha geç dönemlere ait olduğunu düşünüyorum.

SONUÇ-5

Uzun yürüyüş. Son Buzul Çağı sonrasında (MÖ~16,000-12,000) Güney Sibiryalı Arkaik Yenisey-Lena halklarının belli bir kesiminin Yenisey-Lena bölgesinden çıktığını düşündüğümüz üç ana yönde uzun mesafe göçlerine tanık oluyoruz. Bu tarihî çıkışa 'Uzun Yürüyüş' adını veriyoruz. Batı, Doğu ve Güneye yönelen göç dalgaları, Arkaik Yenisey-Lena halklarının MÖ~12,000'lerden önce başlayan ve aralıklarla hiç durmadan Orta Çağlara kadar devam eden uzun yürüyüşlerinin hikâyesidir. Bu göç hareketinin en önemli bölümünün hedefindeki nokta Yakın Doğu coğrafyasıdır. Hazar'ın Güneyinden Zagros dağları bölgesine ulaşan Sibiryalı halklar PPN erken evresinde Kuzey Irak üzerinden Doğu Anadolu'ya ulaştı. Bölgede birden ortaya çıkan gelişmiş Göbeklitepe kültürü, hipoteze göre Sibiryalı göçmenlerin katkılarıyla gerçekleşmiştir. Zagros-kökenli Sümer, Elam, Hatti, Hurri, Hiksos, Kassit, 'Turistan Demircileri' gibi Mezopotamya'nın baskın kültürleri de, hipoteze göre gene Sibiryalı göçler içinden çıkmış olmalıdır.

SÖZLÜKÇE[1]

abcçdef

Sözcük ve sözcük grupları yatık olarak vurgulanmışsa, ifade ya da ifadeler başka yazarlara aittir. Bu biçimde vurgulanmış sözcük ve/veya cümleler bu kitabın yazarının katıldığı ya da katılmadığı ifadelerdir.

alıntı sözcük kümesi:

"...*abcçdef abcçdef abcçdef abcçdef*..."

Sözcük kümeleri cümle içlerinde çift tırnak içinde (ya da çift tırnaksız) yatık olarak vurgulanmışsa, ifade başka yazarlara ait anlamına gelir. Bu biçimde vurgulanmış sözcük ve/veya sözcük kümeleri bu kitabın yazarının katıldığı ya da katılmadığı ifadelerdir.

alıntı sözcük kümesi:

"...abcçdef abcçdef abcçdef abcçdef..."

"...sayfanın sağ içine çekilerek daraltılmış paragraf halinde yatık değil düz vurgulanan çift tırnak içindeki ifadeler başka yazarlara aittir. Bu biçimde ayrılmış sözcük kümeleri bu kitabın yazarının katıldığı ya da katılmadığı ifadelerdir..." (Yazar-Yıl).

ahşap konstrüksiyon mezar

Ağaç kütükleri birbirlerine özel geçme yöntemleriyle bağlanarak, tıpkı bir kulübe ya da bir ev gibi inşa edilen mezar odası. Kimi mezar tasarımlarında tek sıra kütük konstrüksiyon ahşap çerçeve kullanılır. Duvarlar yükseltilmez. Bugün de Sayan-Altay yerli Türk halkları ahşap konstrüksiyon ev yapımında aynı geçme yöntemlerini kullanıyorlar.

akeramik

Seramiksiz. Örneğin 'Akeramik Neolitik Çağ': Seramiksiz Neolitik Çağ.

---

[1] Sözlükçe bölümünde yer alan bazı sözcük ve kavramların açıklamalarında aşağıdaki şu beş e-sözlükten yararlandık:
http://www.tdk.gov.tr
https://eksisozluk.com
https://en.wikipedia.org
http://www.nedirnedemek.com
http://tureng.com.tr

alametifarika

Ayırıcı özellik.

Altaylar kültür coğrafyası

Altay dağları, Sayan-Altay arasındaki alanlar, Yenisey vadisi bölgeleri ile ikinci derecede Lena-Yenisey hayat alanlarını kapsayan coğrafya. Okuyucu 'Sayan-Altay kültür coğrafyası'nı 'Altaylar kültür coğrafyası' ile karıştırmamalıdır. İlki Altay dağları merkezlidir, özellikle Okunyev Kültürü dönemi ve sonrasında önem ve anlam kazanır. İkincisi en erken evrelerden itibaren hem Sayan-Altay hem de Angara-Baykal kültür bölgelerindeki kültürel yapılanmaları kapsar.

antropomorfik

İnsana dair. Antropomorfik tasvirler. Antropomorfik materyal.

Arkaik Yenisey-Lena Dili/Kültürü Evresi

Yenisey-Lena coğrafyasında MÖ~16,000-12,000'ler arasında konuşulan Türkçenin en arkaik formu. Türkler,Moğolar, Elamlılar, Sümerliler, Dravidler, Hurriler, Hattiler vd farklı akraba diller olarak gelişimlerini tamamlamak üzere Sayan-Altay bölgesinden henüz ayrılmadan önce konuşulan hipotetik dil.

arkeolojik kültür

*Tanımlanmış coğrafyada, tanımlanmış baskın dil tarafından belirlenen özgün maddi kültürel süreçlerdir.

*Tanımlanmış coğrafyada tanımlanmış baskın dili konuşan insan kümelerinin elinden çıkma seramik, tasvirli sanat yapıtları, madencilik ve mimari ürün kümelerinin, her bir ürün kümesinin özgün arkeolojik stil özelliklerinin tanımlarının toplamının oluşturduğu bütündür.

*Maddi kültür belgesine ait bağımsız tekil ayrıntının tanımı 'arkeolojik kültür'ü karşılamaz. Bağımsız tekil ayrıntının (tanımlanmış dil tarafından nitelenmeyen ürünün tekil özelliği) tanımı 'moda' ile tariflenebilir. Tanımlanmış baskın kültüre dair bütünsel, birbiriyle ilişkili, uyumlu, anlamlı tekil ayrıntıların tümünün toplamı 'arkeolojik kültür'ü bir bütün olarak sağlayabilir. Üçgen kesitli kulp geleneği örneğin Asur Ticaret Kolonileri Çağının (Hitit döneminin de) seramik sanatında özgün arkeolojik kültürün küçük bir ayrıntısıdır. Bu ayrıntısal tekil özellik, eğer ait olduğu kültürün diğer tipik seramik özellikleri ile birliktelik sağlamıyor-

sa arkeolojik kültürel anlamı yoktur.

*Tanımlanmış özgün maddi kültür ('arkeolojik kültür') süreçleri, aynı dil, aynı ideoloji ve aynı öteki dünya tasavvurları etrafında kenetlenmiş halk toplulukları tarafından yaratılır, yaşatılır, yayılır.

*'Arkeolojik kültür' kavramı bir sonuç değil, bir süreçtir. Süreç şu dört evreden oluşur: Oluşum, gelişim, yayılım, final. Tanımlanmış arkeolojik kültürün ömrü ve gücü, temsil ettiği baskın dilin ömrü ve gücü ile sınırlıdır.

*__Oluşum:__ Tanımlanmış coğrafyada, ilgili kültürün ilk ortaya çıkış evresi. Karaz arkeolojik kültürü tipik bir örnek olabilir: Karaz arkeolojik kültürü, Koyu Yüzlü Açkılı Mallar Neolitik kültürünün son evresinde (MÖ 4. binin başlarında), erken Eneolitik başında Elazığ-Altınova yerleşmeleri içinde ortaya çıkar. Gelişimini eşzamanlı olarak sadece Erzurum-Kars ve Güney Kafkasya düzlüklerinde sürdürür.

*__Gelişim:__ Tanımlanmış baskın 'arkeolojik kültür'ler tanımlanmış coğrafyalarda gelişimlerini tamamlarlar.

*__Yayılım:__ Ne kadar güçlü ve uzun ömürlü olursa olsun tanımlanmış baskın dilin nitelediği baskın 'arkeolojik kültür', tanımlanmış coğrafyası dışında, yayılım alnlamında çok geniş alanları ele geçirmez. Yayılımcı karakteri yüksek baskın kültürlerden Sümer kültürünün bile örneğin tasvir sanatına dair arkeolojik stil özellikleri yalnızca sınırlı bir Yakın Doğu coğrafyasında etkindir. Yayılım sınırları Mısır, Anadolu, Kafkasya ile ancak çizilebilir. Karaz kültüründe de durum öyledir. Güney Rusyalı savaşçı bozkır kültürlerinin MÖ 3. binin başında Kuzey Kafkasyalı yerli Tunç Çağı kültürlerine uyguladığı baskılar, Güney Kafkasya Kura-Aras kültürleri üzerinden dolaylı olarak Doğu Anadolulu Karaz kültürlerini etkiledi. Güney Kafkasyalı-Doğu Anadolulu yerli Kura-Aras/Karaz kültürü halk toplulukları yerlerinden edilmeye zorlandılar. Baskılar, Doğu Anadolu'dan Güneye, Filistin'e uzanan kitlesel bir kültür göçünü tetikledi. Burada Kafkasya'dan Filistin'e uzanan şey tekil kültür belgesi değil, kültür kompleksidir. Diğer taraftan, Okunyev kültürünün Minusinsk çayırlığı merkezinde geliştirdiği muhteşem taş (insan/hayvan/karışık) heykelcilik sanatı, özgün stil özellikleriyle etkinliğini Güney Sibirya'nın ancak küçük bir alana yayabildi. Güney Rusya bozkır kültürlerinden Sintaşta kültürünün yuvarlak tasarımlı mimari kompleksi, Güney Urallarda,

küçücük bir alandan dışarı çıkmadı. Hemen ilave edelim Sintaşta örneği, Demirci höyük ETÇ yuvarlak planlı konut tasarımları ile pek çok kez ilişkilendirilmek istendi. Bu gibi girişimlerin bilimsel dayanağı yoktur. İlki bozkır kültürünün, diğeri yerleşik Anadolu Tunç Çağı medeniyetinin ürünüdür. İki farklı kültür bölgesi arasında gözle görünür bir alış-veriş zaten olmamıştır. Buna karşılık arada en az bin yıl zaman farkı vardır. Bir başka örnek "Corded ware culture" deyimi üzerinden tanımlanan çömlek grubunun Kuzey Avrupa, Merkezî Avrupa, Doğu Avrupa ve Güney Rusya gibi abartılı bir geniş coğrafyaya yayıldığı görülüyor. "Corded ware", yapısal olarak 'arkeolojik kültür' tanımına uygun değildir. Tanımlanmış bir dilin nitelediği bir kültürel evre değildir. Bu bir. İkincisi, tekil bir ürün üzerinden arkeolojik kültür tanımı yapılmaz. Özellikle seramik (eğer üzerinde tipik tasvir uygulamaları bulundurmuyorsa) kültürün yapısal tanımını ve/veya analizini yapmak için uygun malzeme değildir. "Corded ware culture" denilen yapı bin yıllık Anadolu Tunç Çağı sürecini karşılayan yaklaşık 700 yıllık bir zaman aralığını gösterir. Bu kadar uzun bir süre ve bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılan yalnızca bir 'moda' olabilir. 'Arkeolojik kültürel' yayılma koşulları "Corded ware" için geçerli değildir. Yayılan sadece seramik türüdür. Bu tür tekil malzeme her şekilde yayılabilir: Beğenilen özgün örneğin taklitleri yapılabilir. Orijinali bir noktadan diğer noktaya iletilebilir. İthal-ihraç edilebilir. Diğer taraftan Karadeniz Kuzeyin'den Kazakistan'an merkezî Moğolistan'a, Baykal bölgesine, geniş alanları ele geçirdiği anlaşılan benzer bir diğer örnek MÖ 1. binin 'valik' bezemeli kaplarıdır. Son ikisi tekil (bu gibi daha fazla örnek gösterilebilir) yapısal özellikleri nedeniyle özgün 'arkeolojik kültürel' yapılanmayı temsil edemez. Sonuçta bunun adı 'arkeolojik kültür' değildir. Gelişen söz konusu hadiseye, bir biçimde geniş kullanım alanı bulan bir tür 'moda' tanımı getirilmelidir.

Final: 'Arkeolojik kültür', onun yaratıcılarının, taşıyıcılarının herhangi bir nedenle bir diğer baskın 'arkeolojik kültür' tarafından asimile edildiği zaman noktasında yaşamını tamamlar. Tarihin kara deliklerinde yok olur. Çünkü 'arkeolojik kültür' baskın dilin kendisidir. Doğar, gelişir, yayılır, ölür.

Tanımlanmış 'arkeolojik kültür' coğrafyasında baskın dilden başka diller konuşulur mu: Baskın 'arkeolojik kültür'ü belirleyen

baskın dildir. Buna karşılık, katı bir izole coğrafya dışındaysa eğer, kültür coğrafyasında baskın dilin yanında, belli koşullarda, belli süreçler içinde birden fazla farklı dillerin de konuşulmuş olduğu düşünülebilir.

baskın kültür

Dominant kültür. Tanımlanmış bölgede tarihsel çerçevesi belirlenmiş dönemde egemen 'arkeolojik kültür'ü temsil eden etnik kültür.

beyaz insan tipi

Yaygın olarak "Europoid/Caucasoid" diye tanımlanan antropolojik özellikte Akdeniz tipi insan. Tam karşılığı non-Mongoloid'dir.

BMAC (İng.)

Bactria and Margiana Archaeological Complex.

brachy crany

Kafatası endeksi, kafanın azami genişliğinin azami uzunluğuna bölümünün 100 ile çarpılmasıyla hesaplanır. Gösterge 80 ve üzeri endekse sahip ise kafatası geniş ve kısadır ve brakisefal olarak adlandırılır. 'Yuvarlak kafa' demektir. Altaylar kültür coğrafyasındaki insan tipini tanımlayan kafatası biçimidir. T-AF fenotipi ile ilgilidir.

betimlemek

Tasvir etmek.

buluntu (ya da), arkeolojik buluntu noktası / alanı / yeri

(*Complex / archaeological complex*, İng.)
Kazılmış ya da kazılmamış mezar, mimari kalıntılar içeren yerleşim yeri, tepe üstü yerleşim yeri, su kenarları yerleşmeleri, kaya sığınağı, kaya mezarı, kutsal alan, temsilî mezar (*kereksur* veya *hirgisûr*) ve arkeolojik belgelerin orijinal kaynağı olabilecek bu gibi noktalar, birimler. Kavram, kaya resimlerinin bulunduğu alanları da doğrudan kapsar. Sözcüğün Osmanlıca karşılığı olarak kullanılan "*külliye*" lafı yukarıdaki tanımları karşılamaz, daha çok sanat tarihi araştırmalarında yaygın kullanılan bir terminolojidir. Örneğin ilk Türk araştırmalarında "*Bilge Kağan Külliyesi*" diye tanımlanan alan tapınaktan başka bir şey değildir. Burada "*Bilge Kağan Kompleksi*" deyimi biraz daha uygun olabilir ama tamlanan Türkçe ya da Türkçeye yerleşmiş Arapça veya Farsça değil doğrudan İngilizce'den gelen yabancı bir sözcüktür.

b.y.

Bilgi (b.) yok (y.).

cal.

Organik bulgulara uygulanan karbon on dört (C14) tarihleme yöntemiyle ilgili uyarlama/*calibre/calibration* deyiminin kısaltılmış hali. Kendinden sonra gelen tarihin, örneğin 'MÖ cal. 9700' formülündeki tarihin kalibre edilmiş/uyarlanmış olduğunu, bir bakıma alınabilecek en iyi sonucun kalibre edilmek/uyarlanmak suretiyle alındığını gösterir.

cannabis sativa (Lat.)

Cannabis bitkisinin ince uzun görünümlü olanlarına verilen ad. *Cannabis sativa* doğrudan beyne nüfuz etmesiyle diğer cinslerinden ayrılır. Bunlar enerji verir aynı zamanda. Diğer cinsleri için bak, *cannabis indica*, *cannabis ruderalis*[2].

cart (İng.)

Yekpare ve ispitli 4 tekerlekli araba, mal veya insan taşır, öküz çekimlidir.

cerek

(TDK Sözlüğü: Kesilmiş, budanmış ince ağaç, sırık[3])

Bu çalışmada, 3-4 m kadar uzunluğunda bilek kalınlığında, sırıktan biraz daha ince ve biçimli düzgün ağaç kast ediliyor.

chariot (İng.)

İspitli tekerlekli, at çekimli araba, savaş arabası.

çalama

Çaput, bez parçası.

çalpara

İki parçadan oluşan, ortalarındaki delikten geçirilen iplerin tek elin karşılıklı iki parmağına takılarak veya iki elle tutulup birbirine çarpılmak suretiyle ses çıkartılan, fincan kapağı biçiminde tunçtan vurmalı çalgı aleti. Anadolu'da Tunç Çağlarından beri kullanılmıştır.

---

[2] Kaynak: Ekşi Sözlük, https://eksisozluk.com/cannabis-sativa--300882 -drummer on the roof-.

[3] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=cerek

Çince transkripsiyon sorunu

Çin abecesini, örneğin Kiril alfabesini rahatlıkla çevirdiğimiz gibi kendi alfabemize en azından şimdilik çevirmekte zorluklar yaşıyoruz. Kiril'de "ч-"nin, bizim abecemizde "ç-" gibi tam karşılığı bulunduğundan Kiril transkripsiyonlarımızda örneğin Челябинск'teki, "ч-"yi Batılıların çevirdiği gibi *ch-* şeklinde almak zorunda kalmıyoruz. Çin'in kendi çeviri yazılarına göre örneğin *Xinog Nu*'daki "*x-*" bizdeki ş-'ye yakın bir tonlama ile çevrilmektedir, diğer taraftan "*q-*"nun da ç- ile ts-'ye yakın bir tonlamayla çevrildiği gibi. Ses gruplarında da durum farklı değildir. Örneğin Çin'in gene kendi transkripsiyon biçimlerine göre *Zhou* Dönemi'ndeki "*zhou*" sözcüğü genel anlamda bizde örneğin Çu olarak seslendirilir. Batılılar aynen yukarıda yazıldığı gibi okur. Çincede ise *Co*'ya çok yakın bir tonlama ile seslendiriliyor. Bir başka sorun da şudur, örneğin Çin transkripsiyonlarında *Xia* Dönemi'ndeki ş-'ye yakın tonlama olan *x-* ile, *Shang* Dönemi'ndeki ş-'ye yakın tonlama olan "*sh-*"yi birbirlerinden ayıracak harf alfabemizde yoktur. O nedenle Çin ile ilgili arkeolojik terminoloji uluslararası çevrelerde kullanıldığı şekliyle ve *yatık* olarak verilecektir.

çit

Gömmeyi/gömmeleri örten kurgan yükseltisinin etrafını kuşatan taş dizilerinin oluşturduğu çerçeve. 'Kromlek' bundan belki biraz daha farklı bir konstrüksiyondur, karıştırılmamalıdır. Çit, dörtgen ya da dairesel biçimde tasarlanabilir. Çiti oluşturan taşlar, duruma göre küçüklü büyüklü biçimi gözetilmeksizin toplanmış olabilir ya da örneğin Tagar Dönemine (MÖ 10. - MS 2. yüzyıl) ait kurganlarda olduğu gibi yassı plaka taşlar zemine diklemesine çakılmak suretiyle konumlandırılır. MÖ 1. binin ikinci yarısını temsil eden 'Dörtgen Mezarlar'da da (Güneri vd. 2005) durum aynıdır. Karasuk Dönemi (MÖ 15.-10. yüzyıl) mezarlarında ise yassı plaka taşlar, bu kez diklemesine değil, 'yedi-çanak' çocuk oyunundaki gibi üst üste dizilerek ve belli bir yükseklikte dairesel tasarımını oluşturur.

daluur

(далуур, Mon.)
Moğolistan'da ve Altay bölgesinde bu gün dahi hâlâ kullanılan, beyaz at ya da yak kuyruğundan yapılma, ahşap bir tutamağın ucuna takılarak tamamlanan püskül biçiminde bir tür avcı aracı. Daluur, *marmot* (irice bir tür tarla faresi) avlanırken, hayvanın dikkatini çekerek onu sabit bir noktada tutmak ve avlanabilecek mesafeye kadar ona yaklaşabilmek için

kullanılır[4]. Avcı bu takip işlemi sırasında avını ürkütmemek için, başına kulakları tepesine gelip dikilecek pozisyonda beyaz bir tavşan postu giyer, iyice hedef küçülterek avına doğru yavaş yavaş yaklaşır.

diyagonal

Verev. Yanlamasına. 45 dereceye eğilimli yatık çizgi, ya da çizgiler.

Doğu Sibirya

Yenisey'in Doğusunda kalan geniş alanlar bölüm. Esas anlamda Angara-Baykal'dan Yakut'a, Amur bölgesine uzanan kültür toprakları.

dolichocrany (İng.)

Kafatası endeksi, kafanın azami genişliğinin azami uzunluğuna bölümünün 100 ile çarpılmasıyla hesaplanır. Hesaplanan gösterge 75'den küçük ise kafatası, üstten bakıldığında uzun ve düz demektir. 'Uzun kafa' anlamındadır.

dominant

Baskın, en etkilisi, egemen, diğerlerine boyun eğdiren.

don-

Bu kitaptaki sözcük anlamları;

don- (ad): kılık, elbise, şekil, dış görünüm.

-ın donuna girmek (fiil): Başka bir şekle girerek görünmek, örneğin 'geyik donuna girmiş at' ya da 'geyik donunda at'.

EN.Sİ (Süm.)

EN.Sİ ve EN, bey, kral anlamına gelen Sümerce sözcük. Determinatif. İlkin sadece belli bölgeler için kullanılan sözcük yerine daha sonra kral anlamına gelen LUGAL sözü kullanılacaktır.

erken göçebe stili / hayvan stili /

(*animal style*, İng.)

MÖ 1. bin Son Tunç-Erken Demir Çağı kültürlerinin sanat tarzı. Bu evre hayvan tarzı / *animal style* ile ünlüdür. Bu tarzın en basite indirgenmiş bir tanımını vereceğim: Geyik, keçi ve at gibi hayvanların belden yarısı bölümünün 180 derece döndürüldüğünü düşünelim. Tarzın temeli bu görünümün kendisidir. Hayvan tarzının detayda daha pek çok farklı tanımları vardır. Çalışma içinde yeri geldiğinde bu ayrıntılara yer verilmiştir.

---

[4] Ayrıntılı bilgi için bak Armitage 2014.

Erken OTAK Projesi Güney Sibirya uygulamaları

Türk Tarih Kurumu adına, TÜBİTAK ve Devlet Planlama Teşkilatı tarafından denetlenen ve desteklenen, Güney Sibirya'da 2001-2005 arasında yürütülen OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesi arazi araştırmaları.

ETÇ

Erken Tunç Çağı

etnogenez

Eski Yunanca'da ulus (ἔθνος) anlamına gelen sözcük ile köken (γένεσις) sözcüklerinin birlikteliğinden doğan 'etnik-köken' anlamında kullanılmış deyim. Lev Nikolayeviç Gumilyov (1912-1992) ile birlikte deyim Rus tarihçiler tarafından benimsenmiştir.

ezik kültür

Tanımlanmış kültür alanında, tarihsel çerçevesi belirlenmiş dönemde hâkim arkeolojik stili temsil eden kültür içinde mevcudiyeti belli başlı somut verilere dayandırılarak var kabul edilen ya da var olduğu düşünülen alt kültür veya kültürlere verilen ad.

felloe (İng.)

Tekerlek çemberi. Tekerleğin dış çeperini oluşturan, iki ya da daha fazla parçadan oluşan ahşap ya da madenî çember.

fenomen

Olgu.

fenotip

Genetik (genotip) ve çevresel etkenlerin yarattığı özelliklerin canlının dış görünüşündeki yansıması. Fenotip çoğunlukla genler tarafından belirlenir ancak bazı koşullarda diğer etkenler, fenotipin genotipe yüzde yüz uymasını engelleyebilir. Bu duruma hipomorfizm denir.

gömme

Ölü bireyin kendisi, ona ait tüm buluntuları ve onların bırakıldığı mezarı topluca tanımlar. Gömme tek başına ölü bireyi tanımlamazken sadece mezar yapısını da tanımlamaz. Gömme bir süreçtir. ‹gömü› ya da ‹mezar› sözcüklerinin karşılığı değildir. Örneğin, 2 No›lu Bıkovo kurganının 5 no›lu gömmesi, denilince tanımlanan kurganın en az 5 gömmesi bulun-

duğunu anlarız. Burada 5. gömme denilince, bu basit toprak, taş sandık, ahşap konstrüksiyon olabilir, mezarın kendisi ve içinde ne varsa, içinde hiçbir şey olmayabilir de, tamamını anlarız.

görece

Nispeten.

HA

Hint-Ari / Hint-Avrupa

hâfir

Kazıcı arkeolog.

Han-Çin halkları

Çince konuşan Çinli etnik halkları bölgedeki diğer etnik halklardan ayırmak için kullanılan etnik ifade.

heykel

Üzerinde sadece insanı ve/veya sadece hayvanı model almış, esas anlamda bunları öne çıkarmak amacıyla yapılmış, başka her hangi bir türde vurgulanmış, öne çıkartılmış figür ya da şekilleri içermeyen dikilitaş biçiminde anıt.

Hint-Avrupalı / Hint-Avrupacı / Hint Avrupaca

İndo-Ari, İndo-Aryan, İndo-İran, Hint-İran vd gibi alt tanım başlıklarını, birbirlerinden ayırmadan tek bir deyim altına alındı. Kavramlar karışmasın diye bu birbirlerinin hemen hemen aynısı olan bu deyimleri bu çalışma içinde tek bir ortak deyime dönüştürmek ve mümkün olduğunca sadece bu deyimi kullanmak istedik. Daha doğru olacağı düşünüldüğü için daha ayrıntılı, farklı alanlarda, farklı deyimler kullanmak yerine, birbirleriyle anlam ve coğrafya farkıyla ayrılan ama aynı sonucu veren bu deyimin kullanılmasını doğru buluyoruz.

hipertrofik

Tasvirli yapıtlarda normalden daha büyükçe verilen, abartılarak vurgulanmak istenmiş vücut parçası/organ için kullanılan deyim. Dokunun ve/veya organın aşırı iri olması. Doku ya da organı oluşturan hücrelerin sayıca değil hacimce büyümesi sonucu irileşen doku ya da organ.

hirgisüür (Mon.)

Moğol dilinde göçebe kültürlerde ölen kişinin adına, anısına yapılan, onun temsili cesedinin konulduğu bir tür mezar yapısı (Temsili mezar).

hocker (İng.)

Bireyin mezara bacakları ve kolları karnına çekilmiş, büzülmüş bir şekilde, yanlamasına yatırılarak bırakılma biçimi.

hümanist formasyon

Latince ve antik Grekçe bilgisi.

İng.

İngilizce.

ispit

Tekerleğin göbeğinden çıkarak, göbeği tekerlek çemberine bağlayan ahşap parmaklıkların her biri.

jade / yeşim

MÖ 9. Binlerden itibaren Kuzey Asya halkları tarafından süs eşyası yapımında kullanılmış, günümüzde de aynı coğrafyada (Çin Halk Cumhuriyeti) bu alanda gözde olan, genellikle yeşil ve siyahtan beyaza dönen farklı tonlarıyla ile bilinen yarı değerli bir taş türü. En sert mineral olma özelliğine sahiptir. Kaynak coğrafya Urumçi ve çevresidir. Demir içeriğinin yoğunluğu taşın yeşil tonu artırır. Paleolitik çağlardan günümüze süs eşyası yapımında beyazdan kırmızıya değişen tek renkli taşlar kullanılmıştır. Taş ustasının maharetine göre, farklı renklerin iç-içe girdiği hatta belirgin desenlerin (iç-içe halkalar) yaratıldığı bilezik ve boncuk üretimleri görülür. Günümüze ve antik çağlara ait işlenmiş örnekler içinde en değerli olarak kabul edilenler bu türde kesilmiş taşlardır.

Kafkazoid

(*Caucasoid*)

İlk kez C.S. Coon tarafından, *The Races of Europe, The White Race and the New World, The Races of Europe* (1936), adlı eserinde, beyaz/Avrupalı/uzun kafalı insan tipini tanımlarken kullandığı antropolojik terim. Burada önemle vurgulamak isterim, bütünüyle teknik bir ifade olan deyimin Kafkasya kültürleriyle, o kültürü yaratan halkların kendileriyle, o halklardan geriye kalan antropolojik malzemeyle hiçbir ilgisi yoktur.

KAM

Dokuz Eylül Üniversitesi'nde 1998'de Avrasya coğrafyasında Türk dili konuşan halkların kültür tarihini arkeolojik belgeler üzerinden araştır-

mak amacıyla Rektör Fethi İdiman tarafından kurulan, 2000-2008 arasında Rektör Emin Alıcı tarafından gerekçesiz kapalı tutulan, 2021'de Rektör Nükhet Hotar tarafından gerekçesiz kapatılan 'Kafkasya Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi (KAM)'nin kısa adı.

Kam

Şaman, Baksı.

kanattüy

Amerikan yerlilerinin başlarına taktıkları kuş teleklerinden yapılma bir tür başlık (*shaman's headdress/indian headdress*).

karş.

Karşılaştır'ın kısaltılmış biçimi. Bu kısaltma, sağ tarafındaki kaynağa atıfta bulunur ve "*...bu konudaki şahsi fikrim budur, ilgili kaynakta da buna benzer ya da bunu destekleyen bir ifade yer almaktadır, karşılaştırmak için ifadenin içeriğine bakınız ...*" anlamını içerir.

kereksur

Orta Asya Türk dillerinde temsili mezarlara verilen ad. Savaşta ölen kişinin adına, anısına yapılan, içine onun cesedini temsil eden objelerin konulduğu bir tür mezar yapısı.

Klasik Çağ Öncesi Dönem

Arkeolojik deyim. MÖ 6. yüzyıl öncesi dönemi tanımlar.

Klasik Çağ Öncesi Kültürler

MÖ 6. yüzyıl öncesi dönem kültür süreçlerini ifade eder.

konsonant

Sesbiliminde ünsüz (Ekşi Sözlük, 25.9.2010 21:43 kutluata, https://eksisozluk.com/konsonant–185776).

kontekst

(*context*, İng.)

Bağlam. Bağlamsal. İçeriksel. İlişkiler örgüsü. Aynı ya da farklı tür veya biçimlerde ama bir ya da birkaç payda altında bir bütünü oluşturan elemanların her birinin o bütünlük içindeki bağlantısal/içeriksel hal tanımı. Örneğin bir mezar odasındaki ölü hediyelerinin veya bir işlikte aynı kültür katmanını temsil eden buluntuların birlikteliği.

Kuzeyli halklar / Kuzeyli göçebe halklar

Çin kaynaklarında Helan Dağlarının ve/veya Sarı Nehrin Kuzey tarafı ile Moğolistan çölleri arasında kalan bozkır coğrafyasında yaşayan göçebe halkları tanımlayan deyim. Alana Kazakistan stepleri ve Altay dağları bölgesi de dâhildir.

Kuzeyli Göçebe Kültürler

Sarı Nehrin, Helan Dağ sırasının ya da *Merkezî Ovaların* Kuzeyinden başlayan ve Moğolistan ve Altay Dağları bölgesine doğru uzanan yarı çöl ve step alanları yurt tutmuş, Altaylar kültür coğrafyasındaki bozkır kültürleriyle doğrudan ilişkili bozkır kültürlerini tanımlayan ifade.

Kz.

Kazakça.

Lat.

Latince.

libasyon

(*libation*, İng.)

Saçı. Sunu.

majik

Büyü. Sihir. Büyülü. Sihirli. Büyüye dair. Sihre dair.

majjivelnik

(можжевельник, Rus.)

Ardıç (*Juniperus*) türünün çalı formasyonunun dallarındaki yaprakların kurutulmasıyla elde edilen toz.

meander

Menderes. Labirent. Zig-zaglı veya dolambaçlı devinim. Dolambaçlı yol. Kıvrım. Bezemede, dik açılı köşeler yaparak ilerleyen yılan motifi benzeri süsleme modeli.

Merkezî Ovalar

(中原, *Zhōngyuán*)

Çin Halk Cumhuriyeti'nini Sarı Nehrin alt düzlüklerini teşkil eden, kabaca modern Henan, Hebei, Shanxi, Shaanxi, Shangdong, Guanzhong, Jiangsu, Anhui ve Hubei bölgeleri tarafından kapsanan toprakları. Merke-

zi Ovalar, Çin tarihinin kaydedilmeye başlandığı zamanlardan itibaren, geleneksel Han-Çin kültürünün geliştiği önemli bir coğrafya olmuştur.

mesocrany (İng.)

Kafatası endeksi, kafanın azami genişliğinin azami uzunluğuna bölümünün 100 ile çarpılmasıyla hesaplanır. Hesaplanan gösterge 75 ile 80 arasında ise kafatası neredeyse ovaldir. 'Geniş kafa' anlamına gelir.

Mezolitik Çağ (Angara-Amur bölgesi için)

MÖ 14,200-6,000 (Şevkomud ve Kuzmin 2009).

MÖ 11,000-6,000 (Şevkomud ve Yanşina 2012).

MÖ 10,500 - 6,000 (Byeoskorov 2004).

molibden

Molibden gümüş beyazı renginde, atom numarası 42, atom ağırlığı 95.95 ve yoğunluğu 10.2 olan bir metalik elementtir. Molibden kuvvetli karbür oluşturma özelliği nedeniyle çelikle meydana getirdiği alaşımlarda önemli bir rol oynar. Yüksek bir ergime noktasına (2610 °C) sahip olan molibden, aynı zamanda yüksek ısı iletkenliğine ye saf metaller arasında en düşük ısı genleşmesine sahiptir. 10 kadar molibden ihtiva eden mineral bilinmesine rağmen, ekonomik değere sahip tek mineral molibdenittir (MoS2). Diğer bazı mineraller vulfenit (PbMoO4), povellit (CaMoO4) ve ferrimolibdit (Fe2O3.3MoO2.8H2O) tir[5].

Mon.

Moğolca.

Mongoloid (kafatası tipi)

Genel anlamda çekik gözlü yerli safkan Kuzey Asyalı insan tipi. Bu tipi temsil eden kafatası 'yuvarlak' diye tanımlanır. Elmacık kemikleri (*os zygomaticum*) ve onların iki yanda devamı olan şakak kemikleri (*os temporale*) daha açıktır. Üst ve alt çene kemikleri (*os maxillae* ve *os mandibulae*) genel olarak ileri çıkıktır. Alın kemiğinin (*os frontale*) burun kemiğine (*os nasale*) döndüğü göz ekseni üzerindeki girinti derindir. Burun küçük, basık ve kısadır, şeklinde kabaca tanımlanabilir.

monümental

Devasa, anıtsal.

---

[5] Kaynak: MTA.

MÖ

Milattan önce.

non-Mongoloid

Mongoloid olmayan, beyaz (Akdenizli) insan tipi

OATür.

Orta Asya Türkçesi.

oba

(*ovoo*, Mon.)

Sibirya, Moğolistan ve Orta Asya bozkır kültürleri coğrafyasında taşlar üst-üste konularak oluşturulan, Kızılay çadırı biçimli yükseklik. Obaların yükseklikleri 20-30 cm ila 5-6 m arasında olabilir. Daha çok yol kavşaklarında, su kenarlarında, tepelerde veya kutsal olduğuna inanılan özel noktalarda görülür. İlkin Tengrici kültürlerin bir tür tapınım ya da dilek tutulan kutsal bir alanı iken ilerleyen yıllarda buna ilave olarak Budizm başta olmak üzere her türde animist inanışların kutsal alanı haline gelmiştir. Obaların çeşitli yerlerine taşlara ya da taşlar arasına sıkıştırılan sırıklar üzerine çalama bağlanarak süslenir, zenginleştirilir. Çalama, dileğin tanığıdır. Obalara ilkin ağırlıklı olarak Tengrici kültürlerin rengi olan mavi çalama bağlanıyorken ilerleyen yıllarda diğer spiritüel inanışlarla ilgili olduğuna inanılan yedi renkte çalama ya da daha büyük boyutlarda kumaş parçaları bağlanır oldu. Obaları şehirlerdeki dilek havuzlarına benzetebiliriz. Bozuk ya da kağıt paradan, madeni kandillere, koltuk değneğinden vodka şişelerine kadar, insanların yanlarında bulunan her türlü obje dilek tanığı birer adak eşyası olarak obaların taşları arasına bırakılır. Obalara bırakılan para ve objeler kesinlikle alınıp götürülmez.

okur-yazar

Belli bir düzeyde eğitim almış, yazı üreten kişi.

olsa-olsa yöntemi

Özellikle askeri eğitimlerde kullanılan/uygulanan eski bir yöntemdir: Hiç bir araç kullanmadan çıplak gözle görülebilen uzak bir mesafeyi, yaklaşık bir sonuç elde etmek amacıyla sadece belli kriterler temelinde tahmin etmek. Örnek cümle: "*...aslında neye benzediklerini bilmediği başka arşiv belgelerini "olsa olsa" yöntemiyle tahayyül edip karşı delil olarak kullanabileceğini anmaktadır...*" (Eldem 2015, 74).

Ongun / Onguncu

Totem / Totemist.

Orta Asya

(*Central Asia*)

Bu terim ilk kez A. Von Humbolt tarafından 1843'te dile getirilmiştir, buna göre Kuzeyde Altay dağları, Doğuda Khingan Sıradağları (range), Batıda Pamirler ve Güneyde Tibet olarak tanımlanıyordu. Diğer pek çok araştırmacıya göre bu terim Batıda Hazar Denizi bölgesi ve Ural nehri havzasından Doğuda Fergana Vadisine ve Pamirlere, Kuzeyde Kazak kuşağından Güneyde Hindu Kuş ve Kopet Dağına kadar olan alanları kapsıyordu. Bugün ise eski Sovyetler Birliğinin Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan Cumhuriyeti toprakları kast ediliyor. İlave olarak Doğu Türkistan bölgesi ise bu coğrafyanın kültürel ilişkilerini sürdürdüğü bir kültür bölgesiydi[6].

Orta Avrasya

(*Central Eurasia*)

Bu terimden, genel hatlarıyla Mançurya'nın batısındaki otlaklar ile Tuna Havzası arasındaki alan kastedilir. MÖ 2. binin başından itibaren bu bölge Pontik Stepleri ile Altay Dağları ve Moğolistan arasında gelişen pastoral göçebe kültürlere tanık olmuştur[7].

ortak baskın kültür

Tanımlanmış kültür alanında, tarihsel çerçevesi belirlenmiş dönemde veya dönemlerde hâkim arkeolojik stili temsil eden birden fazla kültürün ortak tanımı.

OTAK Projesi

Türk dili konuşan halkların Avrasya'daki arkeolojik birikimini anlamayı amaçlayan bir arkeolojik girişim. Proje kapsamında uygulanan çalışmalar bütünüyle arkeolojik belgeler üzerinden yürütülmektedir. 1995'te hazırlanmışur. Projenin uygulamalı aktif arazi çalışmaları Dokuz Eylül Üniversitesi adına 2001'de başlatılmıştır. Günümüze (2021) kadar aralıksız sürdürülmüştür.

---

[6] Di Cosmo 2002, 14. Geniş bilgi için bak Cressy 1963; Masson 1981; Matsuda 1981; Taaffe 1990.

[7] Myroshnikov 1992, 477 vd.

otokton

Yerli.

örge

Motif. Desen. Model. Türk arkeoloji dünyasına Fahri Işık'ın hediye ettiği güzel sözcüklerden biridir. Sözcük ilk onunla arkeoloji literatürüne girmiştir. Genellikle onun Türkiye'nin dört bir yanına yayılmış öğrencileri tarafından kullanılmakta olan güzel bir sözcüktür.

pandantif

Bir ip ya da zincire takılı boyuna asılan, taş, maden ya da organik maddeden yapılmış (dînî, spiritüel anlam taşıyan) süs eşyası. Kolye.

periyodizasyon

Kültür içindeki süreçleri, kültürlerarası süreçleri arkeolojik kültürde meydana gelen dalgalanmalara göre birbirlerine şu ya da bu şekilde bağlı ya da bağlı olmayan bölümlere ayırma işlemi. Tarihleme, tarihsel evreleme.

permafrost

Donmuş toprak katmanı. Buz tutmuş zemin toprağı. Altay Dağlarının 2500 metre üzerindeki yaylalarda yer alan bazı gömmeler, 1-6 metre arasında değişen yüksekliklerde kurgan örtüsüyle örtülür, yükseltilmiştir. Gömülen bireyin ya da mezar odasının kurgan yükseltisiyle doğrudan ilgisi yoktur. Örtü, bir bakıma gömülen bireyin mezarına 'anıtsal' bir görünüm kazandırır. Ölü birey, bu örtü tabakasının altında, yayla seviyesinden itibaren genellikle 3 ila 6 metre arasında değişen derinliklerde, genellikle ağaç kütükleriyle inşa edilen mezar odalarına usulünce bırakılır. Üzerleri toprakla tekrar örtülür. Seyrelmiş, gözeneklenmiş durumda olan mezar odası toprağı içinde ilkyazda ve yaz aylarında yağmur ve kar suları sızar. Kış aylarında bu yapı bir daha çözülmemek üzere donar. Çünkü gömme yapılan zemin permafrost yapısal özelliklere sahip zemindir. Öyle olması gereklidir. Coğrafya ne kadar yüksekte olursa olsun, eğer permafrost özellikleri barındırmıyorsa, içinde ne kadar su dolarsa dolsun o mezar kış aylarında donmaz. Donsa da ilk yazda ya da yaz aylarında çözülür. Permafrost toprak tabakasını kazma-kürek gibi geleneksel kazı araçları kullanılarak kazmak her zaman mümkün olmaz. Böyle hallerde *jack-hammer* denilen taş/*permafrost* kırıcı araçlar kullanmayı bile gerektirir.

petroglif

Yunanca kaya anlamına gelen petros (πέτρος) ile oymak fiili glýfein (γλύφειν) birleşiminden meydana getirilmiş. İlk Fransızca'da (*pétroglyphe*) ortaya çıkan ve sonra tüm dünya dillerine yayılan yapay sözcük, kaya yüzeylerine kazıma, vurma, çizme ve diğer yöntemlerle yapılan resim ve şekilleri tanımlar.

PHA (Proto Hint-Avrupa)

Proto-Indo-European'den çevirme bu kısaltma, kitabın kimi yerlerinde çok sık tekrarlandığı satırlarda kullanılmıştır.

pisanitsa (Rus.)

Aslında 'kaya üzerine kazınmış yazıları/desenleri' tanımlayan Rusça sözcük. Tıpkı Boğazköy / Hattuşa'daki 'Yazılıkaya' adı verilen açık hava tapınağındaki gibi: Burada iki ayrı galeride, duvar yüzeylerine Hitit tanrılar topluluğunun belli başlı tanrılarının kabartma tasvirleri işlenmiştir. Boyar pisanitsalarında da durum aynıdır: 'Büyük Boyar Pisanitsası' bir bakıma 'Büyük Boyar Yazılıkayası' anlamındadır.

plâstik eser

Taş, kil, ahşap, maden ve diğer her türlü malzemeden yapılma heykel, heykelcik, figürin gibi üç boyutlu figüratif kültür belgesi için kullanılan deyim.

Pleistosen

(*Pleistocene*)

MÖ 120,000 - 10,000 (Byeoskorov 2004).

prehistorya, prehistorik

Tarihöncesi, tarihöncesine dair.

PPHA (Pre-Proto Hint-Avrupaca/Avrupalı)

Pre-Proto-Indo-European'den çevirme bu kısaltma, kitabın kimi yerlerinde kullanılmıştır.

PPN-A

Pre-Pottery Neolithic-A. Seramik öncesi Neolitik Çağ A Evresi.

protom

Arkeolojik tasvirlerde hayvanın (ya da insanın) üst gövde bölümü.

rozet

Gül biçiminde çiçek bezeme modeli.

Rus.
Rusça.

sakral
(Sacral)
Kutsal, mübarek, aziz şey ile ilgili.

Sayan-Altay kültür coğrafyası
Kuzeyde Sayan dağları, Güneyde Altay dağları, Batıda ve Doğuda taygalar ile çevrilmiş mikro-klima hayat alanları.

süt libasyonu
Sütün özel bir kap içinden, bir kaşık ile ya da doğrudan kutsanan şey üzerinde ve/veya şeye dair çevreye serpilmesi.

stilizasyon
Tasvir sanatında stilize etme/edilme, soyutlama/soyutlanma süreci.

Son Buzul Çağı Doruğu
Last Glacial Maximum -LGM. Son Buzul Çağının en soğuk dönemi, GÖ 24,500-18,000 arası.

stel
Dikilitaş. Tanımlanmış ya da tanımlanamayan antropomorfik, zoomorfik tasvirleri, karmaşık figür, şekil, yazı ve desenleri, bunların tamamını ya da bir grubunu, üzerinde bulunduran veya hiçbir şey bulundurmayan, genellikle yontularak oluşturulan taş anıt.

spiritüel
Manevi. Rûhî. Maddeyle ilgisi olmayan. Manevî olan. Özdeksel karşıtı (Kaynak: TDK Sözlüğü).

supine (İng.)
Bireyin mezara bırakılış biçimlerinden. Kollar yanlarda serbest, sırt üstü, boylu boyunca düz pozisyon.

supine flex (İng.)
Bireyin mezara bırakılış biçimlerinden. Kollar yanlarda serbest/bükülmüş, sırt üstü, dizler bükülmüş pozisyon.

survey (İng.)
Arkeolojik çalışmalarda, arkeolojik yüzey araştırmaları anlamında kullanılan sözcük.

şevron/çavuş bezeme modeli

İç-içe 'V' ya da 'Λ' işaretlerinden oluşan bezeme modeli veya bezeme modeli dizisi.

T-AF

(Türk-Altay Fenotipi)

Kitabın yazarına ait deyim. Türk-Altay halklarının antropolojik tanımlaması. Yazar deyimi 'Caucasoid-Mongoloid' karışımı yeni bir fenotip olarak ortaya koyuyor. Bir tür çekik gözlü insan tipi. Mongoloid özellikleri ağır basan Asyalı insan tipi.

Rus paleoantropolog T.A. Çikişeva'nın teknik olarak *mesobrachy cranı sınırı* olarak tanımladığı Mongoloid özellikleri ağır basan insan tipi. T.A. Çikişeva bu tipin, Eneolitik Çağlarda (MÖ 4. binler) Batıdan Altaylar coğrafyasına göç eden beyaz insanlar ile yerli Altaylı halkların kaynaşması sonucu oluştuğunu ifade eder. Sırasıyla Altaylar kültür coğrafyasında Okunyevliler, Karasuklular, Tagar döneminin bir kısım halkı, Taştıklılar, Göktürkler 'Türk-Altay Fenotipi'ni temsil ediyordu.

Bölgede uzun süreli araştırmalar yapan T.A. Çikişeva'nın çalışmaları buna benzer bir karşılığı ortaya koymaktadır: *"Southern Eurasian Anthropological Formation"*: T.A. Çikişeva'nın tanımladığı bu tip aslında Avrasya'da geniş bir alana yayılan Türk dili konuşan halkları işaret ediyor. Afanas'yev kültürünün beyaz insanları MÖ 2. binin başlarında büyük bir ihtimalle yerli halklar arasında artık tamamen asimile olmaya yüz tutmuş olmalıydılar. T.A. Çikişeva'ya göre bu tarihlerden sonra kültür coğrafyasına hâkim olan insan tipi T-AF tipidir. Bu kitabın yazarına göre ta baştan beri T-AF tipi bölgede Üst Paleolitik Çağlardan beri bulunmaktaydı. Ancak yazara göre bu tip, belli bir tarihten itibaren beyaz ile Mongoloid tipin karışımı (*mix*) sonucu oluşan yeni bir tip değildi.

Bu tipi temsil eden kafatasında yüz Mongoloid'e göre uzuncadır. Alın (*os frontale*) kemiği düz değil kavislidir. Alın kemiğinin (*os frontale*) burun kemiği (*os nasale*) ile birleşip döndüğü göz ekseni üzerindeki burun girintisi (*satura frontonasalis*) derindir. Burun bazı hallerde uzuncadır. Karga burun özelliği vardır. Dağlık Altaylarda karga burunlu tipler hâlâ yaşamaktadır. Elmacık kemikleri (*os zygomaticum*) ve onların iki yanda devamı olan şakak kemiklerinin (*os temporale*) uç parçaları beyaz insan tipine göre daha açıktır. Yüksektir. Bu bir tipik Mongoloid kafatası özel-

liğidir. Üst ve alt çene kemikleri (*os maxillae* ve *os mandibulae*) genellikle ileri çıkıktır. Türkiye'den ve yabancı yazarların Sayan-Altay'a dair hatalı olarak *"beyaz"* ya da *"Europoid"* diye tanımladıkları, aslında Türk-Altay insanına özgü tiptir. Türkiye'den İslamiyet öncesi Türk tarihi yazarlarının Sayan-Altay Türklerini tanımlarken ısrarla "beyaz" diye üstüne basa basa niteledikleri tip, gerçekte Türk olmayan Afanas'yevlilerdir. Bu yöndeki ifadeler elli yıl öncesinden kalan Rus kaynaklı arkeolojik kazı raporlarından ibaret bilgilerin ya bilinerek ya da farkında olunmadan yanlış kullanılışı üzerine verilmiş yanlış hükümlerdir. Bence ikincisidir. Bu kitabın yazarı 2001 ve sonrasında aynı tuzağa düşerek böyle bir ifade kullanmıştır[8]. Farklı olarak referansları, birlikte çalıştığı ve kazılarına katıldığı araştırmacıların kaynaklarıydı. Bu kitabın yazarı burada kendisini eleştirilerin tam ortasına koyar. Gene farklı olarak 50 yıllık yanlış bilgi 2015 sonrası baskılı kitaplarda da hâlâ tekrarlanır. Okunyev mezarları tipik Mongoloid tayga tipinden Afanas'yev kültürünün beyaz adamına dönen kendi içinde bir dizi değişken antropolojik dizi sunar. Bu kitabın yazarına ait olan T-AF kavramı, görünen o ki abartılmış, *"beyaz insan tipi"* oluvermiştir. A.N. Bernştam Afanas'yev insanın *"Mongoloid"* olduğunu ileri sürer. Diğer yazarlar tam tersine bunu "beyaz" insan tipi olarak tanımlar. Yeteri kadar yayın olmadığından ne varsa araştırmacılar onu kullanmaktadır. Bu durum Afanas'yev mezarlarından hem beyaz hem de yerli Altaylı insanların birlikte bulunmasından kaynaklanır.

Dolayısıyla Afanas'yev'in 'A'sını dahi bilmekten aciz ama laf kalabalığı konusunda eline su dökemeyeceğimiz pek çok Batılı yazar, konu *"Hint-Avrupalıların Sibirya yayılması"* olunca hem Afanas'yev ve hem de Okunyev insanını sarsılmaz bir inançla "beyaz" diye tanımlamaktan zevk duyar. Çünkü o *"beyaz"*, onlar için doğrudan Hint-Avrupaca konuşan *"beyaz"*dır. Bu kez A.N. Bernştam'ın Afanas'yev kurganından gelen antropolojik verilerle ilgili ifadesi *"Mongoloid"* yönündedir. Yerli Sayan-Altay kültürlerinde gerçekten ‹beyaz› denecek tek bir antropolojik veri yoktur. Afanas›yev insanı, ilgili bölümlerde de konu edildi, beyazdır. Ancak bu tipin nece konuştuğunu biliyor değiliz. Türkiye›den yazarların en eski Altay Türkleri'ni tanımlamalarında örneğin Afanas›yev›e atıf ile *"beyaz"* ifadelerinin kaynağı A.P. Okladnikov, M.P. Gryaznov, S.V. Kiselyov ve diğer Rus yazarların orijinal Rusça kazı raporlarından (o kazı raporlarının

[8] Güneri 2005.

bu gerçek sahipleri anılan *"beyaz"* insanları İndo-Ari yapar) Türkçeye yaptırdıkları çevirilerin içerikleri ile sınırlıdır. Batılı ve Rus yazarlardan kimileri Afanas'yev'i, kimileri onu ve ona ilave olarak Okunyev, Karasuk, Tagar ve Pazırık insanlarını topyekûn *"beyaz"* yaparlar. Yıllardır koro halinde Tarım havzası mumyalarıyla temsil edilen Doğu Türkistan Tunç ve Demir Çağı halklarını Hint Avrupalı yaptıkları gibi. Bu pek çok bakımdan doğru değildir: 1) 'Loulan Güzeli' diye adlandırılan kadın mumya da dâhil Tarım havzası antropolojik bulguları içinde *"beyaz"* diye tanımlanabilecek birey verilerine rastlanmamaktadır. O verileri müze vitrinlerinden depolarında, herkesin alınmadığı teşhir dışı özel steril odalarda saklanan diğer pek çok mumya örneklerini tek tek incelemiş, yıllardır Taklamakan'da kum gömmeleri kazan uzmanlarla yüz-yüze bu konularda tartışmalar içinde bulunmuş bir araştırmacı olarak bu kitabın yazarı mevcut mumyalar arasında 'beyaz' insan tipini temsil eden örnek yoktur, diye iddia eder. Tarım havzası insanına ait kafataslarının hemen bütünü T-AF fenotipini yansıtır. Çok az sayıda bakımı yapılan kafataslarının müze vitrinlerinde halka açık sergilenen orijinal versiyonlarının dahi 'beyaz' insan tipini temsil etmediğini kolayca anlarız.

Burada en fazla üzerinde durulan noktalardan biri de Tarım mumyalarının sarı/kumral saçlarıdır. Batılı yazarlara göre sarı/kumral saçlar sadece Hint-Avrupalılar'a özgü bir durumdur. Acaba gerçekten öyle midir? Sarı/kumral saç renginin Sayan-Altay kültürlerine yabancı olmadığını, kulaktan duyulma bilgiler dışında çok az kimse kaynağından bilir. Tagar ve Taştık kurganlarında saçlarıyla birlikte korunmuş olarak ele geçen örneklerin pek çoğunda saçların sarı/kumral olduğu iyi bilinir. Çin kaynakları bu antropolojik verilerle uyum sağlayan atıflar içerir. 2) Kültürel olarak baktığımızda da durumun bize dikte edilenden farklı olduğunu anlayabiliriz. Çin'in en saygın Çinli arkeologlarından Vang Binghua'nın ifadesindeki gibi, anılan çağların Tarım havzası halkları Sibirya Tengrici/Şamanist kültürün bir parçasıdır. Tarım havzası halklarının aslında Sibirya'dan geldiği düşüncesi yaygındır. Tunç ve Demir Çağlarında Sibirya'da sarı saçlı mavi/yeşil gözlü Hint Avrupalı insan mevcudiyetini biliyorsak Tarım havzası insanını da Hint-Avrupalıdır diye düşünmemizi gerektirecek bir ihtimalimiz olur. Ama ne kadar bakarsak bakalım o çağlarda Güney Sibirya, Sayan-Altay, Lena-Yenisey kültür coğrafyalarında bu etnik tanıma dâhil edebileceğimiz yerli bir kültürel mevcudiyet göreme-

yiz. Dolayısıyla Tarım havzası Tunç ve Demir Çağı kültürlerinde beyaz insan tipi yoktur. Hint-Avrupaca diye uydurulmuş bir dili konuşan ise hiç yoktur. Bu yöndeki ileri sürüşler kimi zaman ilgili kültürleri nasıl İndo-Ari yaparız kaygısıyla kasten, kimi yerde ise ya bilgisizlikten ya da biri öyle dedi diye onu doğru varsayarak bilmeden orijinal kaynaklara inme becerisinden yoksun ezberci yazarlar tarafından çoğu zaman genel inanışa aykırı durum oluşturmamak için yapılır. Bu inanışın gerçekle ilgisi yoktur. Burada tipik J. Goebbels prensipleri ile yüz yüze geliriz: *"...if you tell a lie big enough and keep repeating it, people will eventually come to believe it / eğer yeterince büyük bir yalan söylerseniz ve onu tekrarlar durursanız halk ona eninde sonunda inanacaktır..."*. Burada 'tekrar'ın ölümcül önemi vardır. Tarım havzası mumyalarının etnik tanımlarında da yapılan budur. Bu katı inanışın başlıca nedeni Tarım havzası mumyaları ile ilgili yayınların bütününün Batılı meslektaşlarımız tarafından yazılmış olmasıdır. Bu meslektaşlarımız 1990'lı yıllarda sadece bir süre çöldeki bazı kazılara da katılma fırsatları elde ettiler. Bütün dünya sadece bu meslektaşlarımızca çıkartılan yayınları okudu ve bu yönde bilgi sahibi oldu. Yerel araştırmacıların önemli bir kısmı da özde fikirleri ne olursa olsun, bölgenin hassas stratejik ve etno-kültürel yapısı gereği Batılı araştırmacılar gibi düşünmek durumunda kaldılar. Hâlâ öyle yapıyorlar. Bu durumu uzun yıllar araştırma gezilerim boyunca o alanda aktif çalışan hem Çinli hem Uygur meslektaşlarımdan işittiğim ifadelere göre gözlemlediğimi söylemem gerekiyor. Ancak 'Türk-Altay Fenotipi' diye bir tanımlama getirdiğimiz insan tipi, Altaylar kültür coğrafyasının Türkçe konuşan halklarının tipidir. Ve bu pek çok araştırmacının inandığının tersine, MÖ 4.-3. binlerde Afanas'yevli beyaz insanların tayga avcıları olan yerli Okunyevli halklarla karışımından meydana gelmedi, diye de düşünmekten kendimi alamıyorum. A.F. Nazarova'nın[9] da hipotezine uygun olarak, T-AF prototipinin ortaya çıkışının tarihi, beyaz ve Mongoloid tipin ilk ayrıştığı zaman aralığı olan Paleolitik Çağlar olabilir. Bu ayrışmanın meydana geldiği coğrafya ise Altaylar kültür coğrafyasıdır[10].

Evet, yukarıda 2018 baskısı öncesinde T-AF başlığı ile ilgili yazdığım şeylerin hepsine şimdi bile katılıyorum. Bile, diyorum. Arkeolojide 2-3 yıl uzun bir süredir. Yeni kazılar yeni bilgiler üretir. Yeni bilgiler eskilerini

[9] Nazarova 2005.

[10] Nazarova 2005.

ya tamamlar ya düzeltir ya da siler atar. Son bir-iki ay içinde KAM'daki doktora derslerimizde, yayınlanalı birkaç gün olan bir makaleyi Bilimsel Araştırma Yöntemleri dersine konu ettik. Öğrencim Gediz Tuluğ tarafından bulunup getirilen makalenin bizim T-AF hipotezini teknik anlamda tam olarak desteklediğini görüyoruz. Bu antropolojik araştırmalar[11] ve onu destekleyen genetik analiz sonuçları[12] T-AF fenotipinin Eneolitik Çağlardan daha da eskiye giden bir dönemde Üst Paleolitik Çağlarda oluştuğunu gösteriyor: GÖ 30,000-24,000 arasında. Yayılım alanının ise Doğu'da Baykal bölgesinden Batıda Urallara kadar uzandığını gösteriyor. Konuya kitap içinde de kısaca değiniliyor. Burada hemen altını çizeyim: 2018 baskısında söz konusu fenotipin (T-AF) Üst Paleolitik Çağlardan beri Altaylar kültür coğrafyasında var olduğunu iddia ediyordum. Bunun bir karışım değil bağımsız, yeni bir fenotip olduğunu düşünüyordum. Hâlâ aynı fikirdeyim.

tanımlanmamış defin uygulaması

Mezar odasında veya doğrudan toprak içinde başsız iskelet, gövdesiz baş, düzensiz kemik yığınları/öbekleri, iskelete ait dağınık, gelişi güzel ortaya saçılmış kemikler veya kemik parçalarının yansıttığı kompozisyonlar tanımlan-ma-mış defin uygulamalarına örnek olabilir.

tanımlanmış defin uygulaması

Ölü birey mezara iki temel biçimlerde bırakılır, sırt üstü ve yanlamasına. Kol ve bacakların hareketleri bu iki temel defin biçimine çeşitlilik kazandırabilir. Bu temel biçimlerde ya da onların kol ve bacak hareketleriyle çeşitlilik kazandırılmış formlarında definler tanımlanmış sayılır.

Tarım havzası mumyaları

Doğu Türkistan'da, Tarım Havzası topraklarında Taklamakan çöllerinde bulunan, doğrudan kum içine giysileriyle birlikte defnedilmiş ölü bireyler. Tanımdaki niteleyici ifadeye rağmen söz konusu ölü bireyler sadece mumyalanmış değil 'kurumuş'tur da. Ölü bireylere ait bedenler, nemin sıfır olduğu çevre koşullarında tuz içeren ince kum içinde yüzyıllarca bozulmadan kalabilmişler. Aslında Avrasya göçebe kültürlerin ölü gömme gelenekleri arasında ölüyü giysileriyle hatta özel tören giysileriyle birlikte gömme uygulamaları olduğunu biliyoruz. İbn Fadlan da seyahatname-

[11] Kozintsev 2020.

[12] Willerslev-Raghavan 2013.

sinde bu ayrıntıya açık biçimde yer verir. Altaylar kültür coğrafyasının donmuş kurganlarında ve Tarım Havzasının çöllerinde ölü bireyler giysileriyle defnediliyordu. Her iki bölgedeki her iki uygulamada da ölülerin önce kafataslarından açılan deliklerden beyinleri çıkartılıyor, iç organları alınıyordu. Boşluklar özel otlarla ve preparatlarla tamamen doldurulu-yordu. Bedenler bu klasik mumyalama işlemlerinden geçirildikten sonra gömülüyordu.

tarihsel evreleme

Kültür süreçlerini arkeolojik kültürde meydana gelen dalgalanmalara göre birbirlerine bağlı ya da tamamen kopuk bölümlere ayırma işlemi. Periyodizasyon.

taş sandık mezar

(каменный ящик, Rus.)

Rus literatüründe (taş kutu) olarak geçen dört yönü plaka taşlarla çevrelenmiş sandık biçiminde ölü gömme mekânı. Kimi çevirilerimizde "taş kutu mezar" olarak da anılır. Mekân ölü bireyin boyutlarına göre, bireyin rahatça konulabileceği ölçülerde tasarlanır. Çocuklara ait olanların boyutları doğal olarak daha küçüktür. Örneğin 1.80 m boyundaki bireyin taş sandık mezarının uzun duvarı ortalama 2.50 m olarak düşünülmelidir. Uzun yan duvarların yapımında genellikle iki, çok nadiren daha fazla plaka taş kullanılırken dar duvarlar birer plaka taş ile oluşturulur.

temsili mezar

Göçebe kültürlerde ölen kişinin adına, anısına yapılan, onun temsili cesedinin konulduğu bir tür mezar yapısı (Mon. *hirgisüür*; OATür. *kereksur*).

Tengri

Sümerce DİNGİR'den gelen tanrı anlamında Türkçe sözcük. Tenegri (Mon.)

terminus ante quem (Lat.)

Latince deyim. Her hangi bir arkeolojik buluntunun belli bir tarihten sonraya ait olamayacağını belirtir. Sınır koyar[13]. Örneğin Issık gümüş tası (ya da kepçesi) birlikte bulunduğu 'Altın Adam' Issık kurganının tarihin-

[13] Kaynak: Ekşi Sözlük, https://eksisozluk.com/terminus-ante-quem--1144175 -arvo-.

den daha geç bir döneme tarihlenemez. Yani MÖ 4. yüzyıla ait olamaz. Bu şu anlamı da içerir: Issık tası belki de MÖ 6. yüzyıla aitti. Hatta çok daha erkenlere. Elden ele dolaşarak Issık mezarına kadar geldi. Bu kuramsal olarak mümkün. Çünkü Issık tasına MÖ 5. yüzyıl için bir 'terminus post quem' koyacak şu ya da bu nitelikte bilgi yoktur.

tonoz

Yarım silindir biçiminde tavan örtüsü.

toponomi

Eski Yunanca *tópos*/τόπος (yer) ve ónoma/ὄνομα (ad) sözcüklerinden meydana gelen, coğrafya/yer adlarının kökenlerini, kullanımlarını, formlarını inceleyen bir araştırma alanı tanımlaması.

Totem / Totemistik

Ongun/onguncu. İlkel toplumlarda topluluğun onlardan türediğine inanıldığı ve bu nedenle kutsal sayılan hayvan, ağaç, dağ vs. gibi doğal simge ve kavramla, kavramlarla ilgili.

Tür.

Türkçe.

TTür.

Türkiye Türkçesi.

Türk-Altay Arkeolojik Kültürü

Neolitik Çağlar ile Klasik Türk Dönemi arasında esas anlamda Sayan-Altay coğrafyasında gelişen arkeolojik kültürler zinciri.

ünik

Biricik, benzersiz, kendine özgü.

Üst Paleolitik Çağ

MÖ 35,000 - 10,500 (Byeoskorov 2004).

vagon (İng.)

Yekpare 4 tekerlekli, iri sepetli yolcu ve mal taşıyan araba.

yarı göçebe

Aslında yüzlerce tanımlamayla ifade edebileceğimiz 'göçebelik'ten burada çıkarılması gereken şudur: Kültürler, içinde gelişmek durumunda zorunda oldukları ekosisteme göre yerleşik ya da göçebe olurlar, tanım-

lanmış alanda yaşam biçimlerinin tercihi onlara kalmaz, onu doğrudan çevre koşulları belirler. Güney Sibirya'nın tayga önlerinde gelişen ve bu çalışmamızda tanımladığımız kültürlerin yerleşik yaşam tarzını tercihleri söz konusu olamazdı. Toprak yapısı ve iklim düzeni buna izin vermezdi. Okunyev, Andronovo, Tagar, Taştık gibi bölgesel yerel kültürlerin 'yarı göçebe' oldukları düşünülüyor ve bu sıkça vurgulanıyor: Onlardan geriye kalan öğütme taşı, havan eli, orak gibi araçların mevcudiyetine ve bazı ahşap konstrüksiyon konut kalıntılarına bakarak. Yabani otların, bitki türlerinin, tohumlarının, köklerin vs. kesilerek, biçilerek toplanmasını hatta iddia edildiği gibi geçici konut önlerinde çevreleri taş çitlerle çevrilerek düzenlenmiş küçük bahçelerde yetiştirilen mevsimlik basit kök ya da otsuların öğütülerek besin haline getirilmesini sağlayan araçlar onları nasıl tarımcı yapmak için yeterli değilse, zorlu kış mevsimini atlatmak için ahşap malzemeden su kenarlarına inşa edilen ya da yüksek dağ koyaklarına taşlarla çevrilerek oluşturulan geçici nitelikte mevsimlik ilkel barınak-mekânlar (*sive* gibi) da aynı zamanda o insanları yerleşik yapmaya yetmez. Yerleşik kültür Yakın Doğu'da gördüğümüz gibi teknoloji üreten sosyal organizasyondur. Altay kökenli oldukları halde Sümer, Elam gibi kültürlerin neden Yenisey vadisinde değil de Dicle ve Fırat vadilerinde geliştiğini sorgulamanın hiç bir anlamı yoktur. Burada belirleyici olan çevre ve iklim koşullarından başka bir şey değildir. Kültür görece eğer yerleşik değilse göçebedir. 'Yarı göçebe' tanımlamasına sık sık ihtiyaç duymamıza neden olan bitki toplamada ve onların öğütülmesinde kullanılan kültür belgeleri, aslında aktif tarım faaliyetinin değil bitkilerden maksimum oranda yararlanma çabasının yarattığı tipik üretim araçlarıdır. Barınak-konutlarda da durum aynıdır. Konut, yerleşik kültürlerde tipiktir. Konut, basit tanımla, yerleşik kültürde ekili alanları beklemek için bir gereklilik iken, göçebe kültürün barınak-konutu muhtemelen sadece kışı geçirmek içindir. Barınak-konut dört mevsimlik bile olabilirdi, ancak son çözümde, göçebenin ekonomik modeli doğrudan hayvancılığa bağımlıdır, yani barınak-konutlarını kurduğu alanları bir anda terk edip başka alanlara göç etmesi için önünde hiç bir engel yoktur. Bu arada hemen hatırlatalım, 'Sintaşta Yerleşim planı' gibi önceden tasarlanmış ve kurulmuş gibi gözüken bitişik konutlar grubu kalıntılarının yaşam alanlarından çok ritüel mekanları olarak değerlendiriyoruz. Bu nedenle okuyucu, 'yarı göçebe' kavramının 'yerleşik' değil 'göçebe' yaşam biçimine dair bir tespit olduğu gerçeğini unutmamalıdır.

yekpare tekerlek

Tek parça ağaçtan yapılan ya da birkaç parça ağaç malzemenin tek parça haline getirilerek oluşturulan araba tekerleği. Buna en güzel örnek yakın zamana kadar köy yerlerinde kullanılan öküzlerin çektiği kağnılardaki tekerlek modelidir.

Yenisey-Lena hayat alanları

Geniş anlamda Batıda Yenisey nehri, Doğuda Lena nehri, Kuzeyde Yenisey"i besleyen ana kollarından Angara nehri, Güneyde Baykal bölgesi tarafından sınırlanan, dar anlamında, Angara nehri havzası ile Baykal gölü arasındaki alanlardır.

Sümer, Elam, Hurri, Hatti, Hiksos, Kassit, Guti, Luristan Demircileri gibi Yakın Doğu'da gelişen Kuzey Asya kökenli kültürler. TÜRK TARİH TEZİ'ne göre bu kültürler, MÖ 12,000'ler öncesinde Yenisey-Lena bölgesinden ayrılarak Batı yönde göç eden Üst Paleolitik yerli Kuzey Asyalı halkların içinden çıktılar. Üst Paleolitik yerli Kuzey Asya halkları aşağıdaki güzergâhı izleyerek Yakın Doğu'ya ulaştılar:

Angara-Baykal
↓
Yenisey vadisi
↓
Doğu Türkistan
↓
Doğu Kazakistan
↓
Güney Kırgızistan
↓
Güney Türkmenistan
↓
Kuzey İran
↓
Güney Hazar kıyıları
↓

Zagros dağları

↓

Güney Mezopotamya

↓

Kuzey Irak

↓

Kuzey Suriye

↓

Kilikya

↓

Güneydoğu ve Doğu Anadolu

↓

Güney Kafkasya

yönlendirme (*orientation*, **İng.**)

Bireyin mezara bırakılması sırasında yön tercihi. Ölü birey mezara konulurken baş ve ayakların göstermesi istenen yönlerin belirlenmesi. Klasik Türk Döneminde (MS 6.-8. Yüzyıl) birey mezara başı doğuya gelecek biçimde bırakılır. Pazırık Kültürü evresinde (MÖ 5.-4. yüzyıl) örneğin Rusya Altaylarında baş gene Doğuyu gösterirken, bu kez Moğol Altaylarında genellikle bireyin başı Batıyı gösterir.

zoomorfik

Hayvana dair. Zoomorfik betimlemeler.

'.....'

Tek tırnak: Doğrudan bu kitabın yazarına ait ifadeyi belirler.

"......"

Çift tırnak: Başka birine ait ifadeyi belirler. Yazar çift tırnak içinde yer alan ifadeyi benimser ya da benimsemez.

KAYNAKÇA

Afanas'yevskiy sbornik 2010

Afanas'yevskiy sbornik: sbornik naucnih statey, otv. red. N.F. Stepanova, A.V. Polyakov, Vip. I, Barnaul.

Afanas'yevskiy sbornik-II 2012

Afanas'yevskiy sbornik: sbornik naucnih statey (otv. red. N.F. Stepanova, A.V. Polyakov), Vip. II, Barnaul.

Aghalari, B. 2017

Arkeolojik Verilerin Işığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu-İran İlişkileri (Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Akimova, E. vd 2010

"A New Direct Radiocarbon AMS Date for an Upper Palaeolithic Human Bone from Siberia", *Archaeometry* 52, 6, 1122-1130.

Akişev, A.K. 1978

"İdeologiya sakov Semireç'ya, po materialam kurgana Issık", *Kratkiye soobşçeniya, İnstitut arheologii* AN SSSR, 39-48.

Akişev, A.K. 1981

"Kostyum "zolotogo çeloveka" i problema katafraktariya", *Voyennoye dyelo drevnih plemen Sibiri i şçentral'noy Azii*, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye otdelniye institute istorii, filologii i filosofii (Redaktor, Yu.S. Hudyakov), Novosibirsk, 54-64.

Akişev, A.K. 1984

İstkusstvo i mifologiya sakov, Alma-Ata.

Akişev, K.A. 1974

"Kurgan Issık, predvarityel'nye itogi raskopok", *Glub'vekov arheologiçeskiy sbornik*, 61-77.

Akişev, K.A. 1978

Kurgan Issık istkusstvo sakov Kazakstana, Alma-Ata.

Akişev, K.A., A.K Akişev 1981

"K interpretatsii simboliki issıkskogo pogrebal'nogo obryada", *Kul'tura i iskusstvo drevnego Horezma*, Moskva, 144-153.

Alekseyev V.P., İ.İ. Gohman 1987

"Kostnıye ostatki detskih skeletov iz pogrebeniya na paleolitiçeskoy stoyanke Mal'ta", Izv.Sib.otd. AN SSSR, *İstoriya, filologiya i filosofiya* 3, 16, 54-60.

Alizadeh, A. 2010

"The Rise of the Highland Elamite State in Southwestern Iran, «Enclosed» or Eclosing Nomadism?", *Current Anthropology* 51, 3, June, 353-383.

Altınbilek-Algül, C., L. Astruc, D. Binder, J. Pelegrin 2012

"Pressure Blade Production with a Lever in the Early and Late Neolithic of the Near East", *The Emergence of Pressure Blade Making, From Origin to Modern Experimentation* (Ed: P.M. Desrosiers), Springer, Westmount, Québec, 157-179.

Appelgren-Kivalo, H. 1931

Alt-Altaische Kunstdenk-mäler: Briefe und Bildermaterial von I.R. Aspelins Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889, Helsingfors.

Askarov, A., V. Volkov, N. Ser Odjav 1992

"Pastoral and Nomadic Tribes at the Begining of the First Millenium B.C.", *History of civilizations of Central Asia, The Dawn of Civilization: earliest times to 700 B.C., Volume 1* (Ed: A.H. Dani, V.M. Masson), Unesco Publishing.

Aspelin, J.R. 1875

I frågan om en "Sibirisk expedition", Morgonbladet.

Bae, K. 2010

"Origin and Patterns of the Upper Paleolithic Industries in the Korean Peninsula and Movement of Modern Humans in East Asia", *Quaternary International* 211, 1, 103-112.

Bae, C.J., Bae, K. 2012

"The Nature of the Early to Late Paleolithic Transition in Korea: Current Perspectives", *Quaternary International* 281, 26-35.

Bar-Yosef, O., A. Belfer-Cohen 2013

"Following Pleistocene Road Signs of Human Dispersals Across Eurasia", *Quaternary International* 285, 30-43.

Bayburt, A.Z. 2019

Merkezi Kazakistan Son Tunç Çağı Begazı-Dandıbay Kültürü: Çevresel İlişkiler

ve Köken Sorunu (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Bayburt, A.Z. 2022

İskit Kültürünün Oluşum Evresinde *Begazı-Dandıbay Kültürü*, Atayurt Yayınevi, Ankara.

Berdnikov, I. 2014

"Cultural Dynamics of Southern Part Middle Siberia in the Neolithic Based on the Pottery Study", *QUAESTI-Virtual Multidisciplanry Conference*, Vol. 2 Issue 1, 343-346.

Berdnikov, I., N. Sokolova 2014

"Cultural Dynamics of Southern Part Middle Siberia in the Neolithic Based on the Pottery Study", *The 2nd Virtual Multidisciplinary Conference, Section: Art, Religion, History, Culturology, Philosophy, Architecture, Photography, Design, Literature*, 342-346.

Berdnikov, İ.M., İ.V. Ulanov, N.B. Sokolova 2017

"Neolitiçeskoye gonçarstvo Baykalo-Yeniseyskoy Sibiri: tehnologiçeskiye traditsii v territorial'no-hronologiçeskom konteksteyu", *Stratum Plus, Arheologiya, kul'turnaya antropologiya* No. 2, 275-400.

Berdnikov, İ.M. vd 2014

"Geoarheologiçeskiye kompleksı rannego golotsena na yuge Sredney Sibiri, Otsenka dannıh i perspektivı issledovaniy", *Seriya Geoarheologiya, Etnologiya, Antropologiya*, 46-76.

Berkant, E.B. 2017

"Genetik Araştırmalar Işığında Modern İnsanın Dünyaya Yayılışı ve Üst Paleolitik Çağ'da Sibirya'dan Göçler, *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları* (Ed: A. Semih Güneri), İzmir, 91-115.

Berkant, E.B. 2020

Genetik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Üst Paleolitikçağ'da Arkaik Altay Halklarının Doğu Sibirya'dan Göçleri (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Beoskorov, G.G. 2004

"The North of Eastern Siaberia: Refuge of Mammoth Fauna in the Holocene", *Gondvana Research* (International Association Gondwana Research), V. 7. No: 2. 451-455.

Berdnikov, İ.M., O.İ. Goryunova, A.G. Novikov, N.Ye. Berdnikova, İ.V. Ulanov, N.B. Sokolova, M.Ye. Abraşina, K.A. Krutikova, Ye.O. Rogovskoy, D.N. Lohov, S.A. Kogay 2020

"Hronologiya neolitiçeskoy keramiki Baykalo-Yeniseyskoy Sibiri: osnovnyye idei i noviye dannıye", İzvestiya İrkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya T. 33. 23-53.

Berkant, E.B. 2020

Genetik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Üst Paleolitikçağ'da Arkaik Altay Halklarının Doğu Sibirya'dan Göçleri (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Bernştam, A.N.

History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan from most ancient times to the Mongolian conquest Chapter 1: Formation of cattle breeding economy in Yenisei and ethnogenesis of Dinlins,

http://s155239215.onlinehome.us/turkic/btn_Archeology/BernstamCh1KarasukCultureEn.htm

Beisenov, A.Z., D. Duisenbay, I. Akhiyarov, G. Sargizova 2016

"Dromos Burials of Tasmola Culture in Central Kazakhstan" *Anthropologist*, 1 (2), 25-33.

Binder, D. 2007

"PPN Pressure Technology: Views from Anatolia", *Technical Systems and PPN Communities in the Near East* (Eds: L. Astruc, D. Binder, F. Briois), Quetigny, 235-243.

Binder, D., C. Collina, R. Guilbert, T. Perrin, O. Garcia-Puchol 2012

"Pressure-Knapping Blade Production in the North-Western Mediterranean Region During the Seventh Millennium cal B.C.", *The Emergence of Pressure Blade Making, From Origin to Modern Experimentation* (Ed: P.M. Desrosiers), Springer, Westmount, Québec, 199-217.

Bokovenko, N.A. 1995

"The Tagar Culture in the Minusinsk Basin", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (Ed: J. Davis-Kimball, V.A. Bashilov, L.T. Yablonsky), Berkeley, 296-314.

Bokovenko, N.A. 2006

"The Emergence of the Tagar Culture", *Antiquity* 80, 310, 860-879.

Bortoloni, M.C. vd 2003

"Y-chromosome evidence for differing ancient demographic histories in the Americas", *The American Journal of Human Genetics*, 73, 3, 524-539.

Bourgeon, L., A. Burke, T. Higham 2017

"Earliest Human Presence in North America Dated to the Last Glacial Maximum: New Radiocarbon Dates from Bluefish Caves", *PloS one* 12 (1), Canada.

Brentjes, B. 2000

"Animal Style' and Shamanism: Problems of Pictoral Tradition in Northern in Central Asia", *Kurgans, Ritual Sites and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age*, (Ed: J. Davis-Kimble et all), Oxford, 259-268.

Bryant, E. 2001

The Quest for the Origin of Vedic Culture, The Indo Aryan Migration Debate, Oxford University Press.

Burçina, D.A. 1990

Geseriada zapadnih buryat: Ukazatel' proizvedenniy i ih variantov, Novosibirsk, Nauka.

Buvit, I. vd. 2016

"Radiocarbon Dates, Microblades and Late Pleistocene Human Migrations in the TransBaykal, Russia and the Paleo-Sakhalin-Hokkaido-Kuril Peninsula", *Quaternary International* 425, 100-119.

Castrén, M.A. 1857

Ethnologiska föreläsningar öfver Altaiska folken, Finska Litteratur-Sällskapet, Helsingfors.

Chard, C.S. 1959

New World Origins: A Reappraisal", *Antiquity* 33, 129, 44-49.

Chard, C.S. 1963

"The Old World Roots: Review and Speculations", *Anthropological Papers of the University of Alaska*, Vol. 10, No: 2, 115-121.

Saltaoğlu, C. 2022

"Esik Kurganı ve Ay Hanum Yazıtları Dilbilimsel, Yazıtbilimsel ve Kazıbilimsel Bir Değerlendirme", *Internationl Journal od Turkology*, 17, 14-67.

Chikisheva, T.A. 2010

Dinamika antropologiçeskoy differentsiatsii naseleniya yuga Zapadnoy Sibiri v epohi neolita-rannego jeleznogo veka, Avtoref. Dis. doktora ist. Nauk, Novosibirsk.

Chikisheva, T.A., D.V. Pozdnyakov 2021

"The Peopling of the Baraba Forest-Steppe in the Neolithic: Cranial Evidence", *Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia* 49 (1), 133-146.

Chikisheva, T.A., M.I. Voevoda ve T.M. Karafet 2007

"A Palogenetic Study of the Prehistoric Populations of Altai", *Archaeology, Ethnology and Anthropology* 4 (32), 130-142.

Clark, J.E. 2012

"Stoneworkers' Approaches to Replicating Prismatic Blades", *The Emergence of Pressure Blade Making, From Origin to Modern Experimentation* (Ed: P.M. Desrosiers), Springer, Westmount, Québec, 43-135.

Clark, P.U. et al 2009

"The Last Glacial Maximum", *Science*, 325 (5941), 710-714.

Cohen D.J. 2013

"The Advent and Spread of Early Pottery in East Asia: New Dates and New Considerations for the World's Earliest Ceramic Vessels", *Journal of Austronesian Studies* 4, 55-92.

Coutouly, Y.A.G. 2016

"Migrations and interactions in prehistoric Beringia: the evolution of Yakutian lithic technology", *Antiquity* 90, 349, 9-31.

Coutouly, Y.A.G. 2018

"The Emergence of Pressure Knapping Microblade Technology in Northeast Asia", *Radiocarbon* 60 (3), 1-35.

Çeremisin, D.V., V.İ. Molodin, L.V. Zotkina, D. Tseveendorj, K. Kreten 2018

"Novyye issledovaniya rannego plasta naskal'nogo iskusstva Mongol'skogo Altaya", *Vestnik NGU*, 17/ 3, 57-77.

Çikişeva, T.A. 2012

Dinamika antropologiçeskoy differentsiatsii naseleniya yuga Zapadnoy Sibiri v epohi neolita rannego jeleza, Novosibirsk.

Çoruhlu, Y. 2016

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Debetz, G.F. 1946

"Fragment lobnoi kosti chloveka iz kul'turnogo cloya stoyanki Afontova gora pod Krasnoyarskom", *Bulletin Komissii po Izucheniyu chetvertichnogo perioda*, 8, 73-77.

Derevianko, A.P. 2011

The Upper Paleolithic in Africa and Eurasia and the Origin of Anatomically Modern Humans, Vol 1, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS Press, Novosibirsk.

Derevianko, A.P., P.V. Volkov, S.V. Markin 2009

"Evolyutsiya hozyaystvennoy deyatel'nosti paleolitiçeskogo naseleniya Severo-Zapadnogo Altaya v sartanskoye vremya (po materialam peşçeri Kaminnaya)", *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: İstoriya. Filologiya 8 (3), 34-45.

Derevianko, A.P., S.V. Markin, A.V. Tabarev 2014

"The Palaeolithic of Northern Asia", *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-gatherers*, (Ed: V. Cummings, P. Jordan and M. Zvelebil), Oxford University Press, Oxford, 310-327.

Derevyanko, A.P., S.V. Markin, S. Gladyshev, K. Kolobova 2015

"Excavations at the Chagyrskaya Cave, Russia: A Neanderthal Middle Palaeolithic Industry in Northern Asia", *Antiquity* 345.

Devlet, E. 2015

"Rock Art from the Russian Far East: The Sikachi-Alyan: Tentative World Heritage Site", *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia*, Heads 4, V. I, 128-141.

Devlet, M.A. 1980

Petroglifi Mugur-Sargola, Nauka, Moskva

Devlet, Ye.G., A.R. Laskin 2014

"K izuçeniyu petrpglifov Amura i Ussuri", *Kratkie soobşçeniya, İnstitut arheologii* 232, 8-31.

Desrosiers, P.M. 2012 (Ed.)

The Emergence of Pressure Blade Making: From Origin to Modern Experimentation, Kindle Edition, Springer.

Dolukhanov, P.M. 2003

"Archaeology and Languages in Prehistoric Northern Eurasia", *Japan Review* 15, 175-186.

Erdoğdu, B., Ö. Çevik 2020

"Kıyı Batı Anadolu'nun Kronolojisi ve Terminolojisinin Yeniden Değerlendirilmesi / Reconsideration of Chronology and Terminology of Western Anatolian Coast", *ADerg* XXV, 45-66.

Formozov, A.A. 1967

"O naskalnıh izobrajeniyah epohi kamnya i bronzy v PriBaykalie i na Eniseye", *Sovetskaya Etnografiya* (3), 66-82.

Fu, Q. vd 2014

"Genome sequence of a 45,000-year-old modern human from western Siberia", *Nature* 514, 7523, 445-449.

Fu Q. vd 2016

"The genetic history of Ice Age Europe", *Nature*, 534, 7606, 200-205.

Garkavets, A.N. 2018

"Issıkskaya Nadpis'. Novıy Variant Proçteniya", *Epigrafika Vostoka* XXXII, Moskova.

Gatsov, I. 2016

"Epipalaeolithic/Mesolithic, Neolithic Periods Chipped-Stone Assemblages from Southern Bulgaria and Northwest Turkey: Similarities and Differences", *TÜBA-AR* 4 (1), 101-112.

Gatsov, I., M. Özdoğan 1994

"Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey: Ağaçlı, Domalı and Gümüşdere", *Anatolica* 20, 97-120.

Gatsov, I., P. Nedelcheva, M. Kaczanowska, S.K. Kozłowski 2017

"A bullet core specimen form NE Bulgaria", *Acta Archaeologica Carpathica* 52, 305-311.

Gerasimov, M.M. 1935

"Raskopki paleolitiçeskoy stoyanki v sele Mal'ta", İzvestiya Gosudarstvennuyu akademiyu istorii materyal›noy kul›turi, M., L., Sotsekgiz, Vip 118, 78-124.

German, P.V. 2013

"Kompleks arheologiçeskih materialov s ust'-bel'skoy keramikoy stoyanki Serguşkin-1, punkt «A»", *Seriya «Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya»* No 1 (2), 133-155.

Gladyshev, S.A., A.V. Tabarev, J.W. Olsen 2010

"Origin and Evolution of the Late Paleolithic Microindustry in Northern Mongolia", *Current Research in the Pleistocene* 27, 38-40.

Gluşkov, İ.G., T.N. Gluşkova 1992

Tekstil'naya keramika kak istoriçeskiy istoçnik (po materialam bronzovogo veka zapadnoy sibiri), İzdatel'stvo Tobol Ped.İnstituta, Tobol'sk.

Goebel, T. 1999

"Pleistocene Human Colonization of Siberia and Peopling of the Americas: An Ecological Approach", *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 8, 6, 208-227.

Goebel, T. 2001a

"Siberian Early Upper Paleolithic", *Encyclopedia of Prehistory: Volume 2: Arctic and Subarctic*, Edited by: P.N. Peregrine, M. Ember, MA, Springer, Boston, 181-185. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-1191-5_23

Goebel, T. 2001b

"Siberian Middle Upper Paleolithic", *Encyclopedia of Prehistory: Volume 2: Arctic and Subarctic*, Edited by: P.N. Peregrine, M. Ember, MA, Springer, Boston, 192-196. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-1191-5_25

Goebel, T. 2001c

"Siberian Late Upper Paleolithic", , *Encyclopedia of Prehistory: Volume 2: Arctic and Subarctic*, Edited by: P.N. Peregrine, M. Ember, MA, Springer, Boston, 186-191. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-1191-5_24

Goebel, T. 2002

"The "Microblade Adaptation" and Recolonization of Siberia During the Late Upper Pleistocene", *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 12, 1, 117-131.

Goebel, T. 2004

"The Early Upper Paleolithic of Siberia", *The Early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, Edited by: P.J. Brantingham, S.L. Kuhn, K.W.Kerry, University of California Press, Berkeley, 162-195.

Goebel, T., I. Buvit 2011

"Introducing the Archaeological Record of Beringia", *From the Yenisei to the Yukon: Interpreting Lithic Assemblage Variability in Late Pleistocene/ Early Holocene Beringia*, 1-30.

Golden, P.B. 1992

An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East, Wiesbaden.

Graf, K.E. 2008

Uncharted territory: Late Pleistocene hunter-gatherer dispersals in the Siberian Mammoth- Steppe (PhD dissertation), University of Nevada, Reno.

Graf, K.E., I. Buvit 2017

"Human Dispersal from Siberia to Beringia: Assessing a Beringian Standstill in Light of the Archaeological Evidence", *Current Anthropology*, 58, S17, 583-603.

Gryaznov, M.P., 1968

Tagarskaya kultura, *Istoriya Sibiri*, T. 1. L. S. 187-196.

Gryaznov, M.P. 1969

Ancient Civilization of Southern Siberia, Nagel Publisher, Geneva.

Guan, Y., Wang, X., Wang, F., Olsen, J. W., Pei, S., Zhou, Z., Gao, X. 2019

"Microblade Remains from the Xishahe site, North China and their Implications for the Origin of Microblade Technology in Northeast Asia", *Quaternary International* 1-21

Güneri, A.S. 2002a

"Cultural Connections Between Anatolia and Caucasus-Central Asia During the Late Bronze-Early Iron Age, In the Light of the Sos Höyük Excavations, 1987 and Norheastern Turkey Surveys Carried out in

1985-1997" *Revue Annuelle de l'Institut Français d'Etudes Anatolia Antiqua*, XI, 11-77.

Güneri, A.S. 2002b

"Kul'tura plemen severnogo i vostocnogo Anatolia v epohu pozdnei bronzy i ranniye jeleza" *Khakasskii Naucno-İssledovantel'skiy İnstitut Yazıka, Literatura i İstorii, Khakassi niiyali: Itogi naucnykh issledovaniy i zadaci dal'neisego razvitiya, Naucnoy Konferentsii* 18-20 Noyabrya 2001, Abakan, Russia, 22-23.

Güneri, A.S. 2002c

"1985-1997 Yılları Arasında Doğu Anadolu'da Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Tunç Çağları Boyunca Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Kültürel İlişkileri", *OLBA*, 1-75.

Güneri, A.S. 2002d

"Some Remarks on the Cultural Relations Between Eastern Anatolia and Caucasus-Central Asia During the Late Bronze-Early Iron Age" *International Conference Eurasian Steppes in Prehistory and the Middle Ages, Commemorating the centenary of the birth of Professor Mikhael Griaznov*, March 2002, Sankt-Petersburg, Russia, 226-229.

Güneri, A. S. 2002e

"Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları, Orta Yenisey Vadisi (Güney Sibirya) 2001 Yılı Çalışmaları", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Bildiri Özetleri: 217-218, Ankara.

Güneri, A.S. 2002f

Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları / Archaeological Sources of Turkic Culture in Central Asia, 2001 Yılı Çalışmaları, Haber Bülteni, İzmir.

Güneri, A.S. 2003a

"Şamanizmde Fal ve Kehanet", *KAM* 2, 4-6.

Güneri, A.S. 2003b

Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları / Archaeological Sources of Turkic Culture in Central Asia, OTAK BİLİG, Otak Projesi 2002 Yılı Çalışmaları, Haber Dergisi, İzmir.

Güneri, A.S. 2005a

"OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesi 2001-2002 Yılı Güney Sibirya ve Moğolistan Çalışmaları / Preliminary Report of the OTAK (Archaeological Sources Of The Turkic Culture in Central Asia) Project: Investigations in Southern Siberia And Mongolia", *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 2005* / 1, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, 15-37.

Güneri, A.S., Ts. Battulga, Ts. Turbat, Ye. Erdene 2005b

"Otak Projesi 2003 Yılı Moğolistan Çalışmaları: Altanbulag-Erdenehairhan Kurganları Kazıları / Otak Project 2003, Works of Mongolia: Excavations at Altanbulag Erdenekhairkhan Kurgans", *Arkaöloji, Anadolu & Avrasya 2005* / 2, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, 85-106.

Güneri, A.S. 2005c

"Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001-2002 Yılı Çalışmalarına Ait Rapor / Excavations At Bulamaç Höyük Erzurum, A Preliminary Report of the 2001 and 2002 Seasons", *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya I*, 99-139.

Güneri, A.S. 2005d

"Erzurum Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Çalışmaları / Excavations at Bulamaç Höyük Erzurum, Works of 2003-2004 and Researches on the Material Culture of the Late Karaz Period of Eastern Anatolia", *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 2005* / 2, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını: 15-72.

Güneri, A.S. 2006a

"Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları 2001 Yılı Orta Yenisey Vadisi Çalışmaları", *XIV Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 3, 487-500.

Güneri, A.S. 2006b

"Bulamaç Höyük 2001-2002 Kazıları Işığında Doğu Anadolu'da Yerleşik Geç Karaz Kültürleriyle İlgili Yeni Keşifler", *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması, Studies in Honor of Hayat Erkanal*, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 411-422.

Güneri, A.S. 2006c

"On the Problems of the Late Karaz Culture Settlement of Sos Höyük", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar, 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, Ed: T. Takaoğlu, İstanbul, 21-36.

Güneri, A.S. 2006d

"OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları" *XV. Türk Tarih Kongresi, 11 - 15 Eylül 2006 Ankara, Bildiri Özetleri*, Türk Tarih Kurum Yayını, 90-92.

Güneri, A.S. 2009

"Doğu Anadolu'da Geç Karaz Kültürü Evresinde Sosyo-Ekonomik, Askeri Politik ve Etno-Kültürel Yapı Üzerine: Karaz, Pulur, Güzelova Sos ve Bulamaç Kazılarına ait Malzemeye Göre / On the Socio-Economic, Military-Politic and Ethno-Cultural Structure of the Late Karaz Period of East Anatolia", *I. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi, FICEA 2007, Bildiriler / Proceedings of the FICEA 2007, I, 1st International Congress of Eurasian Archaeology*, Ed: A.S. Güneri, 21-24 Mayıs 2007, Çeşme, İzmir, 115-129.

Güneri, A.S. 2010a

"The Archaeological Cultures of the Turkic Culture in Central Eurasia (OTAK) Project: Works of Mongolian Altai, 2009-2010", *Ancient Cultures of Eurasia, Proceeding of the International Conference Dedicated to the 100th Anniversary of the Birth of A.N. Bernshtam*, Russian Academy of Sciences Institute for History of Material Culture, St. Petersburg, 264-270.

Güneri, A.S. 2010b

"Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler, Ankara, 511-552.

Güneri, A.S. 2010c

"Kayseri'de Hitit İmparatorluk Çağına Ait Yeni Arkeolojik Keşifler", *VII Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Çorum 25-31 Ağustos 2008, Ankara, 347-388.

Güneri, A.S. 2012

"The Archaeological Sources of the Turkic Culture in Central Eurasia (OTAK)" Project: Works of Mongolian Altai, 2009-2010-2011 / Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay Dağları Bölgesi 2009-2010-2011 Yılı Çalışmaları / Археологические источники культуры тюрков в Средней Азии (OTAK) Проект: работы в монгольском Алтае, 2009-2010-2011 гг.", *Proccedings of the Third International Congress of Eurasian Archaeology*, ICEA 2011 Demirci, Ed: A.S. Güneri, İzmir, 42-188.

Güneri, A.S. 2013a

"Kafkasya Arkeolojisine Dair Birkaç Söz", *Çerkes Arkeolojisi Karşılaştırmalı Maykop ve Anadolu Hazineleri* (N. Lovpaçe), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 7-11.

Güneri, A.S. 2013b

"Three Flange Hilted Bronze Dagger from Konya Karahöyük", *Revue Annuelle de l'Institut Français d'Etudes Anatolia Antiqua*, XXI, 23-32.

Güneri, A.S. 2015

"Two Stone Stelae from East Anatolia", *Proceedings of the ICEA 2010 Tire, 2nd International Congress of Eurasian Archaeology, East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures*, Ed: A.S. Guneri, 1-5 March 2010, Tire, İzmir, Turkey, 177-192.

Güneri, A.S. 2016

"An Antler «cheek piece» from Konya Karahöyük, Turkey: Some Remarks on Horse and Horse-Drawn Vehicle", *Altay v Krugu Yevraziyskikh Drevnostey*, Otvetstvennıye redaktorı Akademik RAN A.P. Derevyanko, Akademik RAN V.İ. Molodin, Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Rossiyskoy Federatsii Novosibirskiy Natsional'nıy İssledovatel'skiy Gosudarstvennıy Universitet Federal'noye Agentstvo Nauçnıh Organizatsiy Rossiyskoy Federatsi İnsutut Arheologii i Etnografii Siirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Novosibirsk İzdatel'stvo İAET SO RAN, Novosibirsk, 152-168.

Güneri, A.S., E.B. Berkant, A. Avcı, A.Z. Bayburt, A. Yalnız, R.E. Çoban, F.A. Yüksel 2018

Tonyukuk: Dokuz Eylül Üniversitesi Adına Moğolistan'da Yapılan Arkeolojik Çalışmalar (2. Baskı), Dokuz Eylül Üniversitesi, Kafkasya & Orta Asya Arkeoloji Araşurmaları Merkezi (KAM) Yayınları, Ed: A.S. Güneri. Yayın No: 09.9999.9020./BY016002.845, İzmir.

Güneri, A.S. 2017

"Yakın Doğu'da At, Atlı Araba ve 'Hint Avrupacı' Hipotezler ile İlgili Gözlemler", *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları* (Ed: A.S. Güneri), Dokuz Esylül Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 09.9999.9020.000./BY.017.003.878. İzmir, 161-200.

Güneri, A.S. 2018

Türk-Altay Kuramı: Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul

Güneri, A.S. 2021

Lena Nehri Kıyılarında Eski Türklere Ait Kaya Resimleri Araştırmaları /

Researches on the Ancient Turkic Rock Art of Lena River, Sonuç Raporu / Final Report, Dokuz Eylül Üniversitesi, Kafkasya & Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi, Nisan / April 2021, İzmir.

Güneri, A.S. 2023

"Cumhuriyet Dönemi Bilimsel Araştırmalar Sürecinin Alevden İki Topu: Ord. Prof. Sedat Alp ve Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal", *Kurtuluş 1923: Yükselişin Öyküsü Cesurların Uygarlığı: Cumhuriyet 100. Yaşında*, Pankuş Yayınları, Ankara, 85-106.

Güneri, A.S. 2024

Türk-Altay Kuramı: Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi, Kabalcı Yayınları, İstanbul

Hanks, B. 2010

"Archaeology of the Eurasian Steppes and Mongolia", *Annual Review Anthropology* 39, 469-486.

Hartz, S., T. Terberger, M. Zhilin 2010

"New AMS-dates for the Upper Volga Mesolithic and the Origin of Microblade Technology in Europe", *Quartär* 57 (155), 115-169.

Haskins, J.E. 1959

"Sarmatian Gold Collected by Peter the Great VII. The Demidov Gift and Conclusions", *Artibus Asiae* 22, 64-78.

Hoffecker, J.F., S.A. Elias, D.H. O'Rourke, G.R. Scott, N.H. Bigelow 2016

"Beringia and the global dispersal of modern humans", *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews* 25, 2, 64-78.

Hole, F. 1977

Studies in the archaeological history of the Deh Luran Plain, Michigan.

Homeric 2019

Mongol Kurdu, Doğan Kitap, İstanbul.

Hopkins, D.M. 1982

"Aspects of the Paleogeography of Beringia During the late Pleistocene", *Paleoecology of Beringia* (Ed: D.M. Hopkins, J.V.JR. Matthews, C.E. Schweger , S.B.Young), Academic Press. New York, 3-28.

Hrdlička, A. 1942

"Crania of Siberia", *American Journal of Physical Anthropology* XXIX, 4, 435-481.

Hyun Jin Kim 2013

The Huns, Rome and the Birth of Europe, Cambridge University Press.

Inizan, M.-L. 2012

"Pressure Débitage in the Old World: Forerunners, Researchers, Geopolitics - Handing on the Baton", *The Emergence of Pressure Blade Making, From Origin to Modern Experimentation* (Ed: P.M. Desrosiers), Springer, Westmount, Québec, 11-42.

Inizan, M.L., M. Lechevallier 1994

"L'adoption du débitage laminaire par pression au Proche-Orient", *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent* (Eds: H.G. Gebel, S.K. Kozlowski), Berlin, 23-32.

Inizan, M.-L., M. Lechevallier, P. Plumet 1992

"A Technological Maker of the Penetration into North America: Pressure Microblade Debitage, Its Origin in the Paleolithic of North Asia and Its Diffusion", Materials Issues in Art and Archaeology III, Materials Research Society Symposium Proceedings 267, (Ed: P.B. Vandiver, J.R. Druzik, G.S. Wheeler, I.C. Freestone), Pittsburgh, 661-681.

Jackson, L. E., M. C. Wilson 2004

"The ice-free corridor revisited", *Geotimes* 49, 2, 16-19.

Jacobson, E., Kubarev, V.D., Tseevendorj, D. 2001

Mongolie du Nord-Ouest: Tsagaan Salaa/Baga Oigor. Répertoire des Pétroglyphes d'Asie centrale; Fascicule No. 6. 2 Vols. De Boccard: Paris, France.

Jacobson-Tepfer, E. 2012

"The Image of the Wheeled Vehicle in the Mongolian Altai: Instability and Ambiguity", *The Silk Road* 10, 1-28.

Jacobson-Tepfer, E, V.D. Kubarev, D. Tseveendorj 2006

"Mongolie du Nord-Ouest: Haut Tsagaan Gol", *Répertoire des Pétroglyphes d'Asie centrale, Fascicule No. 7. 2 vols*, Paris, De Boccard.

Jacobson-Tepfer, E., J. Meacham, G. Tepfer 2010

Archaeology and Landscape in the Mongolian Altai: an Atlas, Redlands, ESRI Press, CA.

Juşçihovskaya, İ.S. 2002

"Rannyaya keramika Dal'nego Vostoka i Vostoçnoy Azii, Aktual'nıye problemı dal'nevostoçnoy arheologii", *Tr. In-ta istorii, arheologii i etnografii narodov Dal'nego Vostoka*, DVO RAN, T 11, Dal'nauka, Vladivostok, 109-150.

Kamminga, J. 1988

"The Upper Cave at Zhoukoudian and the Origins of the Mongoloids", *Journal of Human Evolution* 17, 739-767.

Kassian, A. 2014

"Lexical Matches between Sumerian and Hurro-Urartian: Possible Historical Scenarios", *Cuneiform Digital Library Journal* 4, 383-451.

Kayacan, N. 2015

Anadolu'da Neolitik Dönem'de Baskı Tekniği ile Taş Yongalama: Uygulama, Dağılım ve Kültürel Farklılıklar (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Keates, S.G. 2007

"Microblade Technology in Siberia and Neighbouring Regions: An Overview", *Origin and Spread of Microblade Technology in Northern Asia and North America* (Eds: Yaroslav V. Kuzmin, Susan G. Keates and Chen Shen), Archaeology Press, Simon Fraser University, Burnaby, 125-146.

Kızlasov, L.R. 1953

Taştykskava epokha (I v. do n.e. - V v. n.e.) v istorii Hakassko-Minusinskoy kotlovini, Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii, Moskva.

Kızlasov, L.R. 1960

Taştıkskaya epoha v istorii Hakssko- Minusinskoy kotlovını, Moskva.

Kızlasov, L.R. 1962

"Naçalo sibirskoy arheologii", *İstoriko-arheologiçeskiy sbornik*, Moskva, 43-52.

Kızlasov, L.R. 1977

"Uyukskiy kurgan arjan i vopros o proishojdenii sakskoy kul'ture", *Sovyetskaya Arheologiya*, 2, 69-86.

Kızlasov, L.R. 1984

Istoriya Yujnoi Sibiri v sredniye veka, Moskva.

Kızlasov, L.R., S.V. Pankova 2004

"Tatuirovka drevney mumii iz Hakasii", *Sbornik Gos. Ermitaja*, iss. 62, 61-67.

Klyosov, A. 2012

"Ancient History of the Arbins, bearers of Haplogroup R1b, from Central Asia to Europe, 16,000 to 1500 years before present", *Advances in Anthropology* 2, 2, 87-105.

Koçmar, N.N. 1994

"*Pisanitsı Yakutii*, İAET-SO RAN, Novosibirsk.

Komarova, M.N. 1947

"Pogrebeniya Okunyeva Ulusa: K voprosu o hronologiçeskom razdelenii pamyatnikov Andronovskoy kul'turı Minusinskogo kraya", *Sovyetskaya Arheologiya* 9, 47-60.

Kozintsev, A.G. 2020

"The Origin of the Okunev Population, Southern Siberia: The Evidence of Physical Anthropology and Genetics", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 48, 4, 135-145.

Kozlowski, S.K. 1989

"Nemrik 9, a PPN Neolithic Site in Northern Iraq", *Paléorient* 15 (1), 25-31.

Kozlowski, S.K. 1994

"Chipped Neolithic Industries at the Eastern Wing of the Fertile Crescent (Synthesis Contribution)", *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent* (Eds: H.G. Gebel, S.K. Kozlowski), Berlin, 143-172.

Krause, J. vd 2007

"Neanderthals in central Asia and Siberia", *Nature* 449, 7164, 902-904.

Krause, J. vd 2010

"The Complete Mitochondrial DNA Genome of an Unknown Hominin from Southern Siberia", *Nature* 464, 7290, 894-897.

Kuhlwilm, M. vd 2016

"Ancient Gene Flow from Early Modern Humans Into Eastern Neanderthals", *Nature* 530, 7591, 429-433.

Kuzmin, Y.V. 2006

"Chronology of the Earliest Pottery in East Asia: Progress and Pitfalls", *Antiquity* 80, 362-371.

Kuzmin, Y.V. 2007

"Geoarchaeological Aspects of the Origin and Spread of Microblade Technology in Northern and Central Asia", *Origin and Spread of Microb-*

lade Technology in Northern Asia and North America (Eds: Yaroslav V. Kuzmin, Susan G. Keates and Chen Shen), Archaeology Press, Simon Fraser University, Burnaby, 115-124.

Kuzmin, Y.V. 2013

"Origin of Old World Pottery as Viewed from the Early 2010s: When, Where and Why?", *World Archaeology*, 45: 539-556.

Kuzmin, Y.V. 2015

"The Origins of Pottery in East Asia: Updated Analysis (the 2015 state-of-the-art)", *Documenta Praehistorica* XLII (2015), 1-11.

Lazaretov, İ.P. 1997

"Okunyevskiye mogil'niki v doline reki Uybat", *Okunyevskiy Sbornik Kultura İskusstvo Antropologiya*, Sankt-Peterburg, 19-64

Lazaridis, I. et al 2018

"Paleolithic DNA from the Caucasus Reveals Core of West Eurasian Ancestry", *bioRxiv* 423079, 1-26.

Lbova, L. 2014

"The Upper Palaeolithic of Northeast Asia", *The Cambridge World Prehistory* (Ed: C. Renfrew, P. Bahn), Cambridge University Press, Cambridge, 707-723.

Leont'ev, N.V ve V.F. Kapel'ko 2002

Steinstelen der Okunev-Kultur, Mainz, Verlag Philipp Von Zabern (Archäologie in Eurasien 13).

Leont'yev, N.V., V.F. Kapel'ko Yu.N. Esin 2006

İzvayaniya i steli okunyevskoy kul'turı, Abakan.

Lipskiy, A.N., E.B. Vadetskaya 2006a

"Mogil'nik Tas Khazaa", *Okunyevskiy sbornik*-2, 9-52.

Lipskiy, A.N. 1969

"Amerikanoidı na Yeniseye", *Proishojdeniye aborigenov Sibiri i ih yazıkov*, Tomsk, 155-159.

Lipskiy, A.N., E.B. Vadetskaya 2006b

"Afanas'yevskiye i okunyevskiye pogrebeniya v mogil'nike Bel'tın", *Okunyevskiy sbornik*-2, 73-81.

Mair, V.H. 2006

Contact And Exchange in the Ancient World, University of Hawaii Press, Honolulu.

Maksimenkov, G.A. 1974

Otçet o rabotakh minusinskoy ekspeditsii v 1974 g., *Arhiv İnstituta İstorii Material'noy Kul'turı*, RAN 35, Op. 1, 43.

Maksimenkov, G.A. 1975

Okunevskaya kul'tura: Avtoref. dis. d-ra ist., Nauk, Novosibirsk.

Maksimova, M.V., AV. Pen'kov, A.K. Şaraborin, E.K. Jirkov 2012

"Povtorniye issledovaniya svyatilişa Suruhtah-Kaya (Yakutiya), Perviye rezul'tatı i perspektivı", *Arkeologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii* 2, 50, 55-66.

Mallory, J.P., D.Q. Adams 1997

Encyclopedia of Indo-European Culture, Taylor & Francis.

Mallory, J.P., V.H. Mair 2000

The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West, Thames & Hudson Publisher, London.

Mathieson, I. vd 2017

"The Genomic History Of Southeastern Europe", *bioRxiv* 135616.

Mel'nikova, L.V., V.S. Nikolayev, N.İ. Dem'yanoviç 2011

Şişkinskaya pisanitsa, *Tom 1, İstoriyai metodika izuçeniya, problemı muzeyefikatsii, opisaniye petroglifov*, Institut zemnoy korı SO RAN, İrkutsk.

Mel'nikova, L.V., V.S. Nikolayev, N.İ. Dem'yanoviç 2012

Şişkinskaya pisanitsa, *Tom 2, Prirodniye usloviya formirovaniya ploskostey, osnovniye i daqtirovka, semantika drevnih obrazov i ob'yekta v tselov*, İnstitut zemnoy korı, SO RAN, İrkutsk.

Messerschmidt, D.G. 1962

Forschungereise durch Sibirien 1720-1727, Akademie verlag, Teil. I, Berlin.

Milic, B., B. Horejs 2017

"The Onset of Pressure Blade Making in Western Anatolia in the 7th Millennium BC: A Case Study from Neolithic Çukuriçi Höyük" (Ed: B. Horejs), Çukuriçi Höyük 1, 1, 27-52.

Miller, G.F. 1937

İstoriya Sibiri, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

Moreno-Mayar, J.V. vd 2018

"Terminal Pleistocene Alaskan genome reveals first founding population of Native Americans", *Nature*.

Nazarova, A.F. 2005

"Genetic Data Concerning the Problem of Differentiation Northern Mongoloids, American Indians and Caucasoids in the Northern Territory of Eurasia", *Anthropologischen Anzeiger* 63, 4, 353-364.

Nian, X. et al 2014

"Chronological studies of Shuidonggou (SDG) locality 1 and their significance for archaeology", *Quaternary International* 347, 5-11.

Nikolayev, V.S., L.V. Mel'nikova 2002

"Periodizatsiya petroglifov Vernyey Lenı", *Arheologiçeskoye naslediye Baykalskoy Sibiri: izuçeniye, ohrana i ispol'zovaniye*.-İrkutsk: İzd-vo İn-ta geografii SO RAN, Vıp. 2. , 127-142.

Nishiaki, Y., H. Darabi 2018

"The earliest Neolithic Lithic Industries of the Central Zagros: New evidence from East Chia Sabz, Western Iran, *Archaeological Research in Asia* 16, 46-57.

Nishiaki, Y., K. Nagai 2011

"Obsidian Knappers at the Late PPNB 'Consumer' Settlement of Tell Seker Al-Aheimar, Northeast Syria", *Paléorient* 37 (2), 91-105.

Oçir, A., L. Erdenebold, S. Harjaubay, H. Jantegin 2013

Ertniy Nuudelçdiyn Bunhant bulşnı maltlaga sudalgaa (Bulgan aymagiyn Bayannuur Sumın ulaan hermiyn şoroon bumbagarın maltlagın taylan), Mongol ulsın uhaanı akademi tuuhiyn hureelen Kazak ulsın L.N. Gumileviyn neremjit evrazziyn ih surguul', Ulaanbaatar.

Okladnikov, A.P. 1959

Şişkinskiye pisanitsı: Pamyatnik drevney kulturı Pribajkalyja, İrkutsk, Irkutskoye knijnoye izd-vo.

Okladnikov, A.P. 1966

Petroglifı Angarı, Nauka. M., L.

Okladnikov, A.P. 1968

Liki drevnego Amura: Petroglify Sakaçi-Alyana, Novosibirsk.

Okladnikov, A.P. 1971

Petroglifı nijnego Samura, Leningrad

Okladnikov, A. 1974

Petroglifı Baykala – pamyatniki drevney kul'turı narodov Sibiri, Novosibirsk.

Okladnikov, A.P. 1977

Petroglifı Verhney Lenı, Leningrad.

Okladnikov, A.P. 1981

Ancient art of the Amur region: Rock Drawings, Sculpture, Pottery, Leningrad.

Okladnikov, A.P. ve V.D. Zaporojskaya 1959

Lenskiye pisanitsı: naskal'nye risunki i derevni Şişkino, M., L. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Okunyevskiy Sbornik 1997

Okunyevkiy Sbornik, Sankt-Peterburg.

Okunyevskiy Sbornik II 2006

Okunyevkiy Sbornik I, Sankt-Peterburg.

Olszewski, D. 1994

"The Late Epipaleolithic Chipped Stone "Heritage" in Early Aceramic Neolithic Assemblages in the Northern Fertile Crescent", *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent* (Eds: H.G. Gebel, S.K. Kozlowski), Berlin, 83-90.

Olszewski, D. 2012

"The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East", *Humanities* 19, 3, 1-20.

Oppenheimer, S. 2004

Out of Eden: The Peopling of the World, Robinson, London.

Oschinsky, L. 1962

"Facial Flatness and Cheekbone Morphology in Arctic Mongoloids: A Case of Morphological Taxonomy", *Anthropologica New Series*, Vol. 4, No. 2, 349-377.

Pallas, P.S. 1776-1778

Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs, Theil 3, Vom Jahr 1772 und 1773. St. Petersburg, Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, Frankfurt und Leipzig.

Pallas, P.S. 1782

"Nachricht von D. Daniel Gottlieb Messerschmidts siebenjähriger Reise in Sibirien", *Neue Nordische Beyträge* T 3, Johann Zacharias Logan, St. Petersburg und Leipzig, 97-158.

Pankova, S.V. 2013

"One More Culture with Ancient Tattoo Tradition in Southern Siberia: Tattoos on a Mummy from the Oglakhty Burial Ground, 3rd-4th century AD", *Tattoos and Body Modifications in Antiquity, Proceedings of the Sessions at the EAA Annual Meetings in The Hague and Oslo, 2010/11*, (Ed: P.D. Casa, C. Witt), Zurich Studies in Archaeology Vol. 9, 75-86.

Parpola, A. 2004-2005

"The Nasatyas, the Chariot and Proto-Aryan Religion", *Journal of Indological Studies*, Nr. 16, 17, 1-63.

Paul's, E.D. 1983

"Perekhodnie karasuk-tagarckie pamyatniki v yuzhnoi chasti Minusinskoi kotloviny",*Drevnie kul'tury yevraziiskikh stepei*, Leningrad.

Pavlov, P.Y. 2008

"The Paleolithic of Northeastern Europe: New Data", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 33 (1) 33-45.

Pedersen, M.W., A. Ruter, C. Schweger, H. Friebe, R.A. Staff, K.K. Kjeldsen vd 2016

"Postglacial viability and colonization in North America's ice-free corridor", *Nature* 537, 7618, 45-49.

Pelegrin, J. 2012

"Background to This Research" *The Emergence of Pressure Blade Making, From Origin to Modern Experimentation* (Ed: P.M. Desrosiers), Springer, Westmount, Québec, 466-500.

Pitulko, E.Y. Pavlova, P.A., Nikolskiy, V.V. Ivanova, 2012

"The oldest art of the Eurasian Arctic: personal ornaments and symbolic objects from Yana RHS, Arctic Siberia. *Antiquity* 86, 333, 642-659.

Pitulko, V.V., A.N. Tikhonov, E.Y. Pavlova, P.A. Nikolskiy, K.E. Kuper vd 2016

"Early Human Presence in the Arctic: Evidence from 45,000-year-old Mammoth Remains", *Science* 351, 6270, 260-263.

Pitulko, V.V., E.Y. Pavlova ve P.A. Nikolskiy vd 2017

"Revising the Archaeological Record of the Upper Pleistocene Arctic Siberia: Human Dispersal and Adaptations in MIS 3 and 2", *Quaternary Science Reviews* 165, 127-148.

Podol'skiy N.L. 1973

"O printsipah datirovki naskal'nıh izobrajeniy", (Po povodu knigi A.A. Formozova «*Oçer- ki po pervobıtnomu iskusstvu: Naskal'nıye izobrajeniya i kamennıye izvayaniya epohi kamnya i bronzy na territorii SSSR, M., «Nauka», 1969*), 265-275

Podol'skiy, M.L. 1997

"Ovladeniye beskoneçnost'yu, oput tipologiçeskogo podhoda k okunyevskomu iskusstvi", *Okunyevskiy Sbornik Kultur a iskusstvo Antropologiya*, Sankt-Peterburg, 168-201.

Ponomareva, I.A. 2018

"Continuity in the Rock Art Tradition of the Siberian Lower Amur Basin", *Rock Art Research* 35, 1, 35-46.

Ponomareva, İ.A. 2019

Change and Continuity in the Prehistoric Rock Art of East Siberia (Thesis PhD Doctorate) Griffith University, South East Queensland, Australia.

Radlov, V.V. 1888

Sibirskiye drevnosti, Tom 1, Vıpusk 1. S 6 tablitsami risunkov i 22 politipajami, SPB, İzdaniye İmp. Arheologiçeskoy komissii.

Radlov, V.V. 1888-1894

Sibirskiye drevnosti, Materialı po Arkheologii Rossii No: 3 1888; No: 5 1891; No: 15 1894.

Radlov, V.V. 1891

Sibirskiye drevnosti, Tom 1, Vıpusk 2. S 8 tablitsami risunkov i 30 politipajami, SPB, İzdaniye İmp. Arheologiçeskoy komissii.

Radlov, V.V. 1893

Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche, Leipzig.

Raghavan, M. vd 2014a

"Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans", *Nature*, 505, 7481, 87-91.

Raghavan, M. vd 2014b

" The genetic prehistory of the New World Arctic", *Science* 345, 6200, 1255832.

Raghavan, M. vd 2015

"Genomic evidence for the Pleistocene and recent population history of Native Americans", *Science*, 349, 6250, aab3884.

Rasmussen, M. vd 2010

"Ancient human genome sequence of an extinct Palaeo-Eskimo", *Nature*, 463, 7282, 757-762.

Rasmussen, M. vd 2014

" The genome of a Late Pleistocene human from a Clovis burial site in western Montana", *Nature* 506,7487, 225-229.

Rasmussen, M. vd 2015

" The ancestry and affiliations of Kennewick Man", *Nature*, 523, 7561, 455-458.

Razgil'deyeva, İ.İ., O.V. Yanşina 2014

"Keramiçeskiye kompleksı Zapadnogo zabaykal'ya: Problemı hronologii", *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo Arheologiçeskogo S'yezda v Kazani*, Tom I, 339-342.

Rerih, Yu.N. 1994

Po tropam Sredinov Azii, Agni, Samara.

Rudenko, S.İ. 1962

Sibirskaya kollektsiya Petra I. Arheologiya SSSR, Svod Arheologiçeskih İstoçnikov/ SAI D3-9. Moskva-Leningrad.

Rybin, E.P. 2014

"Tools, Beads and Migrations: Specific Cultural Traits in the Initial Upper Paleolithic of Southern Siberia and Central Asia", *Quaternary International* 347, 39-52.

Rybin, E.P., A.M. Khatsenovich, G.D. Pavlenok 2016

"Posledovatel'nost' razvitiya industriy rannego-pozdnego verhnego paleolita Mongolii", *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta Seriya: Geoarkheologiya. Etnologiya. Antropologiya* 16, 3-23.

Sato, H., T. Tsutsumi 2007

"The Japanese Microblade Industries: Technology, Raw Material Procurement, and Adaptations", *Origin and Spread of Microblade Technology in Northern Asia and North America* (Eds: Yaroslav V. Kuzmin, Susan G. Keates and Chen Shen), Archaeology Press, Simon Fraser University, Burnaby, 53.78.

Savel'yov, N.A., İ.V. Ulanov 2019

"Keramika rannego neolita mul'tisloyçatogo mestonahojdeniya Ust'-Hayta (Yujnoye Priangar'ye)", İzvestiya İrkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya, T. 29. 38-72.

Schmidt, R. W., & Evteev, A. A. 2014

"Iron Age nomads of southern Siberia in Craniofacial Perspective", *Anthropological Science* 122 (3), 137-148.

Shnaider, S. et al 2017

"New Investigations of the Epipalaeolithic in Western Central Asia: Obishir-5", *Antiquity* 91 (360), 1-7.

Shnaider, S. et al 2018

"New Insights into the Epipaleolithic of Western Central Asia: The Tutkaulian Complex", *Quaternary International* 1-17.

Sikora, M. et al 2017

"Ancient Genomes Show Social and Reproductive Behavior of Early Upper Paleolithic Foragers", *Science* 358, 659-662.

Sikora, M. **et al** *2018*

"The Population History of Northeastern Siberia Since the Pleistocene, *bioRxiv 1-39.*

Sikora, M. et al 2019

"The Population History of Northeastern Siberia Since the Pleistocene", *Nature* 570, 182-188.

Silver, M. 2014

"Equid Burials in Archaeological Contexts in the Amorite, Hurrian And Hyksos Cultural Intercourse", *Aram* 26,1 & 2, 335-355.

Sokolova, L.A. 2007

"Okunev Cultural Tradition in the Stratigraphic Aspect", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 2, 30, 42-51.

Sokolova, L.A. 2008

"To the question of the northern impulse in hittite complex", *Acts of the VIIth İnternational Congress of Hittitology*, Çorum, Volume 2, August 25-31 2008, (Ed: A. Suel), Ankara, 757-770.

Sokolova, L.A. 2009

"New Radiocarbon Dates and a Review of the Chronology of Prehistoric Populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia", *Radiocarbon*, vol 51, nr 1, 243–273.

Sokolova, L.A. 2012a

"Materyalı po eneolitu Hakasii iz arhiva A.N. Lipskogo", *Afanas'yevskiy Sbornik 2, Sbornik naucnıh statey*, Barnaul, 210-224.

Sokolova, L.A. 2012b

"The Southern Migration of the Sayan Archaeological Complex", *The Journal of Indo-European Studies*, Vol. 40, 434-456.

Song, Y. et al 2017

"Environmental reconstruction and dating of Shizitan 29, Shanxi Province: An early microblade site in North China", *Journal of Archaeological Science* 79, 19-35.

Slon, V. vd 2017

"Neandertal and Denisovan DNA from Pleistocene Sediments", *Science* 356, 6338, 605-608.

Sørensen, M. 2012

"The Arrival and Development of Pressure Blade Technology in Southern Scandinavia", *The Emergence of Pressure Blade Making*, (Ed: Pierre M. Desrosiers), Springer, Boston, 237-259.

Sorensen, M. et al 2013

"The First Eastern Migrations of People and Knowledge into Scandinavia: Evidence from Studies of Mesolithic Technology, 9th-8th millennium BC", *Norwegian Archaeological Review* 46 (1), 19-56.

Strahlenberg, Ph. J. 1725

Vorbericht eines zum Druck verfertigten Werckes von der Grossen Tatarey und dem Koenigreiche Sibirien, mit einem Anhang von Gross-Russland, Stockholm.

Strahlenberg, Ph. J. 1730

Das Nord-und Ostlichen Theil von Europa und Asia, Stockholm.

Suslov, S.P. 1961

Physical Geography of Asiatic Russia, San Francisco & London.

Szymczak, K. 2002

"A Problem of the Bullet Shaped Cores: A Global Perspective", Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej (Światowit: a year dedicated to prehistoric archeology and research on primitive Polish and Slavic culture), 4, (45), 229-242.

Şevkomud, İ.Ya., O.V. Yanşina 2012

Naçalo Neolita v Priamur'ye: Poseleniye Gonçarka-1, SPB.

Tabarev, A.V. 2012

"Blades and Microblades, Percussion and Pressure: Towards the Evolution of Lithic Technologies of the Stone Age Period, Russian Far East", *The Emergence of Pressure Blade Making*, (Ed: Pierre M. Desrosiers), Springer, Boston, 329-346.

Tamm, E. vd 2015

"Beringian standstill and spread of Native American founders", *PloS one*, 2, 9, e829.

Teplouhov, S.A. 1929

"Opıt klassifikatsii drevnih metalliçeskih kultur Minusinskogo kraya", *Materiali po Etnografii*, 2, Leningrad, 41-62.

Tikhonov, D.G. vd 2019

"Matrilineal and Patrilineal Genetic Continuity of two Iron Age Individu-

als from a Pazyryk Culture Burial", *International Journal of Human Genetics* 19 (1), 29-47.

Tishkov, A. 2002

"Boreal Forests", *The Physical Geography of Northern Eurasia*, Oxford University Press. New York, 217-233.

Tsuneki, A., M. Zeidi, K. Ohnuma 2007

"Proto-Neolithic Caves in the Bolaghi Valley, South Iran", *Iran* 45 (1), 1-22.

Tumen, D. 2011

"Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia", *Dōngyáng xué dì 49 jí* (2011 nián 2 yuè) *tán guó dàxué xiào dōngyáng xué yán jiū suǒ*, 23-50.

Ünal, O. 2019

"The Issyk and Ai Khanum Inscriptions Revisited", *Ural-Altaische Jahrbücher*, N.F., Göttingen.

Vadetskaya, E.B. 1999

Taştykskaya epoha v drevney istorii Sibiri, Peterburgskoye vostokovedeniye, Sankt-Peterburg.

Vadetskaya, E.B. 2000

"Okunyevskiye traditsii v taştıkskom iskusstve", *İstoriçeskiy ejegodnik*, Omsk, 47- 55

Vadetskaya, E.B. 2005

"Drevniye yeniseyskiye mumii i pogrebalnıye kuklı v sevete sibirskoy etnografii", *Kulturnoye naslediye narodov Sibiri i Severa*, Sankt-Peterburg, 23- 30

Vadetskaya E.B., 2009

Drevniye maski Yeniseya, Krasnoyarsk.

Vadetskaya, E.B. 2012

"Afanas'yevskaya Keramika (Klassika Arkheologicheskogo Risunka)", *Afanas'yevskiy sbornik-1, Sbornik naucnıh statey*, Barbaul, 31-84.

Vadetskaya, E.B., N.V. Leont'yev, G.A. Maksimenkov 1980

Pamyatniki okunyavskoy kulturı, Leningrad.

Sorensen, M. et al 2013

"The First Eastern Migrations of People and Knowledge into Scandinavia: Evidence from Studies of Mesolithic Technology, 9th-8th millennium BC", *Norwegian Archaeological Review* 46 (1), 19-56.

Strahlenberg, Ph. J. 1725

Vorbericht eines zum Druck verfertigten Werckes von der Grossen Tatarey und dem Koenigreiche Sibirien, mit einem Anhang von Gross-Russland, Stockholm.

Strahlenberg, Ph. J. 1730

Das Nord-und Ostlichen Theil von Europa und Asia, Stockholm.

Suslov, S.P. 1961

Physical Geography of Asiatic Russia, San Francisco & London.

Szymczak, K. 2002

"A Problem of the Bullet Shaped Cores: A Global Perspective", Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej (Światowit: a year dedicated to prehistoric archeology and research on primitive Polish and Slavic culture), 4, (45), 229-242.

Şevkomud, İ.Ya., O.V. Yanşina 2012

Naçalo Neolita v Priamur'ye: Poseleniye Gonçarka-1, SPB.

Tabarev, A.V. 2012

"Blades and Microblades, Percussion and Pressure: Towards the Evolution of Lithic Technologies of the Stone Age Period, Russian Far East", *The Emergence of Pressure Blade Making*, (Ed: Pierre M. Desrosiers), Springer, Boston, 329-346.

Tamm, E. vd 2015

"Beringian standstill and spread of Native American founders", *PloS one*, 2, 9, e829.

Teplouhov, S.A. 1929

"Opıt klassifikatsii drevnih metallıçeskih kultur Minusinskogo kraya", *Materiali po Etnografii*, 2, Leningrad, 41-62.

Tikhonov, D.G. vd 2019

"Matrilineal and Patrilineal Genetic Continuity of two Iron Age Individu-

als from a Pazyryk Culture Burial", *International Journal of Human Genetics* 19 (1), 29-47.

Tishkov, A. 2002

"Boreal Forests", *The Physical Geography of Northern Eurasia*, Oxford University Press. New York, 217-233.

Tsuneki, A., M. Zeidi, K. Ohnuma 2007

"Proto-Neolithic Caves in the Bolaghi Valley, South Iran", *Iran* 45 (1), 1-22.

Tumen, D. 2011

"Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia", *Dōngyáng xuě dì 49 jí* (2011 nián 2 yuè) *tán guo dàxué xiào dōngyáng xué yán jiū suǒ*, 23-50.

Ünal, O. 2019

"The Issyk and Ai Khanum Inscriptions Revisited", *Ural-Altaische Jahrbücher*, N.F., Göttingen.

Vadetskaya, E.B. 1999

Tastykskaya epoha v drevney istorii Sibiri, Peterburgskoye vostokovedeniye, Sankt-Peterburg.

Vadetskaya, E.B. 2000

"Okunyevskiye traditsii v tastykskom iskusstve", *Istoricheskiy ezegodnik*, Omsk, 47- 55

Vadetskaya, E.B. 2005

"Drevniye yeniseyskiye mumii i pogrebalnye kukli v sevete sibirskoy etnografii", *Kulturnoye naslediye narodov Sibiri i Severa*, Sankt-Peterburg, 23- 30

Vadetskaya E.B., 2009

Drevniye maski Yeniseyu, Krasnoyarsk.

Vadetskaya, E.B. 2012

"Afanas'yevskaya Keramika (Klassika Arkheologicheskogo Risunka)", *Afanas'yevskiy sbornik-1, Sbornik nauchnih statey*, Barbaul, 31-84.

Vadetskaya, E.B., N.V. Leont'yev, G.A. Maksimenkov 1980

Pamyatniki okunyavskoy kultury, Leningrad.

Vasil'ev, S.A. 2001

"The Final Paleolithic in Northern Asia: Lithic Assemblage Diversity and Explanatory Models", *Arctic Anthropology* 38 (2), 3-30.

Vasil'ev, S.A. 1999

"The Siberian Mosaic: Upper Palaeolithic Adaptations and Change Before the Last Glacial Maximum", *Analecta Praehistorica Leidensia* 31, Hunters of The Golden Age The Mid Upper Palaeolithic of Eurasia 30.000 - 20.000, Bp. (Ed: Wil Roebroeks, Margherita Mussi, Jiri Svodoba and Kelly Fennema), Publication of the Faculty of Archaeology University of Leiden, 173-195.

Vasil'ev, S.A. 2000

"The Siberian Mosaic: Upper Paleolithic Adaptations and Change Before the Last Glacial Maximum" *Hunters of the Golden Age: The Mid Upper Palaeolithic of Eurasia*, 30, 173-195

Vasil'ev, S.A. 2001

"The Final Paleolithic in Northern Asia: Lithic Assemblage Diversity and Explanatory Models", *Arctic Anthropology* 38, No 2, 3-30.

Vasil'ev, S.A., Y.V. Kuzmin, L.A. Orlova, V.N. Dementiev 2002

"Radiocarbon-based Chronology of the Paleolithic in Siberia and its Relevance to the Peopling of the New World", *Radiocarbon* 44 (2), 503-530.

Vermeulen, H.F. 2013

"Peter Simon Pallas und die Ethnografie Sibiriens im 18. Jahrhundert", *Erschienen in Reisen an den Rand des Russischen Reiches: Die wissenschaftliche Erschließung der nordpazifischen Küstengebiete im 18. und 19. Jahrhundert, Kulturstiftung Sibirien*, Electronic Edition, Fürstenberg/Havel, 47-75.

Willerslev, E., M. Raghavan 2013

"Ancient Siberian Genome Reveals Genetic Origins of Native Americans", *Nature* 505, 87-91.

Vinogradov, A.V. 1984

"Keramika novoselovskogo tipa v eneolite Srednego Yeniseya", *Problemi issledovaniya kamennogo veka Yevrazii*, Krasnoyarsk, 153-157.

Witsen, N. 1785

Noord-en-Oost Tartarye, Amsterdam.

Wong, E. vd 2017

"Reconstructing Genetic History of Siberian and Northeastern European Populations", *Genome research* 27, 1, 1-14.

Wu X. vd 2012

"Early Pottery at 20,000 Years ago in Xianrendong Cave, China", *Science* 336, 1696-1700.

Xingliang, H., G. Hongzhen 2013

A History of Turks, China Intercontinental Press, Beijing.

Yanşina, O.V. 2014

"Ponyatiye neolit I arheologiya vostoçnoy Azii", *Rossiya arheologiçeskiy ejegodnik* 4, 125-152.

Yanşina, O.V. 2015

"Neolitiçeskaya keramika poseleniya Nabil' 1, Punkt 2 (O. Sahalin)", *Pervobıtnaya Arheologiya Dal'nego Vostoka Rossii I Smejnıh territoriy Vostoçnoy Azii: Sovremennoye sostoyaniye I perspektivı razvitiya materialı regional'noy naucnoy konferentsii (Vladivostok, 18-20 Noyabrya 2013 g.)*, Vladivostok, 63-83.

Yanshina, O.V. 2017

"The Earliest Pottery of the Eastern Part of Asia: Similarities and Differences", *Quaternary International* 441, 69-80.

Yanşina, O.V. ve Z.S. Lapşina 2008

"Keramiçeskiy kompleks osipovskoy kulturı poseleniya Hummı v Priamuriye", *Problemı biologiçeskoy i kulturnoy adaptatsii çeloveçeskih populyatsiy*, (Ed: G. Hlopaçev), MAE RAS, SPB., 154-171.

Yanşina, O.V., A.V. Garkovik 2009

"The most ancient ceramics of Primorsky territory (Primorye) (Basing on results of petrographic survey)", *The Proceedings of International Symposium on Ancient Ceramics*, SICCAS Press, Beijing, 2-12.

Zhang, F. vd. 2011

"The paleolithic site of Longwangchan in the middle Yellow River, China: chronology, paleoenvironment and implic

Zhang, F. vd 2021

"The Genomic Origins of the Bronze Age Tarim Basin Mummies", *Nature* 599, 256-261.

Zwyns, N. 2012

Laminar technology and the onset of the Upper Paleolithic in the Altai, Siberia, Leiden University Press. Leiden.

İLHAN GÜNER

TÜRKLERİN PREHİSTORYASI

CUMHURİYETİN 100. YILINDA YENİ BİR TÜRK [illegible]

Işıklandırılmış müze vitrinlerinde sergilenen arkeolojik belgeler yalnızca birer antika ya da sanat eseri değildir. Aynı zamanda kültürlerin kimlik kartıdır. Kültürün tanımı, diğer kültürlerle olan ilişkilerinin hikâyesi, kültürün evreleri hatta kültürün etnik kökeni ile ilgili çok bilgi, arkeolojik belgelerin kodlarında gizlidir. O kodlar [illegible] araştırma yöntemleri süreçlerinde okunabilir. Değerlendirilecek olan 'Türklerin Prehistoryası', Türklerin erken kültür tarihini arkeolojik belgeler üzerinden arkeolojik araştırma yöntemlerini kullanarak yazın dünyasında bütünsel olarak yapılmış ilk ve tek akademik çalışmadır.

THG 0726818 VTY

KABALCI

kabalcikitap.com
kabalcikitap

KABALCI
9 786258 214734